АРХИТЕКТУРНО-ЕТНОГРАФСКИ КОМПЛЕКС
„ЕТЪР“

НАРОДНИТЕ ЗАНАЯТИ

МИНАЛО, НАСТОЯЩЕ И БЪДЕЩЕ

Том VII

МЕЖДУНАРОДЕН ПАНАИР НА НАРОДНИТЕ ЗАНАЯТИ
·ЕТЪР·ГАБРОВО
INTERNATIONAL FAIR OF TRADITIONAL CRAFTS
·ETAR·GABROVO

Габрово
2012 г.

Научен ръководител,
съставител и редактор:
доц. д-р Ангел Гоев

© доц. д-р Ангел Гоев – съставител, 2012
© Издателство „Фабер“, 2012

ISBN: 978-954-400-753-9

СЪДЪРЖАНИЕ

Elena Găvan – The "Traditional Art Crafts" Olympics. Education and Cultural Legacy.....7

Шафик Субаи – Селска керамика, направена от жени в Северно Мароко 20

Мария Маркова – Занаятите и търговията в Кърджали между Освобождението и Балканската война 29

Людмила Китипова-Попова – Занаятчийството в мина-лото на Енина и културните връзки със Стара Загора 52

Лидия Горанова – За добиването на речно злато в Тревненско (По архива на Богомил Даскалов)..... 68

Соня Семерджиева – Пловдивските майстори ножари 72

Ивелина Неделчева – За един поповски майстор на старинни оръжия..... 102

Християн Узунов – Ковано желязо – развитие в бъдеще 110

Тинка Бозова – Вретенарството – „забравеният" занаят на циганите-копанари..... 121

Михаил Стойчев – Спомени за един забравен занаят. Майсторката тъкачка Тодора Петкова Яламова от гр. Килифарево, Великотърновско..... 131

Даниела Тодорова-Дабкова – За мутафчийския занаят в Трявна... 140

Величка Илиева – За някои редки домашни занятия, свързани с плетене..... 151

Юлияна Шулекова – Тъкани колани от Габровско..... 159

Галя Йорданова – Изкуството на габровските ръкоделия с гайтан ... 171

Десислава Димитрова – Традиционни мънистени украси – функция и семантика 190

Величка Калева – Щрихи към един отмиращ в Котел занаят – обущарството 203

Румяна Денчева – Свързващи елементи от растителни материали (или връвчици, които стават за нещо) 214

Росица Бинева – От умението към творчеството. За Жулиета Георгиева и нейните изделия от беленица ... 221

Анюта Каменова-Борин – Още за занаятите в Чипровци през XIX и XX век (хлебарство, сладкарство, лимонададжийство, бозаджийство) 235

Пламен Ечков – Големият майстор и изобретател Стойко Дулев Стойков 248

Десислава Вутова – Първият троянски иконописец Пенчо Х. Найденов..... 257

Бета Хараланова – Етническата пъстрота на занаятчийските чаршии в Шумен 266

Татяна Щерева – За арменците – занаятчии във Варна през погледа на техните ученици 280

Биляна Попова – В работилницата на майстора (някога и сега).... 287

Ангел Гоев – Търговски магии и талисмани..... 299

Вела Лазарова – Питейното заведение – врата към общността..... 305

Пенка Петрова–Голийска, Елеонора Авджиева – Занаятите в празнично-обредната система на Троянско..... 315

Мария Йорданова – Народни вярвания на дърводобивниците в Батак (края на XIX – нач.на XX в.)..... 335

Ангел Павлов – Населени места в Разградска област с названия на занаяти, с имена и прякори на занаятчии и на техни изделия (истини, легенди, предания) 342

Даниел Руменов – Народни занаяти – сувенирна индустрия 364

Ивета Миленова – Реставрираната табахана и експозицията „Табашкият занаят в Севлиево“..... 375

Димитър Василев – Етнографски–ареален комплекс Златоград – занаяти и работилници 389

Цветалин Цветанов – „Крадене на занаят“ – анимация с ученици, свързана със занаята шекерджийство 405

Елена Захариева-Стоянова, Стефан Бозов – CAD система за проектиране на ръчни плетива и приложение в народните занаяти 408

Сборникът се издава със спомоществователството на Министерството на културата

THE "TRADITIONAL ART CRAFTS" OLYMPICS. EDUCATION AND CULTURAL LEGACY

Elena GĂVAN,
Curator, department ASTRA Museum of Transilvanian Civilization

Motto: *to build – and especially to educate – means integrating a child in the people of which they are part of.*
Simion Mehedinți

Education is simply the soul of a society, passed on from generation to generation (Gilbert Keith Chesterton, 1874-1936). *The museum*, by definition, is a *cultural-scientific institution whose objective is to collect and conserve goods of culture and to give them value by exhibiting them in the purpose of educating and entertaining the public*[1]. In a modern vision, not only the collections represent the true purpose of our museum institution, but particularly *culture*, s*cience, and education*.[2]

The ASTRA Museum unfolds, along with the activities of preservation, scientific enrichment, and research for the ethnographic collections, an intense activity of salvaging the traditional art crafts, stressing the importance of educating the young generation in the spirit of the tradition.

In 1983, the open air museum from Dumbrava Sibiului was hosting the first edition of the *Fair of the Folk Craftsmen from Romania*. Due to the massive presence of children who knew the techniques of wickering, weaving, sculpting, painting etc., in 1992 was

organized, for the first time in our country, a fair dedicated to the youngest of *craftsmen*. Four years later, after steps taken by the ASTRA Museum together with the Sibiu County Board of Education, the Ministry of Education approved the introduction of this event in the extracurricular calendar of activities and its transformation from the *Children's Craft Fair from Romania* to National Olympics.

Currently, the „*Traditional Art Crafts" National Olympics* are an integrated part of the program of revitalizing and recovering the immaterial heritage, known by the name of *Living Human Treasures*[3] and developed by the ASTRA National Complex Museum.[4]

Organized under the auspices of the *Ministry of Education, Research, Youth, and Sport*, the competition is open for children aged between 6 and 18 behaving and acting, based on the training and education received within their families or at school, as true folk art craftsmen who hold the secrets of the traditional craft from their home villages.[5]

Conceived and implemented as a national competition with two organisation phases, one at the level of the county and the other at the national level, *The Olympics* aim to:

1. *promote* the authentic values of the folk art to school-aged children;
2. *revitalize* the traditional crafts;
3. *educate* the most diverse categories of public in the spirit of rejecting the kitsch;
   - *acquire* the feeling of cultural-national identity for the future generations;
   - *stimulate* the integration of the young craftsmen within the European culture through direct contacts with colleagues from the European countries.

The competition at the level of the county unfolds in each county separately and is coordinated by the local *Board of Education*. The regulations stipulate that an unlimited number of pupils can participate after having been selected at the level of the commune

or city for each of the traditional crafts: pottery, wickering, weaving, sowing, crocheting, embroidery, beaded embroidery, making decorations, making sheepskin hats and clothes, making belts and leashes, making masks, artistic processing of wood, wood sculpting, furniture making, painting furniture, metal, bone, and horn processing or decorating, making musical instruments, painting icons on wood, glass, or stone, naive painting, hearth icons, metal and plastic work, painting Easter eggs, put horseshoes on eggs, wickering vegetal fibres. The works presented in the competition must respect the local tradition of the practiced type of craft, but, at the same time, they should leave way for the expression of the talent and personal creation of the participant by respecting the original spirit of the tradition.

The competition at the national level unfolds in the enchanting location of the *ASTRA Museum of Traditional Folk Civilization*. Thus, year after year, the small craftsmen turn the homesteads from the open air Museum from simple museum units into the creation workshops of yore.

The opening of the event takes place in a festive atmosphere, supported on the stage for performances situated on the 6 ha lake from the centre of the Dumbrava Sibiului museum and occasions a genuine parade of Romanian traditional costumes from all the regions of the country, marking both the great national diversity and the sumptuous character of the event. (Photo 1)

Incidentally, the presence in the competition phases is approved exclusively if dressed in the folk costume specific to the village and area of residence for each participant. (Photo 2)

The Olympics are a unique experience.[6] For one week, the contestants communicate what they know and present themselves through what they do. With each gesture, through each finished object, the children have us facing the reality of the survival of the folk culture and art, making the rest of us find again, if only for a moment, the unspoiled village of our childhood. (Photo 3) This is

why the guests need to reflect upon what they see, starting from the already made objects displayed on the exhibit panels and moving forward to the creation process taking place right beside them.

It is an interactive performance where the small craftsmen turn into great trainers for the guests of any age who are willing to practice their skill within the special workshops for weaving, pottery, sculpting wood, bone, or stone, painting etc. (Photo 4)

As culture represents the support for the economical development, just like any other tradition fair, we could not eliminate the commercial side of it, so the products made by the small craftsmen can be purchased at the prices set by their makers.

The great impact of the event, its real benefit, does not consist exclusively in the exchange of experience established between the young participants, but mostly in the fact that, during an entire week, the *Olympics* become a viable alternative to computer games, TV shows, in one word the non-culture currently promoted. In most cases, the public remains a simple observer of the hands that toil passionately a small bag, that paint an Easter egg, sculpt a spoon in fir wood, make a necklace or paint an icon, but some other times, shyness leaves way to the passion and desire to learn. (Photo 5) In 2005, at the age of 6, a young visitor was so fascinated by the handling of the brush, that the novice has become herself a great Olympics winner[7] at painting icons on glass.

We believe that during the 15 years that passed, the *Olympics* managed *to rank high* in the sphere of the national cultural events and to *create* real possibilities of promoting the authentic values of the folk art in all target public categories, *to create* – especially for children – a real framework for perceiving the ethnographic phenomenon.[8]

In as far as the regional representation is concerned for the unfolding of the *Children's Craft Fair from Romania*, we notice during 1992-1996 the opening and the presence of the rural areas more intensely than the urban ones[9]. After 1996, the urban centres become

increasingly interested, a fact which is represented by the involvement in larger numbers of school structures, from Pupils' Clubs to State Schools and National Colleges.

From the perspective of the process of perpetuating the different traditional crafts, we note the fact that during more recent editions, the contestants, coming– in an increasing number – from urban centres, are among those who sign up mostly for the technique of painting icons on glass or wood. As a proof, at the edition from 2009, out of 185 participants, around 80 competed in the section *Painting icons on glass, wood or stone*.

Our explanation is on one hand the fact that the craft of making icons has become a sort of *fashion*, mostly for urban schools, and on the other hand, in the case of other traditional crafts practiced mostly in the rural areas, the absence of one of the poles: professor/trainer or pupil/novice and last but not least, the economic and social issues.

At the end of the *Olympics*, turning 18 years old, the small participants either become great folk craftsmen, invited to all great events of this type, nationally and internationally, either they start teaching to other novices the practiced craft. (Photo 6) Others choose to attend faculty classes in the field becoming specialists in ethnology, anthropology, or restoration.[10]

The intangible cultural heritage must be accessible to everybody, aiming to stimulate the integration of the young craftsmen in the European culture through direct contacts with colleagues from European countries. One of the projects of the ASTRA Museum aims to organize a *European Olympics* with the same profile: *traditional art crafts*, to which children of all ages from all European countries would attend.

It is certain that, edition after edition, the *small craftsmen* have demonstrated some exceptional artistic and technical abilities, of skill and aesthetic refinement, proving that we can innovate and create only when we keep our tradition.

By organizing the *"Traditional Art Crafts" National Olympics* we try to draw the attention on an urgent need to develop a program at the national level that would revitalize the traditional art crafts and support the craftsmen who passionately focus on perpetuating them, given that in our villages there are still people with big hearts who offer us their availability and knowledge.

Education in the spirit of the tradition is imperative in this period of transition towards a modern world of computerization and technologization, when most of the individuals and even organizations fail to understand the cultural heritage and traditional culture as their own heritage.

If in a remote sense the world *museum* still brings in a hint of old-fashioned, keeper of static objects, today it opens up a window to a world in which the fantastic of the past weaves with the practical and scientific information of the present, in which the function to educate the social behaviour is understood and extended at a global scale.

The ASTRA Museum succeeded, through the *"Traditional Art Crafts" National Olympics*[11] and later on through the educational program, to become a strong ally of the school in developing the aesthetic sensitivity in children, in developing their creative skills, and learning our ethno-cultural identity.

References

[1] Radu Florescu, *Bazele muzeologiei [Basics of Museology]*, Bucarest, 1996, p. 17.

[2] Grigore Antipa, *Organizarea muzeelor în aer liber [Organizing Open Air Museums]*, in „Academia Română. Memoriile ştiinţifice" [„Romanian Academy. Scientific Memoirs",], series III, vol. I, Bucarest, 1932, p. 28.

[3] The program was extended after the year 1990, based on the UNESCO Recommandations (Paris, 1989 and Venice, 1999) and entitled with the globally promoted syntagm of UNESCO *Living Human Treasures,* supported at the national level by Law No. 26 from the 29th of February

2008 regarding the protection of the immaterial cultural heritage, Official Journal No. 168) 05.03.2008.

[4] *Living Human Treasures* Program, conceived and applied by the ASTRA Museum, comprises: the Folk Craftsmen Association from Romania (1992), Fair of Folk Craftsmen from Romania (1984), Academy of Traditional Arts from Romania (1993), "Traditional Art Crafts" Olympics (1996), Folk Art Galeries (1993), National Festival of the Folk Traditions (2001), International Anthropological Documentary Film Festival (1993), Habits and Customs Festival (2007), National Toys' Fair (2007) etc.

[5] Rules and regulations of the Olympics have been ellaborated by the ASTRA Museum in collaboration with the Sibiu County Board of Education in 1996.

[6] ms., Archive of the ASTRA Museum, D II b, D III; Elena Găvan, *Caiet de amintiri. Olimpiada Națională "Meșteșuguri artistice tradiționale" [Memories' Notebook. "Traditional Art Crafts" National Olympics],* „ASTRA Museum" Publishing House, Sibiu, 2010.

[7] Sara Budrala from Sibiu, Ist prize in the Section *Painting icons on glass*, Edition XIV, 2009.

[8] ms., Archive of the ASTRA Museum, D III, no.1-4; D II b, no. 5-18.

[9] Rules and regulations for the participation at the *Children's Craft Fair* address the rural areas directly. ms., Archive of the ASTRA Museum, D III, no.1.

[10] It is the case of Cristina Dăneasa (Photo 7) currently a restorer within the CNM ASTRA Sibiu, former Olympics winner, representative of the Hunedoara County.

[11] In 2005, the ASTRA Museum was awarded the Special Prize of the Ministry of Culture and Religions, together with the Romanian National Commission for UNESCO, for the program of the *"Traditional Art Crafts" National Olympics*, unfolded in 2004. (Photo 8)

„ТРАДИЦИОННИ НАРОДНИ ЗАНАЯТИ“ – НАЦИОНАЛНО СЪСТЕЗАНИЕ ЗА ДЕЦА, ОБРАЗОВАНИЕ И КУЛТУРНО НАСЛЕДСТВО

Елена Главан – Румъния

Резюме

Да строиш – и особено да образоваш – означава интегриране на детето в народа, от който то е част.

През 1983 г. музеят на открито Думбрава – Сибиу беше домакин на първото издание на Панаира на народни занаяти от Румъния. Поради масовото участие на деца, които знаят техниките плетене, рисуване, скулптура, през 1992 г. беше организиран за пръв път в Румъния панаир, посветен на младите майстори. Четири години по-късно музеят АСТРА, заедно с Министерство на образованието, одобри представянето на това събитие в извънучилищен календар от дейности и го трансформира от Детски панаир на занаятите в национален такъв. Понастоящем Национални игри „Традиционни художествени занаяти“ са част от програмата за възобновяване на духовното наследство, познато под името „Живото човешко наследство“ развито от Национален Музей АСТРА.

Състезанието има две организационни нива: окръжно и национално. Целта на игрите е: представяне на автентично народно изкуство на деца в училищна възраст; възраждане на традиционните занаяти; образоване на различни категории публика; придобиване на чувство за културна национална идентичност за бъдещите поколения; стимулиране на интегра-

цията на младите майстори с европейската култура чрез директен контакт с колеги от европейските страни.

Състезанието на окръжно ниво се организира във всеки окръг и е организирано и координирано от Общинския борд на образованието. Правилата определят, че неограничен брой от ученици могат да участват, след като са избрани от сдружение или град за всеки един от традиционните занаяти: грънчарство, плетене на кошници, правене на шапки и дрехи от овча кожа, плетене на една кука, бродерия, изработване на украшения, правене на колани, каишки, маски, артистичен похват при изделия от дърво, дървени скулптури, правене на мебели, изделия от метал, дърво, кост, направа на народни музикални инструменти, рисуване на икони върху дърво, стъкло, камък, рисуване на великденски яйца, плетене с растителни влакна. Работата, представена в състезанието трябва да уважава местните традиции на практикувания занаят като в същото време показва персоналния талант на участниците.

С организирането на Национални игри „Традиционни художествени занаяти" се прави опит да се привлече вниманието към спешната нужда от развитието на програма на национално равнище, която да възроди традиционните художествени занаяти и да подкрепя занаятчии, които се стремят да ги запазят.

Чрез игрите „Традиционни художествени занаяти" музеят АСТРА успява, както и чрез образователните програми, да се превърне в съюзник на училищата в развитието на естетическо чувство в децата, на техните умения и изучаване на румънската етно-културна идентичност.

Photo 1

Photo 2

Photo 3

Photo 4

Photo 5

Photo 6

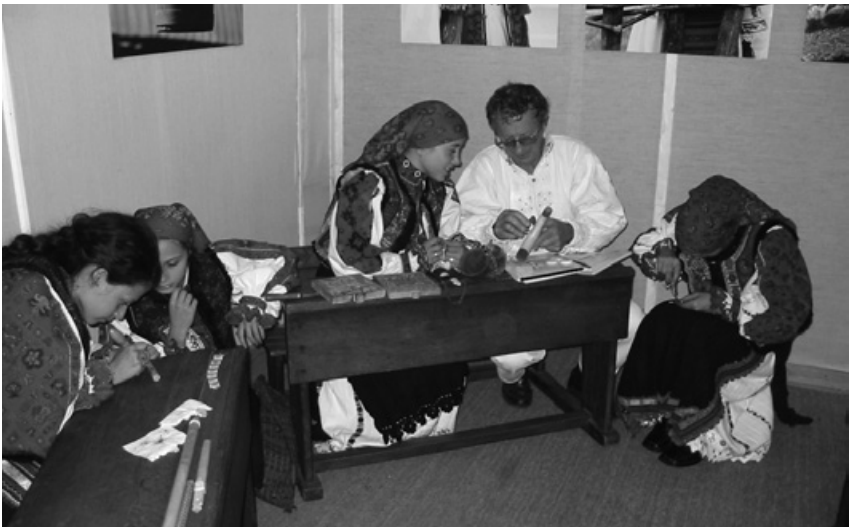

Photo 7

ROMÂNIA
Ministerul Culturii și Cultelor
Secretariatul de Stat pentru Patrimoniu Cultural Național

PREMIUL

Ministerului Culturii și Cultelor
și al Comisiei Naționale pentru
UNESCO

se acordă pentru

"Tezaure umane vii".
Olimpiada Națională "Meșteșuguri
Artistice Tradiționale - ediția a IX-a"

Complexului Național Muzeal "Astra" din Sibiu.

Ministrul Culturii și Cultelor
Mona MUSCA

Secretar de Stat
Virgil Ștefan Nițulescu

Photo 8

СЕЛСКА КЕРАМИКА, НАПРАВЕНА ОТ ЖЕНИ В СЕВЕРНО МАРОКО

Шафик Субаи
Мароко

Керамиката, направена от берберските жени, се простира от северната част на Мароко – среден Атлас и Рифа – до източната, като обхваща и Северен Алжир до Тунис.

Берберите са първите обитатели на Северна Африка. Въпреки че са приели исляма, тези народи запазват ритуалите си и в други вярвания, предадени от поколения на поколения още от праисторическо време до влиянието на финикийците и гърците.

Жените от селското общество на Северна Африка са едновременно тъкачки, плетачки на рогозки, изкусни керамички и наследници на древна култура и знание, които за съжаление изчезват с процесите на изследване и икономически напредък.

Първото „сечиво“ на човека е била ръката. Тя произвеждала всичко, от което той се нуждаел във всекидневието – ето затова грънчарството ни връща към нашите корени.

Древната керамика ни дава информация за стила на живот, заниманията и мисленето на нашите прадеди.

Археолозите са открили находки на 6000 до 9000 г. пр.н.е. Най-старите, открити в Мароко, датират от 3800 г. пр.н.е. Това е керамиката от Руаси Схерат, която днес може да бъде видяна в музея в Рабат. В момента грънчарите и грънчарките продължават да осъществяват тази форма на селска керамика, която е едновременно древна и функционална, но с такава автентичност (откъм технологии и нововъведени материали), на която

съвременните керамици могат да завиждат. Тя се създава в селищата и се продава по дюкянчетата, но появата на пластмасата и алуминия могат да я накарат да изчезне.

Жените обработват глината с ръце, украсяват я с елементарни четки за рисуване с косми от конска опашка и я пекат в незакрити ями или във фурни, поставени в земята – екскавации.

УКРАСЕНАТА КЕРАМИКА

Украсите са основа на растителни материали (сакъзово дърво, рошков), минерали (манган), бяла глина, охра, както и почви, оцветени в червено и тъмнокафяво.

Мотивите са геометрични или стилизирани. Това са вид фигурални рисунки, които са точно схематизирани: кръстове, триъгълници, окръжности, криви и надупчени линии, магически квадрати, космически кръгове, спирали и др. Те символизират земята, огъня, въздуха, водата, слънцето, луната, растенията и животните, влечуги и други земноводни. Това са нещо като отражения на заобикалящата среда, в която са живели грънчарките. Всички тези символи са били използвани и като предпазни амулети срещу неблагоприятните въздействия на околната среда.

Украсата на керамиката е и израз на вярванията, надеждите и естетиката на древните жени-грънчарки. Самите керамични предмети – стомни, делви, свещници, чинии, подноси, чаши, гърнета и др. са предназначени за практична употреба, въпреки естетизирания външен вид и украсите, доведени до изящно изкуство. Най-хубавите образци обаче са използвани само в определени случаи и за празнични ритуали.

НЕУКРАСЕНАТА КЕРАМИКА

Тя също заслужава внимание. Оформя се без грънчарско колело, използвайки и гълъбов тор, освен глина. Формите се моделират ръчно и се излъскват с помощта на парче дърво, мед

или плоско камъче. Готовите предмети се сушат на слънце на прага на къщата на стопанката, която ги изработва.

Формата и украсата на керамичните предмети зависят от региона, в който е изработена.

РЕГИОНЪТ МУЛЕЙ ИДРИС

Керамика от село Зерхана

Това грънчарство се среща в планините на Зерхун, на север от град Мулей Идрис. Грънчарките са по-малобройни. Тяхното грънчарство все пак е интересно. Пръстта, която изисква дълга подготовка, е с много добро качество.

В село Бени-Мерас

Обработената керамика е от големи парчета птичи тор, шлифовани (изгладени) с плоско камъче. Декорацията е изрисувана със сок от листата на сакъзово дърво и с още едно багрило, получено от камък, съдържащ манган. Тя е съставена от линеарни рисунки: триъгълници, успоредни линии, кръстове, точки, обръчи. Сред символите се намират ниви, житни класове, дървета, слънце, вода, планини. Керамиката се пече на открито в обикновена дупка от 5 до 50 см дълбока, покрита с клонки и изсушена кравешка тор.

Керамика „Черага“

В бедуинското селище Гуедара Луед всички жени се занимават с грънчарство. По-младите произвеждат дамаджани и мангали, по-възрастните използват гълъбов тор за производството на големи чинии (паници) за омесване на хляба и делви (стомни) за вода, в които влагат и един по-особен примес, съдържащ в себе си слюда. Това кара част от грънчарските изделия да блестят на слънце.

РЕГИОН НА ОАЗА

Керамика от село Бени Мезгилда

Многобройни, грънчарите от този край живеят в общи големи къщи, кирпичени и добре поддържани. Те пазят непокътнати своите навици на работа и своите древни техники за направа и печене. Тяхната керамика е винаги двуцветна и украсена с естествени багри, черни или червени, върху бяла каша от глина с много разнообразни мотиви. В селото Слит се произвеждат с успех големи делви, но също така и по-малко предмети.

Керамика от село Бени-Местара

Все повече и повече са жените, които работят в селището Гериза, където условията на живот са посредствени, дори лоши. Керамиката Бени-Местара се доближава до тази на Бени Мезгилда, но декорационните мотиви оранжево и черно на бял фон тук са по-прости: малки точици и едноцветни чертички (щрихи), нарисувани преди изпичането.

РЕГИОНЪТ ТАУНАТ

Керамика от село Слес

Слесите (населението на Слес) са с корени от Андалусия. Подготовката на материала в тази област не е лека. Глината е смесица от видове от различни краища на селото, както и пудра, направена от специален вид изпечена почва. Някои от грънчарките организират редовни курсове по керамика за чужденците.

Керамика от село Бени Зероуал

Тя е сред най-оригиналните. Нейните форми и украса с пастелни цветове са много изтънчени. Големите делви са кръгли, „шишкави“ и техните черни гърла подчертават цвета охра или тъмнокафяво на тялото на съда.

РЕГИОНЪТ ТАЗА

Керамика от село Цул

Една от най-красивите в Магреба (Северна Африка). Напомня тази на Кабили (Алжир). Предметите са оригинални и грижливо изработени.

Украсата е съставена от три цвята, които се нанасят върху бяла каша от глина, с която предварително е намазан дадения предмет. Декоративните мотиви са ромбове, триъгълници, успоредни линии и многобройни къси чертички. Често и малки животинки украсяват техните изделия.

Керамика от село Гиата

Тук използваната глина е яркочервена и смесена с равна пропорция речен пясък. Червеновиолетов цвят се нанася с четка за рисуване, стените са шлифовани с помощта на обло, гладко камъче, а полировката се прави с парче каучук.

Керамика от село Бени-Саид

Глината тук е с много добро качество и цялото селище се изхранва от производството на керамика. Всички жени – от най-възрастните до най-младите са грънчарки. Формите на техните произведения са най-разнообразни и могат да оборудват цяла кухня – свещници, стомни, кани за вода и гърнета за мляко, тасове, купи, чинийки за чаши, салатиери, чинии и тенджери от всички размери. Изпичането трае от 5 до 6 часа.

Веднъж след като изделията са готови, мъжете от селото помагат за транспортирането им във всички страни и за търговските сделки.

Голямото количество непрекъснато изложени по пътищата на Северно Мароко грънчарски изделия навеждат на мисълта за промишлено производство. Но всъщност това са ръчноизработени предмети и за жалост, грънчарките припечелват много по-малко, отколкото в действителност струва работата им.

Керамика от село Бокойа

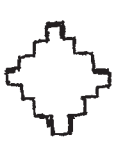
Разположено на брега на Средиземно море това племе е било жертва на земетресение. Изделията за продан тук са бутилки за биене на масло, големи чинии, паници и делви, единствени по своята форма и цвят охра. Едноцветната украса от минерали (оксид и манган) е съставена от фигури на житни класове, кръстове и точки.

Източници:

1. Асоциация „Женска земя“, Мароко
2. Мохамед Беррада, „Керамика от Риф“

Част от символите, използвани за украсата на керамиката и тяхното значение

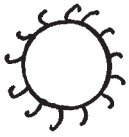
Берберски кръст

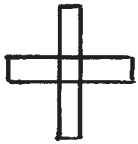
Земя

Събиране на двама

Сезон, пространство

Птица

Вода

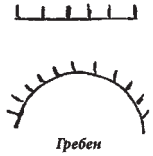

Азбуката на берберите (тифинар). Берберите са първите обитатели на Мароко. Тяхното присъствие в страната датира от около 8000 години пр. н. е. От 2011 г. берберският език и писменост стават официални за Мароко заедно с арабския език.

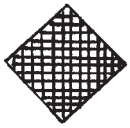
Част от символите, използвани за украсата на керамиката и тяхното значение

Гущер, опастност, червей, змия

Гребен

Медна пита, живот, жилище

Жаба

Въздух

Огън, поток

ЗАНАЯТИТЕ И ТЪРГОВИЯТА В КЪРДЖАЛИ МЕЖДУ ОСВОБОЖДЕНИЕТО И БАЛКАНСКАТА ВОЙНА

Мария Маркова

Върху занаятите и търговията в Кърджали има натрупан обилен материал. Досега акцентът в антропологичната интерпретация на тази тема е поставян върху техническата и технологичната основа на конкретния занаят. Настоящото изследване се насочва към други, особено интересни нейни аспекти, които, макар и отнесени към един по-отдалечен исторически период, съдържат проблеми на етничността и идентичността, коментирани активно в наши дни.

Насочването към периода 1878-1912 г. не е случайно. То е пряк резултат от проучването на избраната тема в литературата и архивните материали. Съвпадението на началото му с Освобождението на България, а на края му с Балканската война, както и вместената между тях Сръбско-българска война (1885-1886 г.) фиксира три важни исторически събития за Кърджали – включването на селището към българската държава (1878 г.), връщането му на Турция (1886 г.) и повторното му присъединяване към България в началото на Балканската война (1912 г.). Избраният хронологичен период предопределя и специфичната методология на изследването, основана най-вече върху работа с архивен материал от лични спомени и интерпретации на местни краеведи, съхранявани във фондовете на Териториалния държавен архив на гр. Кърджали, които са

допълнени с отделни по-обемни разработки. Основната цел на изследването е да реконструира исторически занаятчийско-търговската картина в Кърджали между Освобождението и Балканската война. Оформена по ориенталски модел, тя се оказва център на етническо (субетническо) и културно съприкосновение дълго преди да започне промяната на народностния облик на селището през 20^те^ години на XX в.[1]

Град Кърджали и покрайнината му заемат североизточните дялове от планинската верига на Източните Родопи.[2] Областта обхваща територията на бившата Кърджалийска околия. През първата половина на XX в. климатът ѝ е умерен, преходносредиземноморски, със слабо планинско влияние, теренът ѝ е оголен, силно ерозирал и обезлесен (в миналото по-големите горски площи са унищожени от сеч и пожари), почвите ѝ са разнообразни, но по-често сухи, плитки и бедни. До към първата четвърт на XX в. местното население се изхранва трудно – дори и при най-добра реколта производството на зърнени храни (царевица, пшеница, ечемик, ръж), фасул и картофи му стига най-много за 6-7 месеца, а необходимостта си от месо то задоволява основно с птичи продукти (говеждият добитък се отглежда главно за продан, свиневъдството не е разпространено, понеже тук живеят предимно турци, а птицевъдството е добре застъпено). Въпреки добрите природно-климатични условия за овощарство и зеленчукопроизводство около р. Арда, двата отрасъла започват да се развиват едва към 20-30^те^ години на XX в. след като беломорските българи се установяват в Кърджали. Дотогава зеленчуци се доставят от Хасково и са много скъпи. Главните превозни средства през първата половина на века са мулетата и магаретата, а търговците от Беломорието пристигат с камили (ГДНБ 1932: 123-124).

Природо-географските дадености на цялата Родопска област, в частност на разположената в източната ѝ част Кърджалийската покрайнина, от векове налагат развитието в нея

на трансхуманното животновъдство, активните ѝ търговски връзки и свързването ѝ в стопанско-икономически цикъл с Беломорието.[3] В Западна Тракия и Егейска Македония пристигат търговци, занаятчии и строители от Родопите, оттук заминават зърнени храни и търговски стоки за планинските села. В тази връзка географското положение на някои селища по поречието на реките (Арда, Върбица, Бяла река) и в близост до планинските проходи, т.е. в близост до стопанските пътища, се оказва решаващо за тяхното развитие. Някои от тях постепенно се превръщат в пазарни центрове.

За разлика от другите селища в Източните Родопи Кърджали има едно по-особено предимство – в него се събират почти всички пътища (от дн. Джебел, Момчилград, Ардино, Крумовград) в посока към Княжеството. Това условие в съчетание с не особено трудно проходимата местност, в която е разположено селището, както и разкъсването на стопанско-културната му връзка с Беломорието (1878 г.) и последвалото я възстановяване (1886 г.), му придават многостранно значение за планинската област, включително и стопанско.

До началото на XIX в. Кърджали е административна част от Султанери кааза, Пловдивски санджак, Одрински еялет. По това време той е много малко турско село, почти махала, разположено на десния бряг на вливащото се в р. Арда Буюк дере, а към средата на XIX в. – преминава и по левия му бряг. Статутът си на малко село той до Освободителната руско-турска война. Централното географско положение на Кърджали спрямо околните села силно благоприятства развитието му. Към средата на XIX в. още една причина стимулира възходящата посока в развитието му – смяната в поминъка от земеделие и животновъдство към тютюнопроизводство.[4] Около средата на XIX в. селището вече е средище и пазар на ахъчелебийските (дн. смолянските) занаятчии, започва да нараства и добива регионално стопанско значение.

По силата на Санстефанския мирен договор (03.03.1878 г.) Кърджали преминава под властта на българската държава, а клаузите на Берлинския договор (13.07.1878 г.) го предават на Източна Румелия. В нейните граници селището остава до 1886 г. Когато Топханенският акт го връща на Турция (24.03.1886 г.), общественото мнение в България просто не обръща внимание на случилото се.[5] За разлика от румелийските власти, Турция оценява стопанското, военно-стратегическо и гранично му местоположение в Източните Родопи и до 1912 г. залага на неговото издигане. След 1886 г. Кърджали е превърнат в град и е част от административното управление на Гюмюрджински санджак на Одрински вилает. До Балканската война той е неголям военен пункт, в който са съсредоточени значителни за мащаба му войски (голям турски гарнизон) и, отново свързан със Средните Родопи и Беломорието, започва бързо да се развива като пазарен център.

Интересна е и етнодемографската характеристика на селището между 1878 и 1912 г. През това време Кърджали и околията му са основно турски. К. Иречек е категоричен, че непосредствено след Освобождението на България „в цяла Европейска Турция няма днес край по тип, език и нрави тъй чисто османски, както Кърджали при Долна Арда“ (Иречек 1974: 462). Статистическите данни сочат, че през 1880 г. тук живеят 28721 жители, а в началото на 1885 г. – 32350 души, като, въпреки че не са посочени народностното и религиозно разпределение на населението, на базата на по-ранни данни се приема, че местното население тук е турско (Статистически 1925: 17, 18). Към 01.01.1885 г. Кърджали е имал 1176 жители, от които турците са 93,1%, българите – 4,8%, циганите и гърците – 2,1% (Статистическо бюро 1887). Ан. Примовски посочва, че всички българи са мъже, което показва, че и в румелийско време, както по-рано, те са идвали в Кърджали да работят като занаятчии. Десетината гърци са също само мъже, поради което из-

следователят смята, че и те не са тукашни жители (Примовски 1973: 221).

Със сигурност положението се запазва до Балканската война. В периода 1885-1912 г. населението в Турция не е преброявано и съответно османската власт не води статистика за демографските показатели в Източните Родопи (Търновска 1996). Ст. Н. Шишков отбелязва, че по това време в цялата каза живеят само турци, а около Кърджали има и десетки села с казълбаши (Шишков 1899: 90). За същия период гръцката статистика за Одринския вилает не отбелязва нито един българин в Кърджалийска кааза (Божиков 1963: 42). Според данните на градската община през 1913 г. градът е имал към 3000-3200 жители (Шишков 1922: 116), като архивните източници сочат, че до Балканската война в него живеят около 4 християнски семейства (ТДА-Кърджали, л.ф. 271-К, о. 1, а.е. 110: 271). Останалите българи в Кърджали са били „непостоянни, а приходящи, които са идвали и престоявали не семейно в града от 5 до 10 месеца в годината според сезона на занаята си“ (Шишков 1936: 14).

Затова не е случайно, че всички българи, посетили селището между Освобождението и Балканската война, акцентират върху неговия ориенталски вид. Българите от Смолянско го описват като „малко затънтено градче с около 5000 жители“ (ТДА-Кърджали, ф. ЛС, а.е. № 157: 2), „спящо в котловината, забулено от облаци прах, инертно и с успокоени от жегата страсти“ (ТДА-Кърджали, ф. ЛС, а.е. № 591: 3). И до 1930 г. селището е „неголям град с напълно ориенталски вид, с оживена чаршия и пазар, с джамия“, в което се „мяркаха забулени кадъни и мъже с червени пояси, с фесове и чалми“ (ТДА-Кърджали, ф. ЛС, а.е. № 234: 2). До повторното присъединяване към Българското Царство тук силните емоции са свързани не с друго, а с човешките взаимоотношения, провокирани от търговията: „страстите и конфликтите бяха да купиш стока, без

да я плащаш, на юнашко доверие или да не кажеш ‘добър ден!’ на фалирал търговец и занаятчия“ (ТДА-Кърджали, ф. ЛС, а.е. № 591: 3). Напълно по ориенталски, селището има няколко основни централни места, които, с изключение на джамията и гроба на легендарния местен герой Кърджа Али[6], са чаршията с нейните занаятчийски дюкянчета, пазарът с тържищата му и ежегодния панаир.

Между Освобождението и Балканската война в Кърджали са познати различни дребни занаяти. Обобщението на изобилните архивни данни дава основание за констатацията, че практикуването им е ясно диференцирано на етническо ниво, т.е. в изследвания период представителите на различните етноси извършват различни дейности.

Архивните сведения сочат, че основната дейност на кърджалийските турци, обусловена от планинското и полупланинското им местожителство, е кираджийството, заменено покъсно основно от тютюнопроизводството. С кираджийството те обикалят от Тракия до Дунав. В много по-малка степен те се препитават чрез симидчийството (използват нахутова мая и носят симидите в Гюмюрджина, дн. гр. Комотини), чомлекчийството (грънчарство), каникчийството (изработване на дървени лъжици). С произведените от тях стоки, както и със изсушени плодове, които придобиват чрез събирачество (кисели ябълки, круши, дренки), турците активно търгуват на местния пазар (ТДА-Кърджали, л.ф. № 271-К, о. 1, а.е. 109: 223-226; а.е. 110: 246, 247).

Типично местни турски занаяти са още керемидчийството (ТДА-Кърджали, л.ф. 271-К, о. 1, а.е. 108: 149), семерджийството (самарджийството) (ТДА-Кърджали, л.ф. № 271-К, о. 1, а.е. 207: 1), касаплъка[7], обущарството и кърпачеството. Такова е и бръснарството. Към средата на XX в. е запазен споменът как „в първата бръснарница клиентите сядали върху едно мръсно сандъче и Амед ага започвал да ги бръсне с вехтия си бръснач.

При него отивали само богатите и по-младите, защото старите имали брада, а пък на които липсвало да дадат грош за бръснене, се бръснели едни други и Амед ага едвам изкарвал по някой грош на ден. Като свършвал бръсненето измъквал от джеба си едно малко огледалце, подавал го на клиента и му казвал: „Виж, колко хубаво те обръснах, светна като слънце". Турци са и стопаните на няколко воденици (ТДА-Кърджали, л.ф. № 271-К, о. 1, а.е. 110: 247-249),

Между 1886 и 1912 г. кърджалийското население упражнява и занаяти, донесени от турци от съседни области. Един от тях е кожарството – според архивните източници първите кожари идват от Хасково, работят покрай р. Арда, където са били и табакханите. Те имат много местни чираци и така занаятът се разраства „неимоверно много" в Кърджали – „годишно се изработвали десетки хиляди кожи, които служили за местни нужди и за износ" (ТДА-Кърджали, л.ф. № 271-К, о. 1, а.е. 110: 247).

Практикувани само от хасковски турци остават дърводелството, използвано главно за изработване на булчински сандъци, както и чилингирството (оръжейничеството), в което някога се изработват дръжки от седеф, кост и дърво на ножове, пунки и караулаци, а по-късно то се трансформира в тенекеджийство за направата на печки (ТДА-Кърджали, л.ф. № 271-К, о. 1, а.е. 110: 247). Пристигналият в Кърджали след Руско-турската война първи доктор, по произход азърбайджанец, „заварва аптека в двора на днешната джамия, собственост на турчин, фелдшер от Карнобат" (ТДА-Кърджали, л.ф. № 271-К, о. 1, а.е. 109: 242).

Около Освобождението в Кърджали има и занаятчии от други народности. Изворите посочват сред тях около трима гърци. Те са хлебари, но правят още симиди и имат фурни, наредени една до друга в един ред. По-късно се откриват още фурни на много места (ТДА-Кърджали, л.ф. № 271-К, о. 1, а.е. 110: 248). Непосредствено след Руско-турската война от

Хасково идва семейството на един *арнаутин* (албанец), който е *френк-терзия*, т.е. модерен шивач. По същото време тук се заселва със семейството си и един грък – „приматарин манифактурист", който скоро забогатява и си построява двуетажна къща. „При него всичко можело да се купи и намери и дори лекувал болни" (ТДА-Кърджали, л.ф. № 271-К, о. 1, а.е. 110: 271-273). През 1912 г., непосредствено преди началото на Балканската война, в селището има и трима „арнаути – албанци или по-точно турски арнаути", всеки със своя бозаджийница (ТДА-Кърджали, ф. ЛС, а.е. № 62: 8).

През 1915 г. в града живеят няколко евреи, арменци, гърци и албанци. Според спомените на съвременниците „арменците се занимаваха с тенекеджийство и правеха тенекиени печки и тръби. Някои от тях имаха коли, с които извозваха стока от гарата до града, а други – файтони, които извозваха пътници от града до гарата и обратно". Част от евреите са сарафи – „правеха златни накити и ги продаваха на гражданите", други са баничари – „правеха много хубави банички, милинки, соленки", „мекици пържени" или „много хубави семки, фъстъци, печени и варени кестени", а трети се занимават „с дребна търговия кинкалерия". Тук има и няколко албанци, майстори на „много хубава боза" (ТДА-Кърджали, ф. ЛС, а.е. № 75: 4, 7).

Архивните сведения ясно показват, че в периода между Освобождението и Балканската война значителна част от занаятите в Кърджали са свързани с българите. Тяхното практикуване има някои особености. На първо място то е свързано основно с мъжкото население от среднородопските села. Освен регионалната и полова обусловеност, упражняването на занаяти от българите има и силно изявена сезонност – те се прибират по родните места към Коледа и отново се завръщат след Атанасовден (ТДА-Кърджали, л.ф. № 271-К, о. 1, а.е. 110: 262); непосредствено след началото на Балканската война те бягат по домовете си и в града остават само отделни занаят-

чии, които трябва да пазят дюкяните и стоката (ТДА-Кърджали, л.ф. № 271-К, о. 1, а.е. 108: 112: 355; а.е. 207: 2).

Интересно е, че данните съвсем ясно разграничават занаятите на субетническо ниво, т.е. представителите на определена етнографска група упражняват строго определен вид професионално занятие.

Ан. Примовски посочва, че присъствието в Кърджали на занаятчии от среднородопските селища е регистрирано още през 1847 г. от френския учен и пътешественик Август Викенел, който обаче ги приема за местно население (Примовски 1973: 221). Между Освобождението и Балканската война те продължават да пристигат тук като гурбетчии. Ст. Н. Шишков изрично подчертава, че в Кърджали идват „зиме и лете абаджии, шивачи, а лете и пролет – зидари, бакърджии, калайджии и други като едни са оставяли калфи или съдружниците си за постоянно, а други са затваряли дюкяните и работилниците си през време на отсъствието си“ (Шишков 1936: 14).

Според Мара Михайлова около Освобождението родопчаните гурбетчии в Кърджали са дюлгери, дограмаджии и бичкаджии, родом от ахъчелебийските села. Те са строителите на местните турски къщи. „Повечето от тях са разбирали и от дърворезба. Сред турските собственици особено популярни са били различните видове украса за тавани – баклава таван, гюнеш таван, балък биби. Родопските майстори са правели сами и стълбищата, украсявали са ги ръчно с дърворезба, като българската идея обикновено е претърпявала малки трансформации от турските стопани“.[8] Дълги години местното кърджалийско население пази спомена за дюлгери от Смолянско. От там са и българите, които след Рурско-турската война изграждат казармите, конака и училището в Кърджали.[9]

След 1886 г. тук пристигат и първите калайджии и абаджии от Ахъчелебийско. Към 1912 г. абаджиите стават една от най-големите групи българи занаятчии в Кърджали. Тук те

продават изработените от тях облекла, купуват вълна, правят гайтанлии дрехи и боядисват абите (ТДА-Кърджали, л.ф. № 271-К, о. 1, а.е. 110: 246, 266-267; а.е. № 75: 4). В отделни случаи родопчаните упражняват още обущарство, шивачество, бакърджийство, дърводелство, подковачество (ТДА-Кърджали, л.ф. № 271-К, о. 1, а.е. 207: 1; а.е. № 157: 2).

Към 1912 г. Кърджали вече е най-изявеното търговско-занаятчийско селище в Източните Родопи, в което работят и търгуват родопчаните-гурбетчии (ТДА-Кърджали, л.ф. № 271-К, о. 1, а.е. 110: 265). Към края на ноември 1912 г. в Кърджали българи от с. Устово откриват книжарница и две кръчми (ТДА-Кърджали, ф. ЛС, а.е. № 62: 12).

До 1912 г. беломорските българи (тракийците) имат много слабо присъствие в Кърджали. Тук се появяват само отделни мъже занаятчии, пристигнали поради естеството на работата си. Така между Освобождението и Балканската война в пазарен ден в „праматари и други пътуващи търговци-сергиджии са идвали и от Гюмюрджина“ (Шишков 1936: 14). През 1891 г. за нуждите на турския гарнизон пристига шивач от с. Фере, Суфлийско, българин със семейството си. През 1901 г. се появява друг българин, родом от с. Макри, Дедеагачко (дн. гр. Александруполис), който работи в гръцка бакалница. До Балканската война пристигат и специални майстори шивачи от Гюмюрджина, Ксанти и др. – само те умеят да изработват търсените от местното население *цохени дрехи* и *бюкме*. Често идват и камилариte от Дедеагачко – от Беломорието те донасят сол и бакалски стоки, а отнасят продукти, произведени от местното население (Примовски 1958). До средата на XX в. се помни и пренасянето на тютюн в Кърджали и околията му (ТДА-Кърджали, л.ф. № 271-К, о. 1, а.е. 110: 253, 266-267, 271-273). Около 1915 г. беломорски българи създават в Кърджали кланица и колбасарница, в която „продаваха много хубав и вкусен колбас“, а други – обществена баня (ТДА-Кърджали, ф. ЛС, а.е. № 75: 11).

Турското население слабо познава земеделието – Ан. Примовски посочва, че поминъкът в града и околията е главно тютюнопроизводство, като в турско време и по-късно се произвежда още хубава „кърджалийска пшеница“, дини и пъпеши (Примовски 1973: 223). След 1886 г. в селището пристигат първите зеленчуци от Гюмюрджина.[10] Местните турци толкова ги харесват, че започват да изпращат специални кервани за тях. Преди Балканската война в Кърджали има три малки градини, поливани с примитивни долапи, карани от някое магаренце. В тях сеели само праз, зеле, домати и чушки (ТДА-Кърджали, ф. 271-К, о. 1, а.е. 110: 252; ф. ЛС, а.е. № 62: 4). Към 1915 г. се появяват и първите зеленчукови градини, дело отново на тракийците. Архивните източници сочат, че техният зарзават е много качествен и се продава на пазара (ТДА-Кърджали, ф. ЛС, а.е. № 75: 11). Чак след 1920 г, когато в града идват беломорските българи, около Арда и по други плодородни места се появяват зеленчукови градини. Много малка част от тях са турски (ТДА-Кърджали, ф. 271-К, о. 1, а.е. 110: 252). Тракийците донасят още овошки, лозя, както и знанията и опита си в земеделието и зеленчукопроизводството (ТДА-Кърджали, ф. ЛС, а.е. № 244: 22).

Българи занаятчии от други области рядко се появяват в града. Например през 1891 г. тук се установява на работа ергенин бояджия от Хасково, който намира добър прием сред турците (ТДА-Кърджали, л.ф. № 271-К, о. 1, а.е. 110: 271–273).

В спомените си за Кърджали до Балканската война съвременниците често споменават, че в селището турци, българи, евреи, гърци, албанци, арменци работят и търгуват без народностни или верски конфликти, защото отношенията им са основани върху нравствеността. Въпреки необразоваността и общата си изостаналост като цяло хората били в „много честни отношения“ и смятали „за голям грях да не си оправиш задължението с някой човек“; турците силно са вярвали в клетвата (ТДА-Кърджали, ф. ЛС, а.е. № 62: 7–8), а родопчаните гурбет-

чии се помнят с „пословичното им трудолюбие“ и желанието им „да бъдат преди всичко друго съвестни“, „честни работници“ (ТДА-Кърджали, л.ф. № 271-К, о. 1, а.е. 110: 265).

Тази картина на съвместно работеща и живееща градска общност дава основание за няколко извода. На първо място тя представя началните моменти от оформянето на този местен модел на етнокултурно градско съжителство, който бе специално изследван в края на XX в. (Кърджали 1998). В него хората напълно съзнават и приемат етнокултурните различия помежду си, без те да са повод или обект на дразнимост, чрез тях се самоопределят и определят „другия“, и накрая пречупват всичко това през манталитета, самооценката и оценката си за другите. Съответно всичко това се отразя и върху областта на занаятите. Подобно на облеклото, езика, вярата, обичаите, светогледа и т.н., в Кърджали извършването на дадена дейност се възприема като друг вид знак за общностна принадлежност. В това селище турците, евреите, гърците, арменците, българите (родопчани, беломорски тракийци) се асоциират с упражняването на определен местен занаят, т.е. занаятът се възприема като етнокултурен маркер. Едновременно с това, заниманието на конкретна личност с даден занаят е белег и за нейната етническа/субетническа идентичност.

Активното занаятчийско присъствие в Кърджали, както и възстановяването на връзката на околията му със Средните Родопи и Беломорието чрез включването им към Османска Турция между 1886 и 1912 г., неминуемо се отразява върху развитието на търговията в селището. Тук пристигат пътуващи търговци (*приматари*) от близки области. След време местни турци откриват на „старата главна“ (ул. „Републиканска“) първата бакалница и първите три манифактурни дюкянчета, в които се продават басма, бархети, коприни, кинкалерия (ТДА-Кърджали, л.ф. № 271-К, о. 1, а.е. 110: 250-251). Постепенно по „старата главна“, в „малки дюкянчета, в които едвам се завър-

тали“, започва да се оформя кърджалийската чаршия от занаятчийските дюкянчета, „поместени в барачки“ (ТДА-Кърджали, л.ф. № 271-К, о. 1, а.е. 110: 248). По спомени на съвременници към 1915 г.в Кърджали има „най-много 10 магазина“ (ТДА-Кърджали, ф. ЛС, а.е. № 75: 2, 4).

Освен тях, поради разрастването на кираджийството и особено на керванджийството с катъри, между Освобождението и Балканската война в Кърджали има десетки ханове. Изворите сочат, че те се „появявали и изчезвали като гъби според условията и хода на търговията“. За внушителния брой абаджии от Смолянско местни турци изграждат специален хан – Абаджи хан, в който освен стаи за отсядане, имало още малки помещения за работене и обори за добитъка (ТДА-Кърджали, л.ф. № 271-К, о. 1, а.е. 110: 246, 254, 265, 270).

През 1912 г., непосредствено преди началото на Балканската война, в Кърджали има и гостилнички, които всъщност са трите албански бозаджийници. „В тях се ходи само в петъчен ден – единственият тогава пазарен ден. Клиенти бяха главно дошлите от селата хора за пазар. Там не можеше да се види ни един градски човек, защото всеки си се храни в къщи и прави икономии! През другото време продаваха боза и други сладкиши“ (ТДА-Кърджали, ф. ЛС, а.е. № 62: 8).

Отделно се развива най-доходоносната търговия с рязан тютюн, отнасян в Беломорието и Източна Тракия. До средата на XX в. старите турци помнят, че „край оградата на джамията към западна посока, край дерето, имало цяла улица от малки дюкянчета, в които са рязали тютюн на хавани, който се търсел много и се плащал скъпо (2-8 гроша на ока). Имало и кой да прави цигари, т.е. да увива тютюна – най-голям майстор бил арнаутина Джемал, който тъй бързо увивал цигарите, щото се спирали хора да го гледа в почуда“; „като машина му се въртяха пръстите“ (ТДА-Кърджали, л.ф. № 271-К, о. 1, а.е. 110: 251-253).

Пазарът в ориенталския Кърджали е един от най-важните, големи и оживени седмични централни средища. И днес неговото местоположение не е променено. Според изворите непосредствено до него имало ниви и градина, които лесно можели да се напояват от стичащата се от височината вода (ТДА-Кърджали, л.ф. № 271-К, о. 1, а.е. 110: 249-250). Между Освобождението и Балканската война обичайният пазар е в понеделник и в петък (ТДА-Кърджали, ф. ЛС, а.е. № 75: 7), заради турците, идващите за петъчната молитва от селата, а в сряда става само *екин пазар* (житен пазар) за зърнени храни и брашна.

Описанията на кърджалийския пазар са особено колоритни. Между Освобождението и Балканската война на него „непременно имало на открито „готвачи", а най-важното, през късно-пролетния и летния сезон се пекли нарочно чевермета. Наред с виковете на продавачите се смесвали и тези, на чевермеджиите и продавачите на „канджик халва". Почти всеки пазарен ден към обед пристигал на кон или пеша (най-често яздейки) главният командир на войсковата част в Кърджали. Щом го зърнели, още от далече, продавачи и купувачи застават в две редици, правили широк път да мине командирът и на неговия студен поздрав, се навеждали до земята в поклон. Като оглеждал пазарджиите, пазара и стоките командирът не забравял да мине и край чеверметата, сетне завивал важно, важно, отивал до първенците, събрани на мегдана под сянката на някой дъб, любезно поздравявал, а те всички прави се втурвали да му вземат коня. Обикновено 'първенецът' на Кърджали поемал юздите на коня и тогава го предавал на друг да го разхожда. Командирът сядал върху нарочно постланите на земята рогозки, на почетно разстояние сядали и „първенците". Кафеджията си знаел работата. Носил той кафе след кафе и тъй подслаждал „увлекателните" разговори, докато ходжата „повика" за молитва. Наред с всички мъже отивал да се моли и командирът. Свършили молитвата, запътвали се за там, къде-

то чакала софра с цяло чеверме, шербет и разни други ястия и турски сладкиши, като реване, баклава или халва“ (ТДА-Кърджали, л.ф. № 271-К, о. 1, а.е. 118: 609).

Съвременниците на Балканската война описват кърджалийския пазар като място, към което „от най-ранни часове се стичат хора“ (ТДА-Кърджали, ф. ЛС, а.е. № 256: 5). Той е „задръстен от продавачи и техните различни сергии. Един вид това беше солиден пазар, едно своеобразно градско изложение. Тук имаше и продавачи на месо под навеси с ченгели, на които те окачваха месото. Оживени бяха пазарните дни, събираха се много хора – продавачи и купувачи, и мнозина, дошли за разходка, да чуят нещо, да видят нещо или някого, да търсят някакви майстори и др. От селата те идваха с муле или магаре, натоварени с чувалчета или кожени чувалчета (тахарджици). Целият пазарен район се огласяше от виковете на продавачите, които подканваха посетителите да купят от тях. Всеки хвали стоката си и я препоръчва като най-хубава. На много места се правят тихи или шумни пазарлъци, а около тях се трупат любопитните. Така че пазарните дни се превръщаха и в зрелища и място на различни разнообразия. Когато завършваше пазарният ден, по неговият район се наблюдава страшното замърсяване с какво ли не“ (ТДА-Кърджали, ф. ЛС, а.е. № 62: 2; а.е. № 244: 17).

Към 1921 г. по пазара „навсякъде димяха скари, които печеха месо – чевърме и кебапчета, а имаше и специални готвачи с подвижни гостилници на пътя, които продаваха готвени ястия от месо и каквото трябва за случая на пътя. Готвеха в големи бакърени тенджери и от предната страна на тенджерата продаваха готовото ядене, а от другата насрещна страна на тенджерата прибавяха, за да се готви, сурово месо и продукти. Така върви постепенно, без да се свърши в тенджерата гостбата“. Мястото около пазара „бе заето изключително с катъри, магарета и коне, натоварени с дърва и разни стоки, докарани

от вътрешността на България от разни търговци“ (ТДА-Кърджали, л.ф. № 271-К, о. 1, а.е. 206: 6-7).

Характерно за кърджалийския пазар е, че той е средище главно на турските мъже и забранена зона за жените им, включително старите; поради това нерядко външните посетители характеризират селището като „мъжки град, град, обитаем само от мъже“. Според спомените „в пазарен ден червеният цвят на фесовете се люлеел от място на място и запълвал всички сокачета, кафененца, дюкянчета, чардаци и мегдани“, примесван само с „военните със своята униформа“; затова ако на пазара се появят жени, те са или градски облечени гъркини, българки, арменки, еврейки, или „някоя кадъна-туркиня, но не от местните жени на турците, а дошлите от вън туркини на офицери или някой занаятчия“. След 1912 г. някои по-стари кадъни „добили кураж“ да излязат по пазарните дни, наред с жените от другите етноси, но „влиянието на новото едва се чувствало“ (ТДА-Кърджали, л.ф. № 271-К, о. 1, а.е. 118: 608, 611-612). Подобен род материали показват, че границите, свързани с етнокултурните и религиозните особености, са напълно живи и като че ли осезаеми за съвременниците. Архивните сведения сочат запазването им и през 20^те^ години на XX в. Тези граници са особено впечатляващи за българските чиновници, дошли от вътрешността на Царството след Балканската война. Един от тях изтъква: „макар и да беше пазарен ден и много оживен от посетители в него турска жена – кадъна, не се виждаше, понеже бе забранено на туркините да се движат, за да не ги гледат чуждите мъже“ (ТДА-Кърджали, л.ф. № 271-К, о. 1, а.е. 206: 6-7).

Панаирът е другото голямо, изключително многолюдно и шумно градско средище, чиято картина е пресъздадена с много жар в архивните материали. Той се организира ежегодно след превръщането на Кърджали в околийски център.[11] Провежда се през есента, като в началото трае „цяла седмица“. По време

на панаира идват доста посетители и цялото селище се превръща в тържище. „Излагали се разни стоки, а местните производители изнасяли за продажба, каквото имали“. Най-посещаван бил панаирът за добитък, където „хиляди глави едър и дребен добитък се докарвал на многобройните купувачи“. Продавали се „разни хранителни продукти като пастърма, сирене, масло и др. Идвали и *приматари*, покрити отгоре с *чадъри* (цветни платнища, стоката им се пазела от слънце или дъжд), които постоянно викали: „Тукааа, тука е хубавата стока, за хубави и добри хора, идвайте, купувайте, бържее, дорде не е свършено всичко.“ Най-много се продавали чевермета. Тук на това място хиляди чевермета се изяждали (печено месо върху жар, както е цяло агнето, се върти на шиш и на това турците казват *чеверме*). След чевермето най-голям „пласмент“ имала „канджик халвата.“ Освен тях „на открито се поставяли тенджери, пълни с месо и току-що завряло се изсипвало за ядене. Към днешното кино „Обединение“ също ставало много навалица, защото насам вече се разпродавали манифактурни стоки на сергии, други продукти и храни за ядене. Изобщо по онова време панаирът ставал доста оживен“ (ТДА-Кърджали, л.ф. № 271-К, о. 1, а.е. 110: 249-250).

През 1915 г. панаирът е голям и се провежда „през месец септември всяка година“. На него „идваха търговци от цяла България и предлагаха най-различни стоки за продан. Единствено по време на панаира турското население се снабдяваше с потури и аби“. Тук „турци предлагаха за продан прочутата канджик халва, бяла като сняг, навита на клечка и оваляна в счукани орехи. Особено бяха впечатлителни виковете на кебабчиите и дрънкането на машите и най-вече хората, съблазнявани от хубавата миризма на кебапчетата и чеверметата отиваха в салашите, за да си хапнат от тях. Имаше и един евреин, който правеше много хубави соленки, на име Соломон и когато вървеше по улиците, викаше непрекъснато: „лепка, леп-

ка, със сирене без сирене, със масло без масло, топли, топли“ В салашите се продаваха и вкусни сготвени ястия в бакърени тенджери и готвачите нарочно отваряха капаците на тенджерите, за да се разнася вкусната и приятна миризма и да привлича повече клиентела. До чешмата Ашемолла се намираше единственото кафене, в което отиваха повече българи и се продаваше бяло сладко в чаша вода.“ (ТДА-Кърджали, ф. ЛС, а.е. № 75: 11).

Етнологичната и историческа интерпретация на занаятите и търговията в Кърджали между 1878-1912 г. се докосва до проблематиката на темите за етничността и идентичността. Чаршията с нейните занаятчийски дюкянчета, ежеседмичният пазар и ежегодния панаир са сред основните центрове за социални контакти в това селище. Тогава, когато обликът му е ориенталски и съвременниците го възприемат като „мъжки град“, когато занаятите подчертано се отнасят към отделните етноси и субетническите им формации, търговските зони в неговото пространство изпъкват и като основните точки на етнокултурни съприкосновения и контакти на хората, които го обитават и посещават. Тук те мирно работят и търгуват, съхранявайки своите народностни и регионални културни особености, но освен това в тях местните и вече установилите се опознават новодошлите, всички се срещат, обменят информация и новини, активно общуват и се забавляват, „виждат свят“ и позволяват на „света да ги види“.

Изследването на занаятите и търговията в Кърджали през посочения период има отношение и към темата за паметта и нейните проекции (колективна, индивидуална, културна, историческа и т.н.). В пазарните и панаирните дни градът оживява и напълно се преобразява, а след края им хората дълго време си припомнят случилото се. Така устройването и провеждането на конкретното събитие формира и поддържа колективната и селищната памет, то е частица от общото споделено минало и

общия живот в някогашния град. Общите спомени за занаятите, чаршията, пазара, панаира са част от маркерите, чрез които тази памет реконструира зоните в селищното пространство и техните измерения във времето.

Бележки

[1] За етническите промени в град Кърджали през първата половина на XX в., вж например Божиков 1963, Ангелова 2001, 2005, Михайлова 1996, Търновска 1996 и др.

[2] До средата на XX в. орната земя в Източните Родопи е само 12,46 %. От нея обикновено се използва само ¾, а останалата се оставя под орница и угар. Земеделският инвентар е оскъден (ГДНБ 1932: 123-124).

[3] В миналото почти повсеместно в Източните Родопи се отглеждат големи стада овци и кози, слизащи зиме към Беломорието и връщащи се напролет. С разкъсването на тази стопанска област в началото на XX в., скотовъдният отрасъл в Източните Родопи запада – пасбищата тук са главно планински със слаби треви. През първата половина на века все още се срещат случаи, когато стада минават в Тракия за презимуване, но това е свързано с големи неприятности и рискове (Търновска 1996).

[4] Тук тютюнът е пренесен от Сяр, Драма и Ксанти и бързо измества останалото земеделско производство (Примовски 1973: 220; Божиков 1963: 41-42).

[5] Тъй като цялата Кърджалийска покрайнина е населена основно с турци, общественото мнение в България не се заинтересува особено от връщането ѝ на Турция през 1886 г. В. Дечов е съвременник на това събитие и го представя по следния начин. „Благодарение на невежеството, нехайството и непридвидливостта, които дълбоко са се загнездили в натурата на всеки българин, нашата южна (Родопска) граница се нащърби във вреда на отечествените ни интереси. Кърджалии и Вакьфските (Тъмръшките) села се изплъзнаха от ръцете ни, защото не ценехме техното значение и защото нашите големци мислеха – пък и сега така мислят, – че в Родопите се раждат само къ-

пини и овес и, следователно, те са безполезни за държавата. Учените финансисти и икономисти, вероятно не знаят, че в Кърджилий се ражда най-добър тютюн и доброкачествено грозде… Неразбранщината и непридвидливостта на румелийските военни власти са пък главни причини за изоставянето на Кърджалийска околия през 1885 година… Освен това, ако в румелийско време една дружина войска се беше установила не в град Харманлий, а в Кърджалий, дето аслъ ѝ беше местото да стои, Кърджалийска околия тоже нещеше сега да е под Турска власт“ (Дечов 1903: 315-316).

[6] Джамията и гроба на Кърджа Али са централни селищни места само за мюсюлманското население.

[7] Турското население употребява овнешкото, но касапите продават и говеждо заради намиращите се тук българи (ТДА-Кърджали, ф. ЛС, а.е. № 244: 17).

[8] „По тая причина много от къщите нямат специфичен турски вид, а смесица от българско и турско или турското в къщите се състои само в решетките по салоните и прозорците. Еркерните двуетажни и едноетажни къщи са подобни на тези, каквито има и по българските села из Смоленско. Така майсторът и неговите помощници-зидарите са оставяли на всяка постройка и нещо от бита на българина от Родопите. Те са влагали в строежите умение и разбиране, каквото са научили от своите по-стари учители. На където и да погледнете, на където и да се обърнете, която и къща да разгледате, ще видите една обща прилика, която съвсем малко има изменение тук или там“ (ТДА-Кърджали, л.ф. № 271-К, о. 1, а.е. 107: 145).

[9] През 50 те години на XX в. се помнят дюлгери българи от Устово, Полковник Серафимово, Смолянско. „Стотици дюлгери от разни родопски села из Смолянско са кръстосвали тукашните села и са работили в Кърджали някои от тях, но старите турци не си спомнят целите им имена или напълно са ги забравили, а по предание не са искали да запишат или запаметят нито едно българско име“ (ТДА-Кърджали, ф. 271-К, о. 1, а.е. 108: 146-148).

[10] Характерни за тракийците от Беломорието и Източна Тракия като цяло е изключително богатото земеделие, винарството, отглеждането на технически култури, силно развитото дребно сто-

ковъдство, както и тютюнопроизводството, застъпено главно в българските ксантийски села Габрово и Еникьой (Вакарелски 1935: 22, 41-42, 47, 50-52, 57-58, 86-89, 91; Вакарелски 1959).

[11] „Някои по-осведомени хора разказват, че панаирът в Кърджали се открива непосредствено щом се закрил панаирът в с. Узунджово, Хасковско (1876 г.)“ (ТДА-Кърджали, л.ф. № 271-К, о. 1, а.е. 110: 249-250).

Литература:

ТДА-Кърджали, ф. ЛС, а.е. № 62: Лични спомени. Спомени от Никола Иванов Папучаров, гр. Кърджали, 1975 г.

ТДА-Кърджали, ф. ЛС, а.е. № 75: Лични спомени. Спомени от Тодорка Ипократова Тулева, гр. Кърджали, 1975 г.

ТДА-Кърджали, ф. ЛС, а.е. № 157: Лични спомени. Спомени от Димитър Славов Дафовски, гр. Кърджали, 1977 г.

ТДА-Кърджали, ф. ЛС, а.е. № 234: Лични спомени. Спомени от Димитър Ангелов Христов, гр. Кърджали, 1980 г.

ТДА-Кърджали, ф. ЛС, а.е. № 244: Лични спомени. Спомени от Мара Тонева Михайлова, гр. Кърджали, 1981 г.

ТДА-Кърджали, ф. ЛС, а.е. № 256: Лични спомени. Спомени от Георги Костадинов Грънчаров за гр. Кърджали през 1936-1937 г. и като учител през 1940-1941 г., 1981 г.

ТДА-Кърджали, ф. ЛС, а.е. № 591: Лични спомени. Спомени от Аврам Христов Шукерски (За Кърджали и неговото нарастване), гр. Кърджали, 1987 г.

ТДА-Кърджали, л.ф. № 271-К, о. 1, а.е. 107: Михайлова, М. Кърджали. Исторически очерк. Машинопис (III част – посветяване (вакъвиране) земите в Родопа. Поземлената собственост в Турция. Устройство на турската феодална държава, военно дело. Кърджали – географско разположение, административно деление, стари родове, чумата, архитектура). Машинописи. Чернови, 1953.

ТДА-Кърджали, л.ф. № 271-К, о. 1, а.е. 108: Михайлова, М. Кърджали. Исторически очерк. Машинопис (IV част – зидари и дърводелци, стари чешми, легенда за Айша молла, старини в Ески-кьой и около Кърджали, Археология, Кърджалиите). Чернови, 1953.

ТДА-Кърджали, л.ф. № 271-К, о. 1, а.е. 109: Михайлова, М. Кърджали. Исторически очерк. Машинопис (V част – продължение от кърджалиите, Кърджалийските турци, Руско-турската война и Кърджали, Кърджалийски бунт и Хидает паша, Петко войвода, първият турски доктор в Кърджали). Чернови.

ТДА-Кърджали, л.ф. № 271-К, о. 1, а.е. 110: Михайлова, М. Кърджали. Исторически очерк. Машинопис (VI част – Алеко паша в Кърджали, Сръбско-българската война и Кърджали, Занаятчии, Панаира в Кърджали, Търговия, Турско учебно дело в Кърджали, Родово дърво на Никола Калчев Йовков, Първите християнски семейства в Кърджали, Кърджалийска околия и нейните граници – данни за дейността ѝ). Чернови, 1953 г.

ТДА-Кърджали, л.ф. № 271-К, о. 1, а.е. 118: Михайлова, М. Кърджали. Исторически очерк. Машинопис (XIV част – Население, Препитание, Аграрната реформа след 09.09.1944 г. Кога и от къде се пренася тютюна в Кърджали и Родопския край. Развитие на тютюнопроизводството и тютюнотърговията). Чернови).

ТДА-Кърджали, л.ф. № 271-К, о. 1, а.е. 206: Михайлова, М. Спомени от Никола Симов, Лев Кацков, Хаджи Вълчо Стоянов и др., всички от гр. Кърджали, за миналото на града. Оригинали. Ръкописи. Машинописи, 1957 г.

ТДА-Кърджали, л.ф. № 271-К, о. 1, а.е. 207: Михайлова, М. Спомени за миналото на гр. Кърджали от занаятчии, дошли от Смолянско. Оригинали. Ръкописи. Машинописи, 1957-1962 г.

Ангелова, И. 2001: Кърджали – административен център на Източнородопската област. Градоустройственото и демографско състояние на града през 1912-1944 г. – Архивен преглед, кн. 3-4, 92-100.

Ангелова, И. 2005: Настаняването на българите от Тракия и отразяването на този процес на страниците на сп. „Родопа“ (1922-1941 г.). – В: Сборник Научна конференция, посветена на 60 г. Съюз на учените в България и 20 г. клон Кърджали. Научни трудове. Кърджали.

Божиков, Б. 1963: Промени в етническия състав на населението на Кърджали. – Известия на Етнографския институт с музей, кн. VI, 39-48.

Вакарелски, Хр. 1935: Бит и език на тракийските и малоазийски българи. Част I-Бит., София.

Вакарелски, Хр. 1959: Кратки бележки по етнография на българите. – Библиотека Танцова самодейност, кн. 9, ч. II, 1-29.

ГДНБ (Главна дирекция за настаняване на бежанците) 1932: Селскостопанско настаняване на бежанците 1927-1932. София.

Дечов, Б. 1903: Нови непродадени села, които принадлежат на България. – Родопски напредък, г. I, кн. IX-X.

Иречек, К. 1974: Пътувания по България. София, 1899 (I издание).

Кърджали 1998: Кърджали от традицията към модерността (съст. Цв. Георгиева). София, МЦПМКВ.

Михайлова, М. 1996: Етнографски проучвания на Източните Родопи. Кърджали.

Примовски, Ан. 1958: Камиларството в Беломорска Тракия. София.

Примовски, Ан. 1973: Бит и култура на родопските българи. – СбНУНК, кн. 54.

Статистическо бюро 1887: Статистическо бюро. Общи резултати от преброяването в Южна България (Източна Румелия) за януари, 1, 1885 г. София.

Статистически 1925: Статистически годишник на Българското Царство, г. XVII. София.

Търновска, М. 1996: Етнически промени в град Кърджали през първата половина на XX век. – Дипломна работа, СУ „Св. Кл. Охридски", Исторически факултет, Катедра по етнология.

Шишков, Ст. 1899: Из южните склонове на Родопите. – Български преглед, кн. VII.

Шишков, Ст. 1922: Тракия преди и след Европейската война, Издирвания и документи с приложение на две факсимилета, 20 образа и една етнографска карта. Пловдив.

Шишков, Ст. 1936: Из долината на река Арда. Пътни бележки и впечатления с 30 илюстрации. Пловдив.

ЗАНАЯТЧИЙСТВОТО В МИНАЛОТО НА ЕНИНА И КУЛТУРНИТЕ ВРЪЗКИ СЪС СТАРА ЗАГОРА

По материали на Петко Китипов

Людмила Китипова-Попова

През втората половина на 18-ти век в Турската империя започва разрухата на феодалния строй, съпроводена с развитието на нови икономически отношения. Тези процеси засягат и българските земи, където редица населени места се превръщат в центрове на занаятчийска и търговска дейност. В тях постепенно се натрупва търговско-занаятчийски капитал и в началото на 19-ти век тези селища се превръщат в естествени огнища на нова буржоазна култура.

Икономическият подем се отразява и върху духовния живот. В нашето население се засилва стремежът за знание и образование, които да съответстват на новите икономически отношения. Появяват се училища, читалища, издават се книги и вестници, увеличава се интересът към историческото ни минало, култивира се родолюбие, наблюдават се и други, характерни за Възраждането обществени прояви.[6]

Оказва се, че българският народ, основен двигател на налагащия се нов и перспективен стопански живот, няма политически права и се намира в духовна зависимост. Обстоятелства, които в значителна степен били предпоставка за последвалите през 19-ти век борби за независима църква и политическа свобода.

Икономическият подем не подминал Енина. Тук много години преди Освобождението били развити занаяти като во-

деничарство, шарланджийство (добив на растителни масла, главно орехов шарлан), тепавичарство (обработка на домашно произведени тъкани). Развитието на тези занаяти се дължи основно на двигателната сила на пълноводната енинска река, която излиза направо от планинския масив и при един значителен наклон се движи към полето.

От друга страна близостта на селото до гората създавало условия да се практикува **делачество** и някои занаяти за обработка на дървесина. Получената при това продукция била предмет на търговски обмен в Енина и на отдалечени от селото места.

Споменатите занаяти, свързани с местните природни и географски особености, като водна двигателна сила, гора – източник на дървен материал, добиви от ореховата култура – основа на шарланджийството, се упражнявали много отдавна в Енина. В общи линии те продължили да съществуват доста време след Освобождението, без да бъдат засегнати от появилите се фабрични производства. Дори имали развитие в сравнение с миналото, тъй като в тях били ангажирани по-голям брой работещи. [1]

Шарланджийството [3] се разраства още в началото на 19-ти век поради повишената покупателна способност на населението и нуждата от растително масло, което да замени скъпия, идващ от юг зехтин, наричан „дървено масло". Заедно с развитието на този стар местен занаят, получили простор предприемчивостта и инициативата на енинските шарланджии. Още в началото на 19-ти век те започнали да изнасят уменията си извън селото и да създават яхни в отдалечени от Енина селища – Казанлък, Сливен, Нова Загора и др. Но най-големи перспективи в това отношение се очертавали в Ст. Загора. В този район виреела ореховата култура, там бил пазарът на суровини и на готова продукция – шарлан, тахан и кюспе, оттам достъпът до големите пазари на Одрин и Цариград бил по-лесен.

В Стара Загора с течение на годините енинци не само се утвърдили като водещи на този поминък. Известни шарланджии между тях (Червенкови, Хаджимихови, Каличкови, Пюскюлеви и др.) още в началото на 20-ти век обединили усилията си и започнали да модернизират производството със съвременни съоръжения, по-късно ги нагодили за работа със слънчогледово семе и постепенно превърнали занаята в промишленост. С това били поставени основите на маслодобивната промишленост в Ст. Загора, а впоследствие и на други места.

Воденичарството[1] е друг традиционен местен занаят, свързан също с пълноводието и двигателната сила на енинската река. Местните воденици, разположени по коритото ѝ и на отведените от нея пълноводни вади (аркове), работели непрекъснато през цялата година. През лятото идвали мливари чак от Старозагорско. А есенно време, след харман, чакали ред мливари от още по-далечни места на Тракия. Затова енинските воденици били обзаведени с обори за добитъка на далечните клиенти и с широки места – „алани“ за колите им.

Воденичарството имало голямо стопанско значение за Енина. Освен материална печалба то създавало воденичарски кадри, още повече, че занаятът се предавал от поколение на поколение. В годините в селото се утвърдили много воденичарски родове. Създала се възможност и за износ на воденичарски труд. П. Китипов посочва, че енинци работели още през 1830 г. групово или единично на различни и много често на твърде далечни места като Цариград, Родосто, Добруджа. Но най-голям бил броят воденичарски работници в Ст. Загора, където в десетки конски воденици работели енинци, една част като собственици, някои като наематели, а други като наемни работници. Преди Освобождението в Ст. Загора енинци притежавали 42 воденици и конски яхни. [3]

Историята на водениците в Енина, подобно на яхните, се губи във вековете и продължава до късно. Дори в 30-те годи-

ни на 20-ти век те все още обслужвали Енина и близките села. Освен това редовно мелели жито, закупено от Стара Загора. С полученото брашно се задоволявал пазарът в Казанлък. Но със стопанските промени в района и страната воденичарската дейност постепенно загубила значение и поминъкът останал в забрава.

Тепавичарството [1] също е присъщ за миналото на Енина занаят. От незапомнени времена местни родове били собственици на енинските тепавици. Няма сведения в тях да са обработвани търговски шаяци. Те обслужвали само домашните нужди на местното население и това на околните села, които продължили да произвеждат за собствени нужди домашни вълнени тъкани.

Тепавиците имали много клиенти и работели непрекъснато. С времето обаче фабричното производство изместило домашния текстил. Работата на тепавиците намаляла и собствениците им започнали да ги пускат само при нужда. След 1930 г. дейността им била сведена до минимум, а по-късно прекратена напълно. [1]

Дърводелството е местен поминък от миналото на Енина, свързан с дърводобива от енинската гора. Важен дял на развитите на негова основа занаяти била дейността на местните майстори, които с примитивни инструменти умело изработвали устройствата за яхните, водениците и тепавиците и с това обезпечавали добрата им работа. [1, 3]

Дърводобивът е основата за развитието на занаяти като коларство, столарство, направа на тъкачни станове и чакръци, също бъчварство и кораби за гроздобер, изработка на дограма за строителството, както и производство на някои дребни предмети от дърво. [1]

Столарството, практикувано в селото, било ръчно производство. Изработените столове имали по-ниска цена от фабричните и се търсели за кръчми, канцеларии, читалища и

домове. Продавали се на седмичния пазар в Казанлък и на панаирите в Казанлък и Ст. Загора. Закарвали ги там в големи количества натоварени на коли с дълги ритли.

Коларството се ползвало с голяма известност. Енинските майстори колари се появявали на пазари и панаири с цели кервани навързани коли. Продажбата не само била сигурна, но енинци едва смогвали да задоволят местния, казанлъшкия и старозагорския пазар с дървени коли, в които нямало нито една метална част. Те били подходящи за бавното движение на волските впрягове по старите меки междуселски пътища. Енински майстори се насочили и към Добруджа, където години наред работели сезонно за нуждите на местните стопани. Част от изработените коли те излагали на панаира в Кюстенджа (дн. Констанца – Румъния). Имало и случаи, когато предварително кредитирани, енинските майстори изработвали по поръчка коли за добруджански търговци, които ги продавали в Мала Азия.

По-късно по-бързите конски каруци изместили дървените коли и практиката наложила коларството да се свърже с железарството. Работата на новия занаят: **коларо-железарство** се съсредоточила в обзаведени за това работилници. Поела се от по-млади майстори, но занаятът загубил старата си слава и останал само с местно значение.

Бъчварството като обект на занаятчийство в Енина през цялото 19-то столетие удовлетворявало не само местни нужди. По-малките домашни съдове като каци, бурета и др. се търсели главно в Енина, но към големите лозарски съдове – корабите, имали интерес външни купувачи. За тях било необходимо „меко“ дърво, каквото нямало в енинската гора. Пролетно време, обикновено след Великден, майсторите отивали групово с няколко коли до Странджа, където отсичали липови дървета, обработвали ги на талпи, които докарвали в Енина. Дървесината им била подходяща за големите много обемни лозарски

съдове. Произведените кораби се пласирали успешно на панаирите в Чирпан, Ст. Загора и Казанлък.

Домашният стан и **чакръкът** за навиване на масури се произвеждали в Енина за местни нужди и за много села от Подбалканската долина. В друго селище от този район нямало такова производство. Дървеният материал майсторите подбирали от гората.

Гайтанджийството дало тласък и на производството на чакръци. Даже бил въведен чакрък, който се движел от водна сила. А за да се ускори преденето, защото заради гайтаните ръчно преденатa вълна започнала да не достига, около 1830 г. било въведено едно устройство към домашния чакрък, заимствано от калоферци. С това приспособление чакръкът се наричал „предач". След Кримската война гайтанджийството в Енина престанало да се практикува.

Появилата се заможна класа по време на Възраждането имала по-високи изисквания към външния си вид. Това предизвикало появата на шивашко съсловие, което внасяло разнообразие в детайлите на облеклото и удовлетворявало изискванията на имотните хора. Заедно с това, когато след 1826 г. се въвела наборна служба в Империята, а в Цариград започнало да се шие униформеното облекло на войската, там се съсредоточили голям брой шивашки работници. Между тях около 1837 г., привлечени от възможността за печалба, дошли и енинци. Те започнали като чираци, работили години наред, без да си идват в село, но когато се завърнали били вече опитни майстори-шивачи. Някои от тях останали да упражняват занаята в Енина, а други тръгнали да шият сезонно в селата на недалечни околии, но имало и такива, които стигнали до далечна Добруджа.

С това било поставено началото на известното енинско **сезонно абаджийство [1]**, което придобило особено голямо значение за поминъка на енинци в годините от Освобождението

до Балканската война. За разлика от градовете, където абаджиите имали дюкяни в чаршията и в тях се работело непрекъснато, енинският абаджилък не бил уседнало, а сезонно занятие. Упражнявал се извън селото като допълнителна дейност във време, когато земеделските стопани нямат работа.

Абаджийските чети тръгвали от Енина в дните между Петковден и Димитровден, най-късно до Арахангеловден. Всеки носел на гърба си торба с лични вещи и абаджийски принадлежности. Когато пристигнели в определеното село, те се установявали в предварително наета одая при някои стопани, които им осигурявали и храната, и веднага започвали работа. С поръчките и кройките се занимавал майсторът, който разпределял работата на чираците и калфите. Работният ден бил от рано сутрин до късно вечер, с малко обедно прекъсване. Повечето от тях се връщали за Коледа, рядко някои се забавяли до Атанасовден. В тези зимни дни приключвал първият сезон.

Следващият работен сезон за абаджиите започвал след Сирни заговезни и продължавал до Страстната седмица. В Енина се знаело, че на тържествената вечерна служба на Велики четвъртък ще дойдат гурбетчиите, повече от които след Великден ще останат в село, за да се включат в започналата активна земеделска работа. Със земеделски труд се запълвало времето им от пролетта, през лятото, до есента. Когато привършела полската работа енинските странстващи абаджии посягали отново към абаджийските принадлежности, нарамвали торбите и поемали към селата, където ги чакали да кроят и шият.

В Енина почти във всяка къща имало майстори абаджии. Те работели за местни нужди, но преобладаващият им брой упражнявали занаята си в далечни села в Подбалкана и Старозагорско, в Новозагорско, Ямболско, Елховско и Тополовградско, стигали до Харманлийските села, даже и на север от Стара планина и др.

С времето и абаджийството започнало да запада, защото селското облекло било принудено да отстъпва на налагащата се мода на дрехи, ушити често от шаяк, но по градска кройка, т.нар. „опнати дрехи". Постепенно панталоните „превзели" мъжката мода и потурите, заедно със занаята на абаджиите, останали в миналото. На опнатите дрехи подхождали и модните каскети. В Казанлък ги шиел на шевна машина известен майстор – Ив. Широв.

От Казанлъшките села единствено само от Енина ходели абаджии из страната. Занаятът носел скромни доходи, но бил широко практикуван, защото нямал производствени разноски, не изисквал особено оборудване и, не на последно място, давал възможност да се работи и да се препечели нещо през мъртвия сезон на земеделската работа. Въпреки несгодите при продължителните гурбетчийски отсъствия от родната стряха, за тях това било една житейска школа.

Не е случайно, че общият белег на занаятите в Енина, а именно износът на работна ръка, в повечето случаи квалифициран труд на шарланджии, воденичари, абаджии, колари и др., които заедно с местните дребни търговци са дали повод на Чудомир да характеризира блестящо, в негов стил енинци [4]:

„Енинци са предприемчиви, ловки, упорити, будни и много трудолюбиви. След като приберат труда от земята си, изорат и посеят през есента, по-голямата част от околните селяни забучват ръце в пояса и почват да бистрят политиката, като почнеш от октомври, та до март.

Енинецът това не прави. Той си уреди всичката работа с нивите и след това грабва торбата и тръгва за друга печалба. През лятото е земеделец, а през зимата е или абаджия, или воденичар, или търговец на всевъзможни стоки, или е контрабандист, ала празен не стои. Докато другите селяни ядат през зимата летния си труд, енинецът с двойна енергия се залавя за работа и благодарение на скитничеството му и безбройните

опити да изкара и други приходи, той бързо се култивира, „отраква“ се и се издига над общото селско ниво.“

Описаната занаятчийска дейност в Енина е свързана с природните дадености, с условията в селото, с характера на енинци. В определени години от миналото на селото имало и единично развитие на други занаятчийски отрасли, като тюфекчийство, изработване на барутници и др. В тези дейности не участвали много хора, затова те останали без стопанско значение като поминък.

Една от съществените причини занаятчийството да не се наложи като основен поминък в Енина било разположението на селото. То не е централно, а встрани, непосредствено до планината, не е на път и там не става пазар с районно значение. [1, 7]

Липсата на условия за уседнало занаятчийство са причина за специфичното развитие на занаятчийските отрасли в Енина. Основните местни занаяти напускат границите на Енина главно с износа на квалифициран труд или с търсената на пазара готова продукция. Те удовлетворяват определени нужди на външни консуматори, което оказва благотворно влияние и върху живота на енинци.

На пътешествениците, минали през Енина преди Освобождението, правело впечатление, че къщите са спретнати, чисти и покрити с керемиди, а не със слама. Това се дължало на мъжете, които като гурбетчии виждали на много места хубавото и го прилагали в селото си.

Материалното положение на гурбетчиите дало отражение и в местния фолклор. Хороводна песен от миналото на Енина показва възможностите на завръщащия се мъж от гурбет. Той носи скъпи и луксозни подаръци – свилено коланче, сребърно герданче, чохено фистанче (сукнена фустичка), филдишан гребенче – от слонова кост. [2]

Отварянето на Енина към външния свят се отразило и върху женското облекло. Още в първото десетилетие след Ос-

вобождението традиционният сукман започнал да изчезва от облеклото на енинката и да се заменя с фуста. Първоначално се правело само в празник, но десетина години по-късно младите булки и момите окончателно възприели градското облекло, а сукманите оставили да ги износват бабите им. [2, 7]

Занаятчийството се отразило и върху характера на енинци. Като ходели на работа вън от селото, където нямало условия за експлоатация, те свикнали да се осланят преди всичко на труда си. Това създавало у тях дух на независимост, самостоятелност и самочувствие. Такъв дух не можел да култивира раболепие към богатите и властващите!

Върху живота в Енина оказвали влияние отношенията между селищата, с които енинци поддържали връзки, като Казанлък и околните села и по-далечните – Габрово, Севлиево и др., както и някои от селата в Овата (Тракия). Основно обаче е значението на контактите със Стара Загора, която се намира на един ден път (около 30 км) от Енина.

Стопанските връзки между Енина и Ст. Загора имат дълга история. Освен шарланджийство, воденичарство и др. практикувани през годините в Ст. Загора занаяти, енинци доставяли за градския пазар разнообразни, собствено производство занаятчийски изделия, продавали добитък – собствен или докаран отвъд Балкана, доставяли букови дърва за нуждите на старозагорци и др. От големия град колите се връщали натоварени с храни и търговски стоки, които липсвали в Казанлъшко.

Стопанските контакти между двете селища, съпроводени и с характерни за времето културни взаимоотношения дали отражение върху училищното и читалищното дело на Енина. Много са имената на възрожденци и бележити старозагорци от миналото, свързани с тези характерни за времето просветни дейности.

Културен живот и икономическо развитие

От началото на 19-ти век до Освобождението културният живот в Енина, предизвикан от местния икономически подем, бележи важни успехи. Основните моменти от тях засягат училищното дело, а по-късно и читалищната дейност. Осъществяването им се съпътствали с преки контакти с просветни и обществено значими личности от Стара Загора.

Фактите показват, че не е малък броят на енинци, родени в пределните години между 18-ти и 19-ти век, които притежавали някаква грамотност. Това са изявени шарланджии, общественици, свещеници, търговци. От това следва, че в годините от края на 18-и и началото на 19-и век интересът към просвета в Енина вече е съществувал. Но по-слабо изразен, защото държавата била разстроена от кърджалийските набези.

Училищното дело се развивало заедно с развитието на местното занаятчийство. Икономическият просперитет и повишеният жизнен стандарт на Енина се отразили върху културното израстване на местното население и предизвикали нуждата от грижи за развитието на учебното дело, така че то да излезе от ограничените рамки на килийното обучение. Китипов отбелязва: *„Твърде рано енинското училище се освободило от църковните одежди и станало светско, годно да служи на всекидневните потребности на хората.* [1, 7]

Енинското училище било преобразувано в общоселско, безплатно и поддържано от общоселска каса още през 1814 г. Потребността за промяната произлизала от сложните парични отношения, от търговския обмен, от необходимостта за писмени контакти, от разширяващия се интелектуален кръгозор и свързания с него стремеж за развитие.

Годината (1814) съвпаднала с чумната епидемия, която се разразила масово в Ст. Загора. Чаршията запустяла, дюкяните останали затворени. Градът се напускал трудно – само с разре-

шение за платени даждии, а не всички имали пари! Една голяма група старозагорци се установили тогава за продължително време в Енина, привлечени от климата на селото, но вероятно и заради промените в училището, където децата им продължили да учат. Част от гостите участвали в учебната работа. С тяхна помощ били въведени арабските цифри при изучаване на математиката.

В следващите години връзките между Енина и Ст. Загора се развивали и задълбочавали. През 1833г. енинци построили сграда за училището, за нея търговецът от Ст.Загора хаджи Стамо Хадживълчев, баща на един от учениците в Енина през 1814г., дарил голяма част от средствата. Когато завършил строежът енинци, загрижени да намерят добър учител, изпращат делегация за Букурещ. Там учел старозагорецът Ст.Иванов. Той се отзовал на поканата, заел учителското място и въвел в училището ред, подобен на този в Букурещ. С това училището в Енина станало известно и в него дошли да учат младежи от други места. [1, 7]

Промените в стопанския живот се отразили и върху живота на жените. От тях се изисквала както по-голяма самостоятелност, така и съответстваща на нуждите грамотност. Мъжете се занимавали с търговия, други упражнявали занаята си далеч от селото или пътували във връзка с работата си и пр. Невъзможно било жената да остане пасивен наблюдател на новото, тя трябвало активно да участва в житейските изисквания. Нуждата от грамотни и просветени жени предизвикала откриването и на девическо училище.

Този акт в Енина е свързан с дейността на Ал. Екзарх[1], който живеел в Цариград и се занимавал с издателска и благотворителна дейност за подпомагане на българските училища. По този повод енинските първенци установили връзка с него, за което съдействали и някои от енинските занаятчии в Цариград. Разменила се кореспонденция от 12 писма. Следствие

на което в Енина се получила една значителна парична сума. Девическото училище било открито през 1850 г. В него постъпили 30 ученички. То е първото девическо селско училище в казанлъшките села.

В средата на 19-ти век училището в Ст. Загора станало класно. Много добре уреденото обучение и високо образованите учители, които преподавали там, му създали допълнителна популярност. По тази причина училищното настоятелство в Енина установило делови връзки с това на училището в Стара Загора. Вследствие на което от там били насочвани учители за мъжкото и учителки за девическото училище в Енина. Попаднали в добра среда, те активно се включвали в местната учебна и обществена дейност.

Усъвършенстването на учебната работа изисквало публично изпитване на учениците, с което да се покаже работата на учителите. Тази практика била въведена през 1869 г. и в Енина от новите учители. Показателна била проявата след три години – 1871 г. На специални покани се отзовали читалищните дейци от Ст. Загора – д-р Н. Планински и П. Иванов, който бил известен учител и писател. Насрочили изпитите по Великден, за да присъстват занаятчиите-гурбетчии, повечето от които си идвали за празника. Публично, в присъствие на енинци и местните учители, изпитването провели гостите. Знанията на момчетата проверили по Великден, а на момичетата след седмица – на Томина неделя. Момчетата показали и гимнастически упражнения. Доброто представяне на учениците превърнало събитието в празник за цяла Енина. При всеобща радост изпитите завършили с тържество, учители и ученици получили награди, произнесли се и „словца“ (речи) и пр.

През втората половина на 19-и век културно-духовните постижения на българите намират проявление главно в образованието. Между 1830 г. до 1870 г. у нас се появяват над 1500 училища, масово възникват и обществени читални, наречени

читалища, където по-възрастните хора задоволявали своите културни интереси. [6]

Такъв разсадник на култура намерил място и сред будното население на Енина. С възхода на училищната дейност броят на грамотните и просветени енинци се увеличил. Започнало търсене на книги, вестници и списания, които освен в ръцете на абонатите от ръка на ръка минавали и през други читатели. В неделя след църква се четели и обсъждали публично в училището.

Нуждата от читалище била безспорна. За създаването му положил основи Захари Княжески[2], който дарил 150 книги на руски език. Основаването става през 1869 г. с активното участие на местни учители и старозагорци, които както всяка година напускали горещия град и се струпвали на „разход" в прохладна Енина.

За учредяването на 27.VII.1869 г. след църковен разпус енинци се събрали в училището. Записали се 40 души членове на читалището, което нарекли „Братство". Приели устав предварително подготвен от местните учители и гостите – старозагорски читалищни дейци. Събрали и дарения. Гостите изнесли две сказки – едната посветена на читалищната дейност, а другата на театъра. [5]

Съвместната читалищна дейност продължила и в следващата година, когато заедно с летовниците от Ст. Загора била представена пиесата „Михал Мишкоед" на С. Доброплодни. Това било началото на самодейната театрална дейност в Енина.

Години по-късно от Ст. Загора продължили да идват летовници. Интересът към Енина се определял не само от климата, но и от съответстващата за публичните личности от Ст. Загора културна среда. За това може да се съди от социалния състав на гостите – занаятчии, търговци, просветни и читалищни дейци, общественици.

Директни връзки и значение за културното развитие на Енина през 19-ти век преди Освобождението имали староза-

горците: Александър Екзарх, Захари Княжески, д-р Начо Планински, търговецът Стамо Хадживълчев, баща на известния от Балканската война ген. Вълко Велчев, Кольо Ганчев, един от водачите на старозагорското въстание през 1875 г.

Откриването на читалището през 1869 г. е станало с присъството на хаджи Андон Митов, родоначалник на род Митови, който през 20-ти век е дал на страната голям брой културни дейци. Също Слави Тошев, баща на акад. Андрей Тошев, и сем. Тошо и Ан. Тошева[3] – общественичка и педагожка, родители на ген. Ст. Тошев, виден участник в Балканската война. В този ред на имена са и други общественици, които освен за стопанските, били фактор и за културните контакти между Енина и Ст. Загора в миналото.

Бележки

[1] Алексадър Езарх – Александър Стоилов Бейаглу (1808-1891) Роден в Ст. Загора. Възрожденец, просветител, дипломат. Издава „Цариградски вестник". Радетел за учебното дело у нас и за църковна независимост.

[2] Захари Княжески – Жеко Петров (1810-1877), роден в с. Пишманлий, Старозагорско. Учи в Търново и Св. Гора. Възрожденец и просветител.

[3] Анастасия Тошева (1837-1919) – родена в Ст.Загора. Получила образование в Одеса. Тя е дъщеря на Михо Каличков, представител на шарланджийски род от Енина.

Източници

1. **Китипов, П.** Миналото на село Енина. С., 1964.

2. **Китипова-Попова, Л.** Из живота на Стара Енина. Пд., 2001.

3. **Китипова-Попова, Л.** Шарланджии от Енина, основоположници на маслодобивната промишленост в Ст. Загора. В: Сб. Народните занаяти минало, настояще, бъдеще. Т VI, Габрово, 2011.

4. **Чудомир.** Енинците. Казанлъшка Искра, X, бр. 221 от 15.X.1933.

5. В-к „Македония“, III, Цариград, 9.август.1869 г., бр. 37.

6. **Косев, К.**, съавтори. История на България. С., 1993.

7. **Константинов, П.** Сказание за долината на розите. С, 1988.

ЗА ДОБИВАНЕТО НА РЕЧНО ЗЛАТО В ТРЕВНЕНСКО
(По архива на Богомил Даскалов)

Лидия Горанова

Всяко селище има своите историографи. За Трявна това са баща и син Христо и Богомил Даскалови, оставили значително документално наследство. Архивните им фондове днес са изключително ценен източник за проучването на редица въпроси от историята на селището. Христо Даскалов, един от първенците на Трявна, оставя богата сбирка с фолклорни и етнографски материали. Неговият син Богомил Даскалов е с всестранни интереси, учител и задълбочен изследовател, почитан и уважаван от тревненци, заслужено наречен верен пазител и страж на историята на своя град. В творческата си дейност освен личните си проучвания, публикува и материали от богатия архив на баща си. Така създава интересната поредица от 10 книжки, озаглавена „Трявна в миналото“, с която популяризира нейния поминък, традиции и култура. Много от изследванията на Богомил Даскалов остават непубликувани, но ръкописите се съхраняват в Държавен архив–Габрово. Между тях е проучването му за добиването на речно злато в Тревненско, озаглавено „Рударство“ (1924 г.).

„Трявна от най-стари времена се е наричала „Алтън Трявна“ – пише Богомил Даскалов. Дали поради златните нанизи, които носели жените, или поради това, че тук ежегодно са идвали търсачи на злато, е дадено това прозвище, е трудно да се определи“.

Че в Трявна се е промивало и събирало злато в турско време, но не от тревненци, а от чужденци, разказва в своите ме-

моари търновецът Пандели Кисимов. Под името рудари, казва той, едно време са идвали да търсят злато дори и в пясъчните насипи на река Янтра, вероятно и други нейни речни притоци, която работа са вършели като един вид данъчна повинност. „Те ходеха на групи като катунарите от място на място с коритата си да измиват и събират златния пясък. По облекло и език бяха от западното в България население".

Местата, където можели да бъдат открити златни люспи или песъчинки след промиване на речен пясък били от Царева ливада до Раданския и Бангейския долове. Пясъците и наносите на Раданския дол и всички стичащи се потоци от хълма „Овчар", намиращ се над колиби Бангейци, давали добър резултат. Предполага се, че в горното течение на реката в с. Станчов хан също има златоносен пясък. Най-надеждни били разсипите, които се образували при изместване коритото на реката, както и плитчините, където движението на водата е по-бавно. Ако попаднат на такова място, златотърсачите работели седмици наред.

Съоръженията на македонските златари били твърде примитивни. Един дъсчен улей (промивно корито), дълъг не повече от 1.50 м., широк около 30 см. и с дебелина 2,5–3 см, с насечено на малки вдлъбнатини и нарези дъно, се поставял под наклон от 30 градуса край речния бряг и се пълнел с пясък. За предпочитане били най-ниско лежащите наноси. Събраният материал се изсипвал в горния край на улея и с дървени гавани с дълги дръжки върху него се изливала водата, която гребели от предварително изкопан трап. Тя повличала пясъка, а по-едрите камъни, които водата не можела да отнесе, се изтласквали с дървена дъсчица. Златните зрънца, като по-тежки, се задържали в нарезите на дъното. След като промиели около 10 кофи пясък, те снемали коритото и след внимателно измиване от единия край, материалът, който се е задържал на нарезите се събирал в една плитка триъгълна копаня. Двете ѝ страни били

вдълбани, а основата изострена като мотика. Копанята се потапяла във водата и се люлеела през цялото време така, както се пресява брашно. Пясъкът и дребните камъчета се отнасяли от водата, а във връхния вдълбан ъгъл оставало златото, примесено с различни частици – сгурия, олово, ръжда и др. Непотребният материал се отстранявал с пръсти, а чистите люспи злато се изливали заедно с водата в един рог и там се съхранявали

Богомил Даскалов лично посетил една златарска задруга, която повече от месец работела при устието на Райков дол, за да види как на практика се извършва процесът на промиване. „На едно камъче, разказва той, бяха поставени няколко люспи злато за показ на любопитните посетители. Защото без тази мостра, ще трябва да се покаже съдържанието на златарския рог". Самите златари, зле облечени, умело прикривали истината за своята дейност. Ако реколтата се окажела слаба, те доизмивали златото и го показвали с думите: „Ето, това е от 5 кофи пясък – 5-6 люспици". Ако се окаже, че реката е по-изобилна, тогава изсипвали непречистеното злато в едно бакърче, което по-късно ще промият.

Поради убеждението, че този занаят не носи никакви доходи, тревненци пасивно наблюдавали работата на македонските златари и считали това занятие за унизително. Иначе практични и съобразителни, те съвсем не се досещали защо тези хора всяка година напускат родните си места, работят по 50-100 дни и отново се завръщат. Дори със съчувствие гледали на тях и смятали живота им за по-грозен и от циганския. „Златарите са бедни, те цяло лято изкарват колкото да се изхранят, казвали тревненци, били са затворници до живот или на заточение и пуснати на свобода, за да събират злато. Това злато, ще им го вземе държавата, за да сече жълтици. Това е техният данък към султана."

След Освобождението държавата забранява този вид дейност. За последен път македонски златари идват в Трявна през 1896 г., когато били нападнати и ограбени.

През лятото на 1899 г.минният инженер Ст. Манафов от Габрово изследва терените, където са работили македонските златари и стига до извода, че ако бъде инсталирано машинно водно промиване на наносните хълмове, злато в Тревненско би могло да се добива успешно.

Промиването на речно злато е било хоби на много тревненци от недалечното минало. запалени търсачи на скъпоценните златни песъчинки се срещат и в наши дни.

Бележки

[1] ДА – Габрово, ф. 455 К, а. е 287.

[2] ДА – Габрово, ф. 455 К, а. е. 302.

[3] **Кисимов, П.** Исторически работи. Моите спомени. Част II, С., 1900.

ПЛОВДИВСКИТЕ МАЙСТОРИ НОЖАРИ

Соня Семерджиева

За майсторите ножари в Пловдив се знае, че от „време оно“ можели да се преброят току на пръстите на двете ръце. Но занаятът[1] е тачен и майсторски изработените ножове са ценена и търсена стока.

Малко история

Ножарството е сред най-рано обособените занаяти. Ножът е един от първите инструменти на древния човек и в него има магическо привличане. Още от самото начало на османското владичество Пловдив е един от големите търговски и занаятчийски центрове, където занаятите процъфтяват и се роят. С укрепване на османското владичество в региона, усилията на върховната власт са насочени към поставяне на градската икономика в услуга на държавните интереси (чрез регулиране, направляване и насърчаване на търговско занаятчийската дейност)[2] (Ихчиев, 1907: 445-461).

Занаятчийските произведения на града задоволяват не само местните нужди, но се продават по големите и прочути за времето си пазари и панаири, където обичайна стока са ножовете и оръжията – саби дамаскини и от европейски тип, „влашки“, „дамаски“ ножове и пр. (Цветкова, 1972: 79-82). И, въпреки че повсеместно са въведени специално регламентирани цени норми на стоките, ножарите са част от тази група занаятчии, на които е предоставено право да продават с различни цени саби френгии и дамаскини в зависимост от вложения труд и спецификата на обработка на изделията (Тодоров, 1972: 108).

Още със създаването им, едно от задълженията на еснафите към държавата са тези от военно естество. Властта често набира принудително разни категории занаятчии (в т. ч. и ножари), за да работят в Истанбул, главно за нуждите на войската. Редица документи от XVI–XVII в. свидетелстват за това. Според военна заповед от 1610 г. *оруджии* (технически лица към войската) и *сабяри* с всички техни инструменти от Скопие, Пловдив и София[3], са задължени да отидат на работа до 1650 г. в цариградските оръжейници (Пляков, 1970: 142). Занаятчии от различни браншове, вкл. и ножари, придружават султанската армия във военните походи. Едно от ранните свидетелства за това е заповедта до румелийския бейлербей с препис до пловдивския кадия (1566 г.) да събере и изпрати за нуждите на румелийската армия солидна група занаятчии. Друга заповед до пловдивския кадия от 1572 г. гласи, че пловдивските занаятчии са длъжни да изпълняват военни повинности като оруджии. Подобно е нареждането и в султански ферман до кадията на Филибе от 1610 г. Евлия Челеби твърди, че при една от своите битки в Средна Европа Сюлейман хан събрал няколко хиляди майстори от всички еснафи (Пляков, 1970: 141-142).

За самите майстори ножари в Пловдив не се знае много. Старите занаяти и еснафски организации по традиция продължавали съществуването си и през XIX в.

Изворите сочат, че западно и почти под Акропола се намирал големият и шумен централен пазар (*чаршията*), в средата на който бил прочутият шестсводест безистен. „Около безистена били работилниците и магазините на различните сдружения", между които и „демирджийниците, чилингирджийниците, бучакчийниците, тюфекчийниците", т.е. производителите и търговците на желязо и стомана, на ножове и пушки. (Апостолидис, 1959: 557-558).

Най-ранни сведения за Бучакчийския еснаф като самостоятелен такъв в Пловдив черпим от надписа[4] на гръцки на

външната олтарна врата на църквата „Св. Димитър“, в който се споменават имената на дарителите, подпомогнали възстановяването ѝ: *„С благочестивата ревност на енорияшите се изгради отново от основите. 1830 март 15 “,* както и *„ че дарения са направили и пловдивски жители занаятчии, и пловдивските еснафи*“, между които и *бучакчиите* с 250 гроша. (Алваджиев, 2000:104) Тази статистика съдържа ценни данни за количествения състав на еснафите, а от даренията се добива известна представа за тяхното икономическо положение.

От труда на Константин Моравенов „Паметник на пловдивското християнско население “ черпим сведения за ножарите, работили в Пловдив през първата половина на XIX в., но всички те са споменати с малкото си име и професията: „*Теня Бучакчийт, родом българин, принуден да са гудилява,* “, живял по онова време в Митрополитската махала (Моравенов, 1984:41) [5], както и друг българин бучакчия[6], от чиято къща, както твърди авторът, захваща Балък пазар. Друг известен майстор ножар от оня период е Гена Бучакчийт[7]. Моравенов споменава и Атанас Сахатчийт, „*прочут за механическата си природна дарба*“.[8] Известен като ненадминат железар с необичаен талант, неговите работи не отстъпвали по хубост и здравина на камите и сабите, донасяни по онова време от Персия. Измайсторил и нож от ония, що ги носели едно време затъкнати в пояса (Моравенов, 1984:62).

Чак до Освобождението в Пловдив работят 600 дюкяна и работилници, сякаш точно за да покажат, че Ориентът не е пригоден за едра индустрия. Дори и след това, по времето, когато Пловдив е столица на Източна Румелия, „главните занимания на това разнородно по националност 33 000-но столично население са занаятчийството и търговията. Близо една трета (9 500) са разни занаятчии с по-големи и малки работилници, струпани по главната улица Узунчаршия от Джумаята до Марица.“ (Стоянов, 1973:91).

През 1898 г. пловдивските майстори ножари, които упражняват занаята, са седем на брой[9]: Начо Тодоров (р. 1868 г.), Георги Иванов (р. 1857 г.), Димитър Ив. Куфу (р. 1853 г.), Тодор Михалов (р. 1867 г.), Димитър Костадинов (р. 1837 г.), Никола Петров (р. 1826 г.), Атанас Ставрев (р. 1856 г.). Упоменати са и бучакчиите (четирима на брой) Д. Костадинов (р. 1850 г.), Ставри Янков (р. 1876 г.), Влаши Хамада (р. 1873 г.), Георги Ив. Кофу (р. 1850 г.). Прави впечатление разграничението между ножари и бучакчии, което предполага, че става дума за две различни категории занятие. Възможно е названието „бучакчии" да се отнася за търговци бучакчии, т.е. на ножарски стоки – заготовки, стомана и готови ножове, още повече, че големият град предполага такова разделение на дейностите. Но съществува и друга вероятност, която се отнася до използването на остарялата и новата форма при определянето на занаята.

Ценни сведения за състоянието на занаятите и търговията в Пловдивски регион от края на XIX и началото на XX век черпим от архива на Пловдивската търговско-индустриална камара.[10]

Протоколите от проведените майсторски изпити и докладите на инспекторите на камарата относно тях носят информация, че занаятът все още е жив и буди интерес и желание да бъде изучаван. Заключенията по Протоколите, направени от инспекторите са, че майсторите са много добре практически подготвени, но им липсва добра теоретическа подготовка.[11]

В началото на века властта предприема няколко стъпки с цел да подпомогне и укрепи намиращите се в упадък занаяти. Така през 1898 г. е приет и утвърден Закон за уредбата на еснафите[12], който скоро след това е отменен. През 1903 г. е гласуван Закона за организация на занаятите и еснафските сдружения, който започва да се прилага едва 1905 *г.* През 1914 г. е приет Закон за организиране и подпомагане на занаятите[13]. Малко или много този факт оказва влияние върху хората, упражняващи един или друг занаят, но промените налагат своето.

През 1922-1923 г.[14] майсторите ножари в града са вече едва четирима: Атанас Янков (р. 1883 г.), Димитър Яков (р. 1894 г.), Иван Георгиев (р. 1900 г.) и Атанас И. Станчев (р. 1901 г.). Посочено е и името на един точилар от Столипиново – Лато Вайремов (р. 1881 г.).

До майсторски изпит се допускат по един-двама души през няколко години, но не всички допуснати успяват да вземат майсторско свидетелство. Така през 1931 г. майсторския изпит издържал само Димитър Яков Давчев[15] (р. 1892 г.). В състава на изпитната комисия[16] са избрани майсторите ножари Иван Архангелов (председател на Занаятчийската камара) и Георги Иванов – най-тачените майстори в Пловдив. През 1929 г. в комисия за майсторски изпити, провеждани от Камарата влиза и Карник Лапаличиян – арменец, ножар.[17]

Анкета[18] за състоянието на занаятите в града през 1932 г. носи информация, че броят на майсторите ножари тук е шест, всички самостоятелни майстори собственици. Наемните работници, калфи и чираци са също шест. В занаята са въведени първите електрически точила и полирмашини.

Въпреки ограничения брой майстори, занаятът засвидетелства присъствие и в Станимака (дн. Асеновград).[19] По сведения от личния архив на Стою Шишков, в началото на XX в. най-известния ножар тук е Стефан Димитров.[20] В списък на занаятчиите от Асеновград за 1939 г. са посочени следните имена на майсторите[21], упражняващи занаята: Стефан Димитров Ножаров (72 г.), Стефан Христов Ножаров (48 г.) и Тодор Юрдан Петков (25 г.). През 1945 г., след 2 г. чиракуване и 4 г. работа като калфа, получава майсторско свидетелство и синът на Стефан Христов Ножаров (р. 1891 г.) и внук на Стефан Димитров (р. 1867 г.) – Кръстю Стефанов Ножаров (р. 1925 г.) – трето поколение ножар.[22] През 1967 г. той остава единствен продължител на занаята в Асеновград след загубата на брат си и баща си. Работи в същото ателие, където някога са работили

дядо му и баща му. *„Бях дванайсет или тринайсет годишен, когато започнах да чиракувам при него. Бях казал, че искам да уча този занаят. На центъра имаше един хотел-ресторант „Тракия“. Рано сутрин там се събираха хора, нарамили по един копач, за да предложат услугите си на някой, който пожелае да му прекопаят градината, или каквото там имат, срещу някой лев. Та, моя баща казваше: „Гледаш ли ги онези хора? Ако не научиш занаят, там ще висиш по цял ден, да ти вадят душата за една надница. Изучи се, за да работиш под покрив, няма слънце да те пече, няма вятър да те брули. Богат може да не станеш, но за един хляб честни пари ще си изкарваш“. И още, когато един занаятчия учи занаят при частен майстор, един ден ще получи една задача да свърши, на другия – друга. Ако е заинтересован, той дори малко ще краде от тайните, които много майстори умишлено спестяват на учениците си. Така се израства “*[23]

За занаята

Ножарството е тежък занаят и точно заради това трябва да се упражнява с много любов и уважение. Майсторите работят с около десет вида материали – природни и вторично преработени (стомана, рог, кост, месинг, дърво, калай, мед, алуминий, сребро, кожа, киселини, лакове, бои), с различни физически и технологични свойства, което изисква специална обработка, специфични сечива и умения. (Георгиева, 1988: 35)

Основните центрове на ножарския занаят у нас са Габрово и Костенец. Със свои характерни особености в миналото, пък и сега се отличава занаятът в Пловдив, Асеновград, Казанлък, Шипка и др.

През 20-те години на XX в. в Пловдив ножарските работилници се помещават в дълга дървена барака в Капана, около Тунела север. Чукът на наковалните отеквал от ранни зори до

късно вечерта. „*Когато се връщах от училище, по звука на наковалнята можех да позная тази на баща ми.*“[24]

На времето ножарската работилница имала две помещения – ковачница, където са огнището и духалото, нужни за обработка на металите и друго помещение – изкарвалня, в което се извършват довършителни работи. Всички операции за изработката на един нож са ръчни.

Първата работа на чирака е да се научи да обработва костта за дръжките на ножовете. Трябвало да ги реже и изпилява, което се смята за „хамалска“ работа в занаята. След това постепенно започвали да го учат да изчуква. Но това е вече работа на калфата. Той и източвал ножовете. Изчукването се извършва едновременно от майстора и калфата, като майсторът работи с малкия чук, калфата – с големия. Ритъмът се определя от майстора като ударите следват на равни промеждутъци (Вж. Сн. 1).

За да се направи един нож се минава през 28 операции. Затова за един ден (заедно с помощник) се изработват четири ножа.

След като се оформи ножът е нужно доизкусуряването му на студено, при което получените при изчукването гънки се изглаждат с пила. Ножовете се коват от ресорна стомана на огнище, изтъняват се с пила, а след това и на водно точило. Изковаването на острието се прави с помощта на три охлаждащи течности – масло, урина и вода за закаляване на различните стомани. Острието се потапя в студено масло, като се следи за промените в цвета на стоманата от жълт през червен до син, след което се изважда от маслото. Изчиства се с дървена[25] пепел чрез търкане.

Оформя се „улука“ откъм тъпата страна на ножа, както и извивката на ножа при върха, където стоманата се изтънява, за да може ножът да влиза по-плавно. Готовите ножове се залъскват с киче от косъм и са готови за поставяне на дръжките. След изковаването и поставянето на дръжката, ножът се заточва на

точило. Следва нанасяне на украсата със зъмба и закаляване на ножа.[26]

Почти до края на XIX в. все още при изработването на острието много рядко се използвала еднородна стомана. Ножовете са изработвани от желязо и стомана, с ковашка заварка – високовъглеродна по режещия ръб (*челик*) и нисковъглеродна (*демир*) по гърба. Ножове без стомана не са работени, защото еснафските правила не позволяват това.

Първоначално майсторите работят само със самоковско желязо, но през втората половина на XIX в., когато започва внос на чуждо, предпочитат него като по-евтино. И след Кримската война главното разменно тържище на пловдивската и румелийската търговия остава Узунджовския панаир. Така през 1857 г. най-много вървяло английското желязо, което се продавало по 5 пиастра оката, докато самоковското било по 6 пиастра.[27]

„Истинската, ножарска стомана има всички характеристики, които ще превърнат изработения нож в качествена стока. На времето правех по два или три ножа на ден, това зависи до някъде и от самия модел, и от работоспособността на майстора. Освен метални или дървени, правя и дръжки от кост, а костта е твърд материал и се обработва трудно. Режа я на ръка с трион, понякога я дялам с тесла, което си е луда работа. Ето там пещта, острието се изрязва, нагрява се и се кове, после се закалява.“ [28]

Почти всички необходими инструменти се изработват от самите майстори ножари, както преди, така и сега. Традиционните – за обработка на метала, за обработката на кост – *бичкия* за рязане на кост, *къзнакия* (триъгълна пила за кост), бичкия лъкче, *маткап* с метално жило за пробиване на дупки. Със своя специфика се отличават и инструментите за обработка на дървото за каниите и дървените дръжки и най-вече – тези, с които се гравира върху острието.

За изработката на кании и дръжки на ножове използват бук, орех, дъб, върба, топола, рог, кост. Дръжките на касапските ножове и звъните обикновено са от бук – здраво и твърдо дърво. Каниите – от липа. Майстор Кирил Коликов посочва като един от най-добрите съвременни майстори на кании Христо Неделев от Карлово. Определя я като много деликатна и тънка работа, специфичен майсторлък – „*канията трябва да пасва точно на острието – не трябва да е нито хлабава, нито пък тясна*“. Може би затова в миналото изработването на кании е отделен занаят, известен като „*кънджийство*“.

Украсата, която също е специфична за отделните етнографски области и ножарски центрове, е съсредоточена по основните части на ножа – острието, дръжката и канията. Ножарите от всеки регион си имат характерен почерк.[29] Дръжките са обект на внимание от страна на майсторите ножари най-вече по отношение удобството на захвата. По нея може да се разбере дали ножът е правен от майстор с натрупан опит и рутина или от дилетант (лаик). „*Когато един начинаещ прави нож, той винаги прави острието дълго, а дръжката къса. Има си пропорции, правила, каноните са навсякъде, каквото и да учиш. Острието не бива да е по-дълго от дръжка и половина. Неудобната къса дръжка и дългото острие са за аматьори*“.[30]

За да е удобна, дръжката трябва да е съобразена със захвата на ръката. Или по принцип за средно голям нож дължината ù трябва да е около 10-12 см. В миналото използвали *фетфон* (сплав от месинг и сребро) за украса на пръстените, които свързват острието и дръжката на ножа. Сега са украсявани с резба, инкрустирани със сребро, медна тел или ковани с гвоздеи и монтиране на седеф. Изключително характерна е дърворезбованата украса по дръжките на ножовете на Светлозар Райчанов от Сопот.

Не по-малко красиви са ножовете с дръжка от рог – еленов или биволски. Едни от най-красивите авторски образци са

ергенските ножове-кокони на майстор Димитър Димитров – луксозно изработени, елегантни с по-малки размери ножчета с богато украсени чирени от бяла или оцветена кост или рога. (Вж. Сн. 2) Такива работят още Кирил Коликов, Павел Неделев и Христо Неделев от Карлово.

Основните видове ножове, които се работят в Пловдивско са: ергенски, чобански (овчарски), хайдушки, кулаклия, тракийски, ловджийски, касапски, сладкарски и др. Наименованията им са свързани с техния вид или региона, в който са изработени.

Типичният хайдушки нож по правило е дълъг между 48 и 51 см.

Ловджийският нож е малък, удобен, има дръжка с добър захват.

Класическият нож (т.нар. селски нож) за ежедневна употреба е с дървена дръжка.

Често пъти обаче клиентите искат точно определени модели.

Пловдивските майстори

И днес пловдивските ножари биха могли да се преброят току на пръстите на двете ръце – и то, ако имаме предвид Пловдивски регион. Безспорно е обаче, че са известни и търсени за специални поръчки от цялата страна.

Тук все още се помни и споменава името на майстор Димитър Димитров (р. 1914 г.). Редно е да споменем имената на утвърдените майстори ножари Васил Манавски (р. 1917 г.) и Стоил Манавски (р. 1945 г.)[31], Нено Балтов (р. 1936 г.) и единствения майстор ножар от Асеновград – Кръстьо Стефанов Ножаров (р. 1925 г.), които също вече не са между живите.

Пъстра и много индивидуална е работата на всеки един от упражняващите занаята днес:

Кирил Коликов (Пловдив) – работи основно кортици и ножове;

Щерьо Вълчев (Пловдив) – мечове и ножове;

Димитър Терзиев (Пловдив) – спортно-ловни ножове;

Христо Неделев (Карлово) – европейски и традиционни ножове, майстор на класическата кания (известна като „ахилесовата пета“ на ножарите);

Павел Маринов Неделев (Карлово) – европейски ножове, гравюра;

Светлозар Райчанов (Сопот) – ножове с гравирани и дърворезбовани дръжки**;**

Стефан Градинаров (Сопот) – ножове с гравирани и дърворезбовани дръжки;

Йордан Тотев (Пловдив) – ученик на Коликов, но не работи в момента.

Безспорен доайен[32] сред майсторите ножари в Пловдив в наши дни е майстор **Димитър Димитров** (р. 1914 г. – 2004 г.). Той е потомствен майстор ножар, син на най-личния ножар от старата чаршия Иван Архангелов. Работилницата им се помещавала в Капана, на ул. „Алцеко“. На тая улица били наредени дюкян до дюкян Било е някъде около 1930 г. Прихваща занаята от баща си, помага в работилницата още 10-11 годишен, наблюдава работата и на другите майстори-ножари в града – българи и арменци, от чийто опит се учи.

От 1968 г. е член на Задругата на майсторите на народите художествени занаяти. По-късно оборудва своя работилница в дома си на ул. „Проф. Цицин“ (дн. „Т. Бурмов“) № 19. Работи предимно традиционни ножове като насочва творческите си умения към постоянно търсене на изгубени или забравени вече стилове ножове – *ергенски, кулаклия, двуечи, триечи*[33] Негово авторско творение е моделът, наречен „*петле*“ или „*пиленце*“. Сътворява го, като видоизменя дръжката на ергенския нож.

Традиция в еснафа е майсторлъкът да се предава на наследник. Димитър Димитров прави своя избор и разкрива всички

професионални тайни на ножарството на своя ученик **Кирил Коликов** (р. 1948 г.).

В ателието му работата никога не спира. Той е единствения майстор на *кортици* в България (Вж. Сн. 3), най-известния сред майсторите на хладно оръжие. Обикновено на него възлагат правителствени поръчки за изработка на ножове, кортици, саби. Майстор[34] е от 1977 г. Съдбата го изпраща да учи тайните на занаята при един от най-известните потомствени майстори ножари бай Димитър Димитров, за когото и днес говори с истински възторг и най-топли чувства. „*Започнах покрай бай Димитър, работех на смени и ходех да помагам и да се уча – станах му чирак. Допаднахме си, въпреки разликата във възрастта – цели 35 години. Сигурно педагогическият му опит и умението да общува са си казали думата*".

В началото се смущава, изпитва респект от майстора, сковава се, може би защото се старае да го впечатли с работата си По онова време Д. Димитров е в ръководството на пловдивската задруга заедно с Нестор Васев (дърворезбар) и Стойна Кръстанова (тъкачка), секретар. Често пътува до София. И току остави бележка какво трябва да направи – кании, заготовки „*Така малко по малко започнах да работя, бариерата падна, спечелих доверието му и на 3-я, 4-я месец ми разреши да си правя собствени ножове. Тогава продадох първите два ножа.* Съветът му беше: „*половината пари харчиш, с другата половина си купуваш инструмент да си оборудваш дюкян*". *И аз го правех*" (К. Коликов).

Неусетно минават две години: на работа, половин ден при майстора и после – в неговата примитивна работилничка. По онова време е много трудно да станеш майстор и да влезеш в Задругата на майсторите.[35] В началото на своя творчески път Кирил Коликов изработва традиционни български ножове: ергенски, кулаклии, касапски, ловни, рибарски. „*И до последно ходех при бай Димитър да го питам за разни неща, занеса*

му нож за консултация, и щом посегне към молива си (беше в червено и синьо) – вече виждах грешката си и знаех къде ще коригира. Но когато ходих да му покажа кортиците, разплака се от щастие като ги видя. Иначе ме кореше постоянно, че съм започнал да правя т.нар. европейски ножове".

Казва, че един нож може да се изработи за ден-два, в зависимост от големината и формата, но само след много години практика. „*Затова казвам – правя ти ножа за три дни и двайсет години. Рутината в този занаят е много важна.*"

Остриетата работи от френска конусна стомана, но кортиците и по-специалните ножове се изработват от плоска стомана, което изисква да се реже, фрезова, шмиргели – изключително трудоемко е. Поне 70 на сто от работата е ръчна.

Украсата разполага върху остриетата – фризови композиции от геометрични и растителни елементи. Дръжките работи от орехова дървесина, телешка кост, биволски, еленов и кравешки рог. Използва само естествени и висококачествени материали: стомана, рог, дърво, слонова кост, кожа, медна, сребърна и месингова ламарина.

Сам изработва и класическата за българския нож кания, която се състои от две дървени черупки, обвити в кожа, с метален обков в горната и долната част. Работи ги от широколистна дървесина – липа, върба или топола, облицована с ярешка или агнешка кожа. Изключително стилни и красиви са авторските му разработки. Формите са семпли, изчистени, внушаващи усещане за лекота и изящество. Всичко е строго премерено и дозирано.

Авторски модел е ножът с дръжка от нанизани гьонови елементи, импрегнирани по съвременна технология (Вж. Сн. 4). Орнаментите, гравирани по острието са композиции от дъбови листа и стилизирани животни. Канията може да се изработи от гьон или от телешки и еленов бокс, оформена по специален калъп, с метален обков и монтирана щипка за прикрепяне към колан.[36]

Сред наградите и признанията му са: златен медал на Международен панаир на занаятите "Орешак 88", сребърен медал на юбилейна изложба на ЗМНХЗ. Двукратно печели наградата „Най-добър майстор ножар в България". Има участия в над 50 международни изложби, на които представя България. Търсен е както от производители, така и от колекционери, които поръчват уникати. Най-голямата му гордост обаче са моделите, които прави за известни личности, посетили България. Негови произведения има на петте континента в колекциите на известни политици и кралски особи.

Коликов е единственият майстор на кортици в България. Работи образци на офицерски кортици (Вж. Сн. 5) за военовъздушните сили, военно-морските сили и общовойскови от 1999 г.[37] Няколко години преди това му възлагат задачата да разработи нови модели кортици – образци към униформите. Повече от 2 години събира информация за различните модели, разучава ги, прави проби. Среща се със специалисти в областта – Христо Дерменджиев, д-р Тодор Предов, Агоп Казазян.

Кортиците са интересно оръжие, повече парадно, отколкото функционално. Според автора на книгата „Българските Кортици" Тодор Предов, кортиците възникват като оръжие през 17-и век някъде в Южна Европа, където са ползвани при абордажни боеве. Съдейки по приликата с италианското *стилѐто*, вероятно произходът им трябва да се търси на Апенините. С течение на времето, когато развитието на артилерията прави абордажните битки ненужни, те губят значението си на хладно оръжие, но остават като парадно оръжие във флота.

В България кортиците навлизат на мода от руския флот[38], но следващите модели са приети в България през 30-те години под силно немско влияние[39] (Предов, 2003: 35).

Кортикът се състои от клин, ръкохватка, кръстовище, ножница и носачи (*пастъци)*. В уширението на кръстовището е монтиран символът на съответния род войски. Клинът е

двуостро заточен, конусовиден, постепенно се стеснява към върха. На лицевата страна е гравиран надпис „Дълг и чест". Дръжката е поликарбонатна, спираловидна, обвита с двойно усукана месингова тел. С пръстен от месингова лигатура, декориран с дъбови листа. При кортика на сухопътните войски кръстовището в двата края завършва със стилизирани лъвски глави от месингова лигатура. Ножницата е никелирана и хромирана. Носачите са декорирани със златиста сърмена лента.

Изработката на кортика изисква по-голяма прецизност и рутина. Елементите му са сложни. Съдържа много детайли, които се изработват чрез фина технология и операции, за които са нужни специфични познания.

Щерьо Вълчев, р. 1947 г. (Пловдив) – изработва ножове и мечове. Разказва, че на времето дядо му е бил занаятчия, много добър строител. „*Аз ценя всеки майстор. Щом е вложил в работата си идея и труд, и аз трябва да му сваля шапка. Бях финомеханик. Разликата между мене и другите ножари е в начина на работа*". От 1990 г. е член на ЗМНХЗ. Тогава започва да се занимава само със занаята и решава да се яви на майсторски изпит. „*В София пред майсторския съвет трябва да покажеш какво си изработил и да изработиш един нож, а аз вече правех ятагани Това голямото оръжие не се прави толкова лесно, не можеш изведнъж да започнеш да правиш мечове, защото още не си свикнал как да работиш с машината, ръката ти не е обиграна, то е тежко, много по-трудно е. Но аз вече бях направил ятаган като отидох*". Среща трудности при закаляването на оръжията, затова ги носи при термист. „*Тия големите не мога да ги закалявам в къщи, защото той по принцип се закалява при 1050 градуса и не трябва да има достъп на кислород, понеже метала в съединение с кислород прегаря. Всичко се прави поотделно, след това се слепва с горелката, нагряваш, предварително усукваш, валцова се За дръжките ползвам варен бук. Големи са и при закалката се изкривяват и за да се*

изправят – започваш да удряш с един голям чук – много е трудоемко. Инструменти, приспособления – това са много важни неща, които човек трябва сам да си направи, за свое удобство.

Сега има различни стомани и технологии, зависи за какво ще се използва самата стомана, но е като ресьора. Идеи има най-различни Един майстор не спи, той и да спи, идеята пак е в главата му, разработва я непрекъснато. Сега не работя така, както някога, на младини – от 6.00 ч. сутринта до 24.00 ч. вечерта. Прави много по-различни неща отколкото другите ножари. Аз даже не се старая да направя точно копие на това, което съм видял, аз искам да бъде моя поглед, така съм го видял, така го правя, това е моя поглед, моето виждане. Но по този начин са работени и някога нещата. Защо точно мечове – ами просто гъдел, започваш и го правиш. Един меч се прави за месец, но не месец за 8 часа, а по 14-16 часа работа на ден“.

Христо Павлов Неделев, р. 1952 г. (Карлово). Прочу се на Международния панаир на народните занаяти в Етъра, където с нож за един грош спечели първа награда. Майсторът направи и копие на 200-годишен нож грошак и оригинален кован нож (т.нар. *баския*). Всъщност майстори е имало и от рода на баща му (били са каменоделци), и от рода на майка му (баща ù бил дюлгерин в с. Мраченик). Балканските села са бедни, няма поминък и единствения изход е да научиш занаят и да ходиш на гурбет. „*А ние се захванахме случайно точно с този занаят, едно – с мерак, и друго – по неволя*“.

След службата работи в инструменталния завод Сопот – и до сега има неща, които е правил и е научил там. После се запознава с Благой Попов и Киро Коликов, когото сочи за свой учител и от 1985 г. започва в групата за сувенири към Задругата на майсторите. И той прави, ходи, носи, показва на Кирил Коликов, консултира се с него „*Така изчистихме нещата. Може да се каже, че от него съм приел и усъвършенствал занаята*“ – споделя Христо. От 1990 г. е член на ЗМНХЗ.

„Не всички тънкости се казват. Някои неща се откриват в процеса на работа, няма нужда всичко да се казва, но има неща, които не ти ли ги покаже някой как стават – обречен си. Така гледах от Киро и разгадах някои неща, но канията – гледал съм я с дни, с дни, въртял съм я, но не ти ли посочат тънкостта Обработва се първо отвътре, прави се формата на канията и след като се слепят двете половини – тогава се оформя отвън. Търка се и се оформя отвън, трябва да остане много тънка стеничка, за да не е груба. Ножът трябва точно да влезе и като го сложиш до канията и погледнеш, си казваш „тоя нож не може да влезе в тая кания".

За тях няма тайни в занаята. В общата им работилница постоянно ври и кипи. Тя е тяхната „Светая светих". Тук всичко се прави така, както е правено преди 100-150 години. Работят всякакви ножове – ловни, традиционни, по поръчка, ками, саби, ятагани

Павел Маринов Неделев, р. 1968 г. (Карлово) е племенник на Христо и негов ученик. Баща му е майстор медникар. И той самия се захваща най-напред да учи медникарския занаят**.** Започва да се занимава активно с ножарство отпреди 15-16 г., т. е. някъде около 1994 г. „*Започва се от простите неща* – спомня си той, *майстора ти дава да режеш ножове, заготовки, да режеш кании, да търкаш на шмиргел, и малко по малко като го питаш:"как се прави гравюрата" – майстора казва:"абе има време за гравюрата".* И ученикът става добър, ама когато и майсторът е добър. И всеки си прави всичко сам. Само при големи поръчки си поделят операциите.

Павел е добър в гравюрата, а му е и слабост. Прави и плоска, и обемна гравюра. *Самата гравюра – това са две равнини – в горната равнина е рисунъка, в долната е фона, докато ловната сцена – тя е вече обемна. Инструментите, с които гравира се наричат щихили. Трябват специални щихили за неръждаема стомана, златарските не вършат работа, необхо-*

дими са по-твърди, усилени, а няма от къде да се купят, защото рядко се използват. По принцип неръждаемата стомана не се гравира. Затова си ги правим сами.[40]

Павел е член на ЗМНХЗ от 2000 г. „*Ако едно нещо не става лесно, а по трудния начин – значи не си за тоя занаят*“, казва той. *В такъв случай научаваш само това, което ти покаже майсторът – после никакво развитие, спираш до там. Трябва да го имаш, да е вътре в теб, трябва да влагаш душа и сърце.*

Едно от достойнствата им е, че всичко си правят сами – леят, коват, дръжките си изрязват сами, гравюрата също, отливките леят сами, закалката си правят сами, коват някои ножове.

Дървото, с което работим е основно орех, защото това е най-доброто – красиво, често срещано, лесно се нарязва за инкрустацията; използваме слива, багрите са изключителни – червено с тъмни жилки, леко лилавее, използваме палисандър, рог, кост. С костта трябва да се внимава. Използва се за изработването на малки ножчета, защото костта е куха вътре и тъничка – 10 мм най-много да излезе парченцето. За инкрустацията се нарязват лентички от няколко мм, рисува се върху дръжката от дърво и после се набива.

Светлозар Райчанов, р. 1957 г. (Сопот) е в занаята повече от 30 г. Започва го най-напред като хоби, но впоследствие той става смисъл на живота му. Споделя, че в работата си винаги се е старал да поддържа оригиналност и високо качество, създавайки с времето собствен стил и характерен почерк. Работи не само ножове, но и оръжие, гравюра. „*Това е труден занаят. Човек трябва да владее десет, дванадесет професии в най-различни области, за да се занимава с тази работа и да постигне някакви впечатляващи резултати*“.

Народът вярва в силата на ножа като апотропей. Според митологичните вярвания желязото притежава магическа сила за прогонване на злото. Двойно по-магическа е силата на всичко, минало през огън и изковано. (Старева, 2003: 182).

С острие „се пресичат“ болести и градушки Затова старо поверие повелява, че нож не се подарява, особено при сватба и други важни моменти в живота на човек. „Ако ви подарят нож, откупете го символично с метална пара, за да не „пресече“ и преобърне живота ви, в противен случай ще пострадате.

Ако си купите нож, изберете го с дръжка от еленов рог – животът му е вечен. Еленовият рог е символ на безсмъртие, а еленът – Божи пратеник, посредник между земята и небето, който носи кръстния знак между рогата си. (Георгиева, 1993: 49-50) Според народната вяра рогата, които еленът хвърля, имат магическа, отгонваща злото сила. Ножарят сам ги събира, разкроява ги, суши ги, оставя ги 2-3 години „да стареят“ на проветриво място и едва тогава ги ползва в работата си Така се обработват и подготвят за работа и всички други рога.

Ако е с дървена дръжка, гледайте да е от орех, защото казват: „Мазно дърво е, лесно се работи“. Ако е с кокалена дръжка, от волски рог да е – хем здрав, хем красив.“

Това са пловдивските ножари днес – всеки със свой специфичен стил и умения, истински майстори, които работят, влагайки много душа и сърце в работата си. Пък и мерак, защото *занаят без мерак* не може… Пъстра и много индивидуална е работата на всеки един от тях. За майсторските им умения говори факта, че са известни и търсени за специални поръчки от цялата страна, че и в чужбина. По стара възрожденска традиция те успешно запазват и продължават занаята, а някои от тях – и като семеен наследствен поминък.

Бележки

[1] Настоящето научно съобщение се базира на теренни материали, събирани от автора в периода 2006-2011 г.

[2] Ихчиев *съобщава за султански ферман* на Мустафа III, *изпратен до всички централни градове и паланки на казите в трите час-*

ти на света – Азия, Африка и Европа по въпроса за организацията на еснафското братство, съставен и издаден в началото на месец шабан 1187 г. от егира (1772 г.). С този ферман се определят задълженията и правата на членовете на всеки руфет, ползващи се от защитата на управляващите власти, без да им се създават трудности съгласно закона за тяхното функциониране.

[3] Изворите сочат, че през XVII–XVIII в. в тези градове има смесени по състав тюфекчийски и ножаро-бучакчийски еснафи (Пляков, 1970: 142).

[4] Вж. документите, публикувани във връзка с последното възстановяване на черквата „Св. Димитър" в периода 1830 г. до 1838 г. (Снегаров, 1949: 41-42)

[5] Вж. Моравенов, К. Памятник на пловдивското християнско население в града и за общите заведения по произносно предание, 1869, Пловдив, 1984. л. 45, бел. 70.

[6] Пак там. Вж. л. 7, бел. 1.

[7] Пак там. Вж. л. 69, бел. 3.

[8] Пак там. Вж. л. 78-79, бел. 3.

[9] Вж. Избирателен списък на Пловдивската градска община, Пловдивска околия, съставен към 1 март – 1 юлий 1898 г., съгласно чл. 8, 9, 10 и 11 от Избирателния закон. ТДА – Пловдив, Ф. 29 к, оп.1, а.е. 41, л. 1 – 60.

[10] *С цел да подпомогне и защити интересите на занаятчиите и търговците, със Закон, приет от VIII ОНС в края на 1894 г. (допълнен през 1906 и 1924 г.) съществуват и действат Търговско-индустриални камари в Царство България. Пловдивската такава обхваща Пловдив и околиите Пловдивска, Станимашка, Пазарджишка, Пещерска, Карловска, Казанлъшка, Чирпанска, Хасковска и новите Пашмаклийски (Смолянски) и Мастанлийски окръзи в Родопите* (Шишков, 1926: 254-255).

[11] ТДА – Пловдив, ф 147к оп.1 а.е. 307.

[12] са признати 22 групи занаяти, по които могат да се съставляват еснафски сдружения (чл.1), където към група железарство са упоменати и ножарите (ТДА – Пловдив, ф. 1973 оп.1 а.е. 28).

[13] ТДА – Пловдив, ф 1973 оп.1 а.е. 31.

[14] Вж. Избирателен списък на Пловдивската градска община, Пловдивска околия, съставен към 1 март – 1 юлий 1922 г., съгласно

чл. 8, 9, 10 и 11 от Избирателния закон. ТДА – Пловдив, Ф. 29 к, оп. 1, а.е. 44, л. 1 – 127.

[15] ТДА – Пловдив, Ф. 147 к, оп. 1, а. е. 316.

[16] Вж. Заповед № 17) 16.04.1930 г. Протоколи на бюрото на Търговско-индустриалната камара – Пловдив по провеждане на майсторски изпити в района на Пловдив. ТДА – Пловдив, Ф. 147 к, оп. 1, а. е. 311.

[17] ТДА – Пловдив, Ф 147 к, оп. 1, а. е. 307, л. 3-4,6; 377, л. 1-13.

[18] Цифровите данни за състоянието на занаятите в Пловдив и сведенията за стопанско-икономическите тенденции за всеки занаят поотделно са грижливо събрани и анкетирани в самите сдружения от г.г. Ар. Томов и Ив. Геров, чиновници в тукашната нар. банка. (Вж. Пловдивски Общински вестник, 1932 г., бр. 127 с. 3-6.)

[19] Разположен по двата бряга на р. Чепеларска (Асеница), градът е наследник на старото селище Стенимахос. Това име се превежда като „отбрана на прохода", защото крепостта пази пътя към Беломорието. От 1934 г. той вече е известен като Асеновград.

[20] ТДА – Пловдив, Ф. 52 к, оп. 1, а.е. 288, л. 5-6. Протокол № 48) 11 август 1923 г. – заседание на музейния комитет на Пловдивския окръжен етнографски музей. През 1923 г. музеят откупува от него една звъна за рязане на лозе и пет ножа, представящи различните етапи при ръчната им изработка.

[21] Вж. Списък на занаятчиите от Асеновград и околията, които имат избирателно право за действащи членове на Пловдивската търговско-индустриална камара, 1939 г. ТДА – Пловдив, Ф. 1973, оп.1 а.е. 34.

[22] *Бях още момче, когато изкарах майсторско свидетелство. Документ, който гарантира със закон, че вече си специалист и можеш да практикуваш даден занаят. Положих изпита в Пловдив. Помня, че се събраха майсторите, дадоха ми едно парче стомана и от него аз трябваше да направя нож. На двайсет години бях тогава и така издържах майсторския изпит* (инф. Кръстю Ножаров)

[23] Вж. Живот сред остриета. Зап. Кр. Панайотов, 2004. http://krassie.blog.bg).

[24] Майстор Димитър Димитров (р. 1914 г.), трето поколение пловдивски ножар.

[25] Дървените въглища, които използват ножарите са винаги букови, тъй като не дават искри, не пушат, задържат топлината продължително и не развалят метала.

[26] Инф. Кръстьо Стефанов Ножаров (р. 1925), трето поколение ножар; АРЕМ-Пв, инв. № 83, а.е. 4, л. 49-63, зап. Н. Тенева, 1982 г.

[27] Архив на Н. Геров, I, Доклад на Н. Геров, 10.XII.1857 г., с. 36-39.

[28] Инф. Кръстьо Стефанов Ножаров

[29] Инф. Кирил Коликов, Пловдив.

[30] Инф. Кирил Коликов, Пловдив.

[31] Баща и син, за които ножарството е потомствен занаят (Георгиева, 1988: 31). Типични представители на Костенската школа ножари. Бащата Васил Манавски е учил занаята в с. Костенец при Петър Ангелов Батов. Приживе се славят като най-добрите майстори на „сойки", „костурки" и „кундрѐта" (т.нар. затворени, сгъваеми ножчета) в Пловдив.

[32] Доайен – най-старият и уважаван майстор, който обикновено е и с най-висок ранг.

[33] Универсални ножове с различни големини, които са поставяни по два и по три заедно в обща кания.

[34] *Може да се каже, че не аз избрах занаята си, а той мен. От дете израснах сред оръжия. Родът ми произхожда от шипченския край. Родната ми къща винаги е била пълна с пушки, ножове, саби, пазени през годините като семейна реликва*. (инф. Кирил Коликов)

[35] „*Приемаха все хора на възраст, утвърдени в занаята, а аз бях на 29 години. Първо се явих на допуск комисия в София, с препоръки от трима майстори, ама пред 23-ма души комисия, и все хора уважавани, професори, и много държаха. А после държах изпит пред Задругата на майсторите. Явих се с пет различни предмета, такова беше условието, и взех майсторско свидетелство*" (инф. К. Коликов).

[36] Вж. Юбилеен каталог. Кирил Коликов – майстор на народен художествен занаят ножарство, 2008.

[37] Тези негови кортици са публикувани в руския каталог „Кортики мира", Д.А. Федурин, изд. „Атлант", 2004, който съдържа най-известните образци по света на кортици за последните двеста години. Патентовани са в Патентно ведомство на Р. България със свидетелство за промишлен дизайн.

[38] Лекарите са първите офицери в българската войска, на които е присвоено носенето на кортик още по времето на княз Александър I (1883 г.). Първият кортик е военноморския, въведен за носене със заповед № 245) 1905 г. на Княз Фердинанд и на външен вид определено е заимстван от руския модел (Вж. Предов, 2003: 30-35).

[39] Нашите кортици стилистично много наподобяват германските и голяма част от тях всъщност са произвеждани в Германия. Изключителната им красота като част от т.н. „бяло" оръжие и тяхната връзка с историята на военната и полицейската униформа, са причините за голямото им търсене. Те мерят ръст с най-добрите изделия от този род, понеже основно са произвеждани в един от най-престижните световни центрове за хладно оръжие гр. Солинген, Германия (Предов, 2003: 4).

[40] Инф. Павел Неделев (р. 1968 г.)

Литература

Алваджиев 2000: Алваджиев, Н. Старинни черкви в Пловдив. П. 2000 г.

Апостолидис 1959: Апостолидис, К.М. История на Филипопол., А., 1959 (ръкопис).

АРЕМ-Пв 1982: АРЕМ-Пв, инв. № 83, а.е. 4, зап. Н. Тенева, 1982.

Архив на Н. Геров, I, Доклад на Н. Геров, 10.XII.1857 г.

Бинева 2011: Бинева, Р. За ножарството днес и утре. Представяне на Христо Неделев – В: Народните занаяти (минало, настояще и бъдеще), т. VI, Г., 2011.

Георгиева 1988: Георгиева, В**.** Ножарският занаят в ЗМНХЗ. – В: БЕ, кн. 1, 1988, 31-39.

Георгиева1993: Георгиева, Ив. Българска народна митология. С. 1993.

Дерменджиев, Друмев 1983: Дерменджиев, Хр., Д. Друмев**.** Метална пластика. Ковано желязо, оръжия, калаени съдове. С., 1983.

Ихчиев 1907: Ихчиев, Д., Еснафски документи и еснафски организации в турско време. – В: Списание на БИД. С., 1907, кн. 7, с. 445-461.

Моравенов 1984: Моравенов, К. Памятник на пловдивското християнско население в града и за общите заведения по произносно предание, 1869, П., 1984.

Пляков 1970: Пляков, Здр., За регламентацията на градското занаятчийско производство в бълг. земи през XV– средата на XVII в. – В: *ИИИ*, 21, 1970.

Предов 2003: Предов, Т. Българските кортици. С. 2003.

ПОВ 1932: Пловдивски общински вестник, 1932, бр. 127. Поглед върху сегашното състояние на занаятите в Пловдив (по наша кратка анкета).

Снегаров 1949: Снегаров, Ив. Гръцки кодекс на Пловдивската митрополия. – В: Сборник на БАН, кн. 41, С., 1949.

Старева 2003: Старева, Л. Български светци и празници. С., 2003.

Стоянов 1973: Стоянов, М. Когато Пловдив беше столица. С., 1973.

Тодоров 1972: Тодоров, Н. Балканският град XV-XIX век. С. 1972.

Шишков 1926: Шишков, Ст. Пловдив в своето минало и настояще, П., 1926 г.

Цветкова 1972: Цветкова, Б**.** Проучвания на градското стопанство през XV-XVI в. С., 1972.

Юбилеен каталог. Кирил Коликов – майстор на народен художествен занаят ножарство, 2008.

ТДА – Пловдив, Ф. 29 к, оп.1, а.е. 41.

ТДА – Пловдив, Ф. 29 к, оп.1, а.е. 44.

ТДА – Пловдив, Ф. 52 к, оп. 1, а.е. 288.

ТДА – Пловдив, Ф 147 к, оп. 1, а. е. 307, л. 3-4,6.

ТДА – Пловдив, Ф. 147 к, оп. 1, а. е. 311.

ТДА – Пловдив, Ф. 147 к, оп. 1, а. е. 316.

ТДА – Пловдив, Ф 147 к, оп. 1, а. е. 377, л. 1-13.

ТДА – Пловдив, ф. 1973 оп.1 а.е. 28.

ТДА – Пловдив, Ф. 1973, оп. 1, а.е. 31.

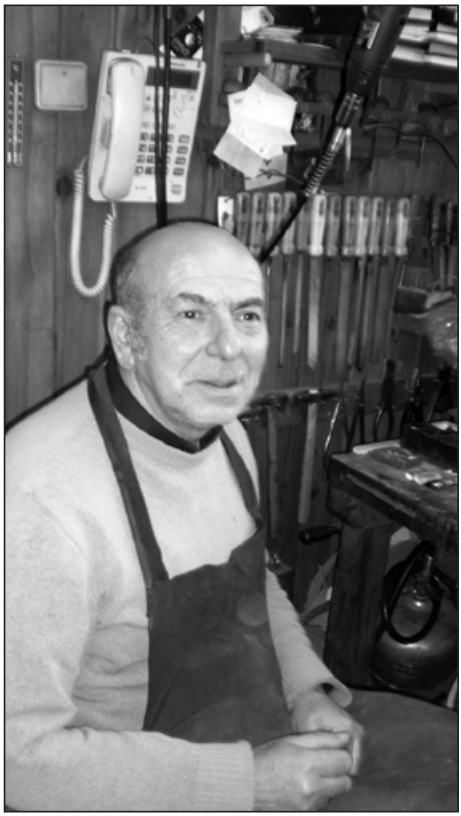
ТДА – Пловдив, Ф. 1973, оп. 1, а.е. 34.

Сн. 1. Станимака, 1927 г. Ножарската работилница на Стефан Димитров Ножаров (р. 1867 г.) и Стефан Христов Ножаров (р. 1891 г.) – баща и син. Изчукване на нож

Сн. 2. Майстор Димитър Димитров в работилницата си (1988 г.)

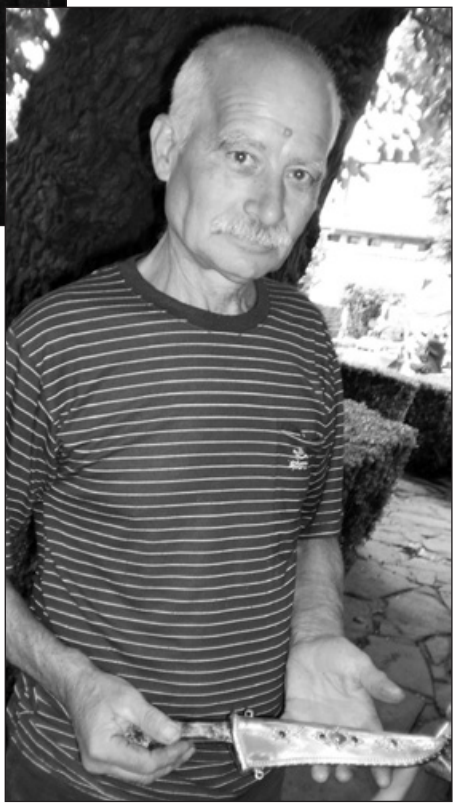
Сн. 3. Майстор Кирил Коликов в ателието си в Пловдив (2011 г.)

Сн. 4. Авторска разработка на К. Коликов

Сн. 5. Кортик на К. Коликов

Сн. 6. Майстор Щерю Вълчев

Сн. 7. Майстор Христо Неделев (Карлово)

Сн. 8. Майстор Павел Неделев (Карлово)

Сн. 9. Неделев – гравюра върху нож

Сн. 10. Неделев – набивка върху дръжката на нож

Сн. 11. Нож на майстор Светлозар Райчанов (Сопот), собственост на РЕМ – Пловдив

ЗА ЕДИН ПОПОВСКИ МАЙСТОР НА СТАРИННИ ОРЪЖИЯ

Ивелина Неделчева

Попово е малък град, който няма традиции в оръжейничеството. Единственото свидетелство, че в града ни някога е практикуван този занаят, е Юбилейният Български Алманах за 1902-03 г., в който се посочва името на поповския тюфекчия М. К. Бъчваров. Настоящото съобщение има за цел да представи един съвременен поповски майстор на старинни оръжия, който работи като такъв през последните 20 години. (сн. 1)

Стойчо Антонов Цонев е роден през 1956 г. в с. Ковачевец, Поповско. Когато навършва 10 години, семейството му се преселва в близкия град Попово. Тук младежът завършва средното си образование в механотехникум – студена и топла обработка на метали. По-късно изкарва съкратен курс, специалност „Нагледна агитация", към Софийската художествена академия и курс по строителство към отдел „Архитектура и благоустройство" – гр. Търговище. В семейството му няма други изявени занаятчии (родителите му са работници), освен прадядо му по женска линия от Славяново – Никола, за който се знае, че е изработвал дърворезбата и е рисувал икони в шабленската църква.

През 70-те–80-те години на XX век Стойчо работи като художник към различни поповски предприятия (Кино, Пътно управление, Ремзавод), където рисува плакати, фирмени надписи, декори. Междувременно получава работа по съвместителство и от други предприятия и институции. По това време Русенската епархия му възлага поръчки, свързани с интериора

на църквите – да рисува и реставрира хоругви, икони, стенописи, иконостаси, да прави имитация на мрамор, орнаментика и др. Негово дело е поправката на иконостаса в църквите на поповските села Цар Асен и Ковачевец.

През 1985 г. Стойчо отива на работа в СССР заедно с още шестима българи, работещи в различни направления (гипс, орнаментика и др.). Първоначално е разпределен в Москва, а по-късно и в други големи градове на азиатските съветски републики (Ташкент, Самарканд, Бухара, Грозни, Баку и др.). По време на престоя си там, той често посещава старите квартали на Москва, Ташкент, Баку, Санкт Петербург, Грозни и продължително наблюдава работата на майсторите на старинни оръжия. Постепенно у него се заражда интерес към оръжейничеството. Така Стойчо малко по малко „краде“ от тънкостите на занаята.

През 1989 година се завръща в България, където първоначално изработва дървени кутии за бижута, изрисувани отвън. Едновременно започва да реставрира и стари оръжия. Постепенно се усъвършенства и утвърждава в занаята оръжейничество. Не закъсняват и поръчките от частни лица и институции. Около 2000 г., в съдружие с четирима художници, Стойчо работи в галерия „Пеликан“ – Бургас. Там в продължение на четири години той реставрира икони, картини, хладно и огнестрелно оръжие.

През последните шест години майсторът има работилница в Попово (в близост до автогарата) за реставрация и изработка на копия и реплики на старинни оръжия. В нея разполага с работна маса, менгеме (4 вида), стиски, шкаф и етажерка за инструментите. В работата си използва около 200 вида **инструменти:** дърводелски (*шлайфмашина, електроренде, абрихт, банциг, прободен трион (зиги), ъглошлайф, пили, дрелки и др.*), ковашки, ювелирни, инструменти за инкрустации (*резци*) и инструменти за гравиране (*щихели* – много фини длета за ме-

тал; *плаусони* – метални остриета с различни форми, които се използват за гравиране чрез набиване с чук, подобно на печат. Всеки един от тях се използва за направата на отделен орнамент, който се слага само на определено оръжие и рядко се повтаря използването му; *гравьорка* – електрически инструмент за гравиране върху метал; *матрици*, *длета, руски длета*) и др. Много от тези инструменти не могат да се закупят, затова майсторът си ги изработва сам (щихели, длета и др.).

В работата си оръжейникът използва различни **материали**:

- *дърво* (твърда дървесина). За прикладите – орех, ясен, бяло меше, круша или ябълка, а за прикладите на сливенските пушки – махагон, с който се снабдява от дървообработващ завод в Бургас. Майсторът нарочно купува старо дърво със следи от дървояд, защото клиентите му държат оръжията да изглеждат старинни.
- *кост* – за чирени на пищови и ятагани, за апликация на пушки и револвери, и за кании на хладно оръжие;
- оръжейникът си набавя *седеф* за апликация от бракувани сувенири, които изкупува от търговци;
- *черни метали*: нисковъглеродна и високовъглеродна стомана взема от поповския завод „Агротехремонт АД“;
- *цветни и благородни метали*: мед, месинг, бронз, сребро и злато;
- *полускъпоценни камъни*.

Поповският майстор се снабдява с материали от цяла България. Понякога трудно намира месингово фолио, тъй като използва вносно – гръцко, което купува от Бургаски склад.

За направата на едно оръжие се използват различни операции, характерни за 15-16 вида занаята: дърводелство, ковачество, ювелирство, дърворезба, леярство, заваряване (елекро- и газо-заварки), гравьорство, медникарство и др. Обикновено отделните производствени процеси са строго разграничени и се изпълняват от различни групи майстори, но Стойчо изра-

ботва всичко сам – от механизма до украсата на оръжието. В работата му могат да се открояят следните **етапи**:

1. Изработка на *терк* (шаблон). За всяко едно оръжие майсторът изработва шаблони, по които прави обковите.
2. Изработка цевта на пушка, пищов или металната част на сабя. За някои оръжия Стойчо използва стара цев, а изработва само гравюрите и механизма им.
3. Изработка на дървената част – ложата – на пушки и пищови.
4. Дърворезба, апликации, инкрустации, гравиране и чиканка, обков с цветни и благородни метали.
5. Изработване на кании – на саби, ятагани, ножове.

Усвояването на тънкостите при изработката на някои детайли е продължителен и труден процес, постигнат след години работа, четене на литература и наблюдения върху работата на старите майстори. Така например, оръжейникът е правил стотици опити докато овладее термообработката на стоманата, която е много важна за направата на качествени хладни оръжия.

Външното оформяне на оръжието е резултат от личното виждане и усет на майстора, както и от изискването на клиента. В зависимост от вида оръжие, Стойчо използва различни декоративни орнаменти: за азиатските (арабски) оръжия – характерните арабески (растителни и геометрични мотиви – звездички, полумесеци, розети, цветя), а за руските и европейски оръжия – ловни и бойни сцени, митологични животни, фигурални композиции и др. За украсата на оръжието той изработва: дърворезби; апликации; инкрустации, при които издълбава улей и вгражда метална нишка от сребро или злато; гравюри върху метален лист (*чиканка*) за цялостен или частичен обков върху различните детайли на оръжието (по прикладите и ложата на пушките; върху балансиращата топка на дръжката или по цялата ложа на пищовите; до дръжката на

острието, по чирените и каниите на хладното оръжие). (сн. 2 и 3) Въпреки че днес има модерни инструменти за копиране на декоративни орнаменти (копирки), поповският майстор прави всичко на ръка, тъй като ръчно декорираните оръжия се ценят повече.

Накрая оръжейникът поставя печат – щемпел, набивка, тугра – негова запазена марка. Печатът представлява две вплетени букви-инициали СА в квадрат. (сн. 4) Поставя се с щихел или се изписва на ръка с острие, върху трудно забележими места на оръжието (на невидимата страна на цевта, която ляга върху ложата на пушките и пищовите или във вътрешната страна на спусковия механизъм; върху острието на хладното оръжие – близо до обкова на дръжката). С този печат се указва от кого е изработено оръжието и че то е копие, а не оригинал.

Стойчо реставрира и изработва старинни оръжия от 16-19 век: огнестрелни (пушки и пищови с кремъчно и капсулно запалване, с украси и гравюри) и хладни оръжия (саби, ятагани, кинжали, кортици, шпаги). Най-често прави единични екземпляри на действащи цивилни оръжия, предимно арабски (азиатски) тип. Спрял се е на тях защото, както сам казва, в тях има по-голяма екзотика и са му по-интересни, а и са по-високо ценени на пазара. В работата си майсторът спазва изискването оръжието да е много близко до автентичното, без творчески хрумвания. Авторски разработки не прави, тъй като за тях по-трудно намира пазар. Поповският оръжейник работи по поръчка за колекции, музеи и реквизит. Понякога изработва оръжия и за удоволствие, но и те рядко се задържат при него, тъй като биват откупени от негови постоянни клиенти–търговци. (сн. 5)

„Цените на старинните оръжия са много високи (7-8 000 евро), но на занаятчията се дават около 1800 лева за реставрация или реплика. Основната печалба остава за търговците, които ги изнасят главно в чужбина за антиквариати, музеи,

и по-рядко – за колекционери. Най-платежоспособни клиенти на такъв тип оръжия са руснаците. Изкупуват ги за театри, студиа и др.“ (С. Антонов)

В последните години оръжейникът изработва копия на оръжия за изложби в Анкара и Париж. Работата му напоследък е затруднена от задълбочаваща се болест на Паркинсон. Макар и по-бавно, той продължава да работи. Сам определя работното си време и рядко се съобразява със срокове.

В Североизточна България майсторите на оръжия не са много. Стойчо Антонов е единственият оръжейник в района между Велико Търново и Варна и е сред малкото български майстори на огнестрелни и хладни оръжия от 16-19 век. Относно качеството на работата му – думата имат специалистите.

Бележки

[1] Арх. ИМ – Попово, Сф 2431. Интервю с оръжейника Стойчо Антонов Цонев, зап. Ив. Неделчева, 13.11.2009 г.

[2] Юбилеен български алманах за 1902–1903 година.

[3] Друмев, Д., Христо П. Дерменджиев, Никола Даскалов, Тодор Герасимов. Метална Пластика. Ковано желязо, оръжия, калаени съдове. С., 1983.

Снимка 1

Снимка 2

Снимка 3

Снимка 4

Снимка 5

КОВАНО ЖЕЛЯЗО – РАЗВИТИЕ В БЪДЕЩЕ

Християн Узунов

Още през съществуването на средновековна България ковашкия занаят е широко разпространен по нашите земи и свързан тясно с битовото ежедневие на населението. Развитието продължава и през периода на вековното османско владичество. Обработката на земята, а също и развитието на земеделието изискват ковач да има във всяко село. „Село без кмет може, без ковач не може“, гласи една поговорка. През Възраждането се оформят много центрове на юг от Стара планина, които произвеждат сечива за бита и задоволяват нуждите на местното население. Ковачеството процъфтява в Македония, Средногорието, Родопите, селищата около Странджа, Южна Тракия, Западните покрайнини.

Както казах, става дума преди всичко за обслужването на традиционните български поминъци, но се търсят и изящни произведения на изкуството. През периода XVIII–XIX в. в някои богати и икономически просперирващи селища започват да нараства интереса към художествено-стойностните произведения на майсторите ковачи. Започват да се произвеждат и изработват красиви обкови за порти, панти, брави и дръжки за тях, хлопки за врати, стилови конструкции предназначени за решетки на прозорци, свещници, фенери, принадлежности за огнище, красиви дребни произведения с битов характер за домакинството, а също и предмети свързани с нуждите на църквата.

След 1918 г. ръчния труд на ковачите отстъпва място на фабричното производство, а след 1950 г. кованото желязо вече

не съществува в старият традиционен вариант познат от миналото.

Какво се случва днес, и какво се променя в технологията на производството? До колко производството ще запази и съхрани традициите на старите майстори и дали термини като „ковашка заварка“ и „оджак“ ще запазят значението си в бъдеще?

Преди средата на XIX в. като самостоятелни занаяти се обособяват ножарството, кантарджийството, налбантството, брадварство, тюфекчийство, и др. Всички те са свързани с обработката на метала. След Освобождението обаче, те престават да съществуват като отделни занаяти. Много от тези занаятчии започват да изработват и други сечива, нужни на селското стопанство. Изделията им са по-груби, а и качеството не е като това на градските майстори. Предпочитани са производствата на работилниците в града, а услугите на селските майстори се ползват за поправка и поддръжка на инструмента. (точене, закаляване, наклепване и др.) Произведенията за нуждите на селското стопанство са следните: палешници, чурясла, дикели, лизгари, косери, каварми, различни мотики, и др. Не липсват обаче и предмети за бита и инструментариум за нуждите на специфични други занаяти. Това налага и производството на ножове, огрибки за нощви, ченгели, вериги, панти за врати и прозорци, обкови, ножици, шила, лостове, клещи, секачи, различни по размер чукове, подкови и др. „От нашияс занаят богат чиляк ни става, ала и гладен ни остава“.

Преди 20-те години на миналия век ковашката работилница била изградена от плетове, измазани с кал, но не липсват и случаи когато тя е от масивен каменен градеж. Последното важало за градовете, а понякога материалът е тухла, или кирпич. В селските райони пък били строени и работилници без покривна конструкция, като по този начин димът изобщо не се задържал, и се работело под открито небе. В някои случаи половината от ограденото място е покрито с навес. За покривна

конструкция се използвала слама или керемиди. Работилниците нямат прозорци, а кепенци наместо прозорци. Работното огнище се нарича „оджак“. Разполага се до някоя от стените на помещението. До края на първата четвърт на XX век в градовете вече огнищата са от камък и са вдигнати на около 0,70-0,80 м от подовото ниво в зависимост от ръста на майстора. Огнището е измазано с огнеупорна глина, а наклонът е към стената с цел да се предпази работещият от изгаряне. Широк комин над огнището отвежда дима вън от помещението. Духалото трябва да се разположи така, че при нужда майсторът сам да може да работи с него дори без помощник. Днес този традиционен ковашки инструмент е заменен от електромотор, а с помощта на 2 бутона за спиране и пускане, той заменя изцяло стария инструмент. Изведен е на позиция в близост до работещия, а иначе принципът на работа е същият. На около 1 м разстояние от огнището се разполага и наковалнята (йорс). Нужно е тя да бъде в близост до оджака, за да се създаде най-прекия път докато метала е готов за обработка. Наковалнята трябва да се монтира така, че да има възможност да се върти на 360 градуса около оста си. Дървото е здраво побито в пода и обикновено това е бряст, орех, или дъб. Така се практикува и до днес. В работилницата има и дървен тезгях, на който се разполага ковашкото менгеме, а също и точило за заточване на инструменти, което се разполага обикновено до вратата. В близост до наковалнята се намира и корито с вода или масло, нужно за закалката. Освен това там е и целия наличен инструмент на майстора.

До 40-те години на миналия век майсторите се снабдяват с материал от магазините в градовете. По селата се работи и със „старо желязо“, което клиентите носят сами. Пясъкът може да се закупи или добие от много места, а въглищата се купуват от въглищарите. Интересно е също, че преди 1950 г. ковачите изработват инструментите от желязо, а работната им

повърхност се прави от стомана, (чилик), като се свързват посредством ковашката заварка. Следвало закаляването, една от тайните в занаята. След 50-те години инструментите се правят изцяло от стомана.

Една легенда от Родопите разказва за ковашката заварка. Някога ковачите не умеели да заваряват и инструментите, които правели, се чупели. Един майстор знаел тайната: „Ала той бил станал дявол – жинясал бил, оти си бил прудал душата на дявола. Майсторат дявол на никугу не си казвал майсторлъка по заварката. Пазил си усталъка за негу си.“ И този майстор ревностно пазел тайната, но един ден при него дошло дете на един агуптин. Детето гледало как майсторът работи, а дяволът-ковач го попитал дали баща му може да заварява. То рекло, че баща му не може да заварява. И така всеки път. Един ден бащата изпратил детето пак при ковача, но му заръчал когато пак майсторът му зададе въпроса, този път да му рече, че баща му вече се е научил да заварява кованлъка за предната част на инструмента. „Е боба ти вазвари ли брадвата?“ попитал „дяволът“. „Вазвари я“ – отговорило детенцето. „Анджак му е турил (хасул му е ракол наросил) малко пясък“ изрекъл на глас „дяволът“. Детето предало думите на баща си и от тогава ковачите започнали да произвеждат инструментите качествено.

Едва ли легендата е истина, но нейното съществуване подчертава някаква мистиката, и носи едно загадъчно тайнство свързано с умението да направиш заварката. Свързването на стоманата с желязото майсторите наричат чиликосване. Спояването се извършва чрез нагряване докато металът започне да хвърля искри. Следва изчукване на наковалнята, за да не си личи мястото на свързване. Пясъкът се използва за „загасяне“и задушава метала като му дава възможност да ври „навътре“.

През 50-те, 60-те и 70-те години на миналия век в стопанските дворове на всяко ТКЗС в България има ковашка работилница. Работата на майсторите от тези работилници се със-

тои преди всичко в поправка и поддръжка на наличния селскостопански инвентар, а също и поправка на каруците с волски впрягове. Активно се работи през пролетта и есента съобразно предстоящата работа. Дори и днес земеделски арендатори ползват услугите на ковачи за заточване на окопната техника.

На територията на Исперих и околния регион след Освобождението до наши дни занаятът се развива слабо. Днес тук ковачи, които работят „на топло“ няма. В околните села хората отговарят: „поминаха се“, и си спомнят какво е било преди 40 години. През 1927 г. ковачите в исперихско са двама, а броят на заетите в железарството е около 15 души.

Трудно днес се откриват истинските майстори ковачи. Тези, които творят изкуство и работят с плам и лекота завещани от дедите им. За разлика обаче от потомствените майстори-ковачи, които работят желязото „на топло“ сега обработката до голяма степен се извършва „на студено“. Този наложил се вече термин в съвременното производство означава, че не се кове по традиционния начин, т. е. оджакът и наковалнята остават извън работния процес. Разхождайки се в днешната градска среда правят впечатление красиви табели, или рекламни пана с надписи „ковано желязо“. Срещу тях, или под тях може да се прочете следното: „ръчна изработка от ковано желязо: парапети, обков, врати, козирки, огради, декоративни решетки, аксесоари, оградни 3D пана“ и прочие.

Готиката и ренесансът са периодите, през които кованото желязо като изкуство достига апогей на развитие в Западна Европа. Постепенно изкуството намира приложение в обзавеждането на светски сгради, а по-късно и в интериора на жилищата на богатите фамилии в Италия, Франция, Англия. На изток, в Русия, още след 1600 г. аристокрацията проявява интерес към стилната обработка на метала, която насища естетическите потребности на вкусовете. В България тези потребности се развиват след средата на XIX в. и Освобождението, когато

у нас замогващата се класа имитира европейски маниер. Днес съвременното производство следва две основни линии – едната е класическата, следваща и копираща моделите на готиката и ренесанса, а другата е модерната, която комбинира старите модели с иновативните идеи.

Днес у нас селскостопански сечива и изделия не се произвеждат. Ковачите задоволяват капризни естетически вкусове на платежоспособни клиенти като главно производството е съсредоточено към направата на изделия, които изброих по горе. На топло се работи все по-малко и по-малко. Едва ли старите майстори ковачи и техните наследници, практикуващи традиционния занаят, одобряват това, но времената се променят, а технологиите – също.

Преди всичко първото обяснение е това, че работата в днешни времена е механизирана с цел по-бърз производствен процес, а понятието тежък физически труд трябва да остане в миналото. Още през шестдесетте години на миналия век започва обработка „на студено“, но не в България. Машините и техниката за тази цел работят на пневматичен, или хидравличен принцип, а работата е свързана преди всичко с профилиране на заготовките.

С цел изследването, което провеждам, се срещам с Красен Колев в с. Топчии (Разградско). Майсторът работи в малък цех, в който се произвеждат изделия от ковано желязо, но се работи по технология чрез „студена обработка“. Първоначално майсторът ми показва различни профилирани дълги метални пръти с дължина от 3 до 6м. Сечението е кръгло, или квадратно. Така се доставят от производителя и се продават по складовите бази. Всъщност доставката на материал в страната, нужен за работата, пристига в пристанищата на Варна и Бургас най-вече от съседна Турция, където се изработват „заготовките“, а оттам се разпределя във вътрешността на страната. Разглеждам такъв прът от плътно желязо под око с дължина 3 м и констатирам,

че е крив. „Налага се да бъде обработен и изчукан на топло, т. е. на наковалнята, за да бъде изправен, иначе ще изкриви паното, а оттам и цялата композиция. Понякога се налага да се работи и на наковалнята и като казвам, че се работи „на студено“, това не значи, че изобщо няма да запалиш оджака. Просто е наложително.“ Освен пръстове в нашето съвремие се използват и метални шини с различна ширина и дължина. Някои от тях са пресовани в двата края, а самите краища оформени като пачи крак, или друг елемент. Едни от най-големите по размер метални пръти, които майсторите използват в съвремието са кухи с квадратно сечение и размери 0,06 х 0,04 м. В зависимост от размера на конструкцията може да се ползва квадрат с размери 0,10 х 0,10 м, но това е в редки случаи. Една от класическите заготовки е т. нар. „бъбрек“. Представлява малка шина с дължина около 0,25–0,30 м и широка около 0,01 м, която в средата е дъговидно извита, а двата и края са завити навътре като по този начин наподобява бъбрек. Друга заготовка, която намира приложение в паното, е т. нар. „S“. Отново краищата са завити, но вместо дъга, шината е огъната така, че наподобява буквата S. Няколко такива елемента, свързани помежду си, оформят паното. Свързването на паната пък реализира цялата композиция. Друг елемент е т. нар. „шишарка“, или цвирбел, които се използва за декорация на парапети. Други елементи, които се използват, са шилдовете, кошници, скоби, върхове с различна форма и сечение, кръгове и елипси, листа и розетки и други декоративни елементи. Могат да се поръчат обаче и горещо ковани елементи. В миналото първият изкован елемент е служел за шаблон, но днес това не се налага, защото те пристигат готови. Днес за свързването на паната се прилага заваряване, макар че е възможно да се приложи и занитване, както се е практикувало в миналото. Разпробиването се извършва с бормашини, а в миналото е работено с ръчна дрелка. Заварката днес се прави посредством малки портативни електрожени, които тежат не

по-вече от 3 кг. Удобни са и лесно преносими. Прилага се и точкова заварка, а в повечето работилници се заварява с CO. Не се практикува нито ковашка заварка нито нитене, а заварките са точни и прецизни, като за „прикритието“ им се обличат с малки пластични ленти, които ги обгръщат плътно. Както в миналото и днес всеки майстор сам изработва и се сдобива с нужните инструменти. Всички видове клещи и чукове майсторите си набавят сами, а днес те ги означават с термина „екипировка“. „Екипировката днес всеки си я набавя сам според нуждите и потребностите. Зависи в какво си се специализирал и какво произвеждаш, но е добре да имаш инструмент. Налагат се единични, или комбинирани операции при производството като: сплескване, изтегляне, пробиване, огъване, усукване, отсичане“ – споделя майстор Красен Колев. Машините за профилиране на шини и пръти са много скъпи и обемни. Изглежда е трудно да се сдобиеш с такива, но пък има възможност да бъдат поръчани готови профилирани заготовки. Водещ производител на такива машини в нашето съвремие е Германия. Съоръжения за огъване обаче майсторите могат да си направят сами. Принципът е механичен, а основната заслуга за огъването е на една, или повече шайби от здрава стомана, чиято периферия е профилирана така, че в нея да легне профила който ще се работи. Диаметърът на тези шайби е различен в зависимост от търсения радиус на елемента, който се работи.

И днес във всяка работилница присъства наковалнята. Преди сто години обаче наковалните се изработват от самите майстори. Това е голямо събитие за всеки ковач и е нужно да се предаде един вид тържественост. Събирали се майстори от околните села след като биват специално поканени за случая. Тяхното участие не се заплаща, а броят им е около 16–20 души. Числото е винаги четно, за да могат да работят на наковалнята по 4 души, които да се сменят. Процесът трае 1 седмица. Първо се оформя тялото на наковалнята от няколко къса, които се

свързват с ковашка заварка. Придава се груба форма, а майсторите често се сменят и работят само с четирикилограмовите чукове. Наковалнята се състои от няколко елемента, които се свързват помежду си. Това са плотът, тялото и шипът. От плота се изтеглят двата рога: мъжки и женски. Лицето обаче е от стомана и тя се набива в плота студена, докато е силно нагорещен. Следва пробиването на двата рога, при което работата бива завършена. Лятата наковалня тежала до 60 кг, а кованите били и по-тежки. Днес наковалнята може да се закупи. Тя е отливка от много здрави сплави, примерно от хиксова стомана. След определен период на работа плотът на наковалнята се закалява с цел да се експлоатира по-дълго време.

Правя това сравнение, за да се види каква е разликата в технологиите на производство в период от сто години.

Въпреки че днес процесът е модернизиран и механизиран, майсторите от липса на работа не се оплакват. Оградите и вратите се плащат на квадратен метър, а парапетите – на линеен метър. Има и други желания, като примерно поставка за торта, която майстора работи в момента. За клиентите ми разказва следното: „Има хора, които просто знаят какво искат. Когато дойде клиент и ми покаже рисунка или снимка, веднага се разбираме. Но има и такива, които започват с думите: искам нещо, ама и аз точно не знам какво, а и не съм решил. Предложи нещо. Това е клиент, с който няма да ти е лесно.“ Днес съществува богата и разнообразна гама от каталози, по които всеки би могъл да задоволи естетическите си потребности.

А що се отнася за бъдещето на занаята: „две мнения няма – машината ще измести ръчния труд и без съмнение бъдещето ще се развива под властта на технологиите с все по малката намеса на човешката ръка.“

За да работиш днес ковано желязо „на студено“, не е нужно да си потомствен ковач. В наши времена става дума изцяло за

бизнес, в който по възможност е ангажирано семейството, а чираци и калфи няма. Може да се наемат работници в зависимост от мащаба на производството, което се реализира, но специални изисквания към работещите днес няма – достатъчно е само да им се отдава и да имат желание.

До колко може обаче да наречем този вид производство „ковано желязо“? И, това ли е бъдещето?

Споделям мнението, че научно-техническия прогрес е виновникът, променил и съсипал устоите и традициите типични за един занаят, намерил почва за развитие по нашите земи. Едва ли не днес тънкостта да се практикува занаята се свежда до умението да се заварява. И какво се получава в крайна сметка? Относително дебела ламарина, обработена на студена преса, и имитация от щампи, свързани помежду си. Аз не мога да нарека това майсторлък, а по-скоро перфектна апликация от шаблони, дразнеща с монотонното повтаряне, и перфекционизъм. Ковачът от старата генерация е преди всичко художник проектант. Той няма каталог с 300 заготовки, а в творчеството му ще открием дефект, чиято липса днес по-скоро дразни, отколкото радва. Излиза така, че това, което някога е било „бижу“ в изкуството, днес би могло да бъде достъпно за всеки, но във вариант, недостоен за уважението на истинските майстори ковачи.

Литература

1. Примовски, Ан. Ковачите агупти в гр. Мадан. В: Известия на етнографския институт с музей; книга II; С.; БАН; 1955; с. 221, 250, 251.

2. Етнография на България. т II; София.; БАН; 1983, с 100-112; Цветанов, Ц.; Железарството-отмиращ занаят на територията на община Исперих. В: Народните занаяти – минало, настояще и бъдеще. Т. II; 2007.

3. Семерджиева, С. За един съвременен майстор-ковач, за занаята и още нещо… В: Народните занаяти – минало, настояще и бъдеще. Т. II, 2007.

4. Интервю на Х. Узунов с Красен Колев 2011 г.

ВРЕТЕНАРСТВОТО – „ЗАБРАВЕНИЯТ“ ЗАНАЯТ НА ЦИГАНИТЕ-КОПАНАРИ

Тинка Бозова

Рударите (копанарите) са румъноезични цигани, които в миналото се определят като власи. По-късно наричат себе си истински власи или най-старите румънци, позовавайки се на легенда, която отправя техния произход към древно царство на Балканите. След разпадането му, една част от населението преминава Дунава и слага началото на румънския народ. Друга част от наследниците на това царство според легендата, остават в българските земи и това са днешните рудари в България. (*Е. Марушиякова, В. Попов, 2007:*302). Според румънския изследовател Виорел Аким, във втората половина на XIX и през XX век се осъществява процес на румънизация на циганското население в Румъния, което изоставя етническата си идентичност. (*Виорел Аким, 2002:62*). Историческите данни сочат, че рударите започват да пристигат на етапи по българските земи от Дунавските княжества Влашко и Молдова през XVIII век. Най-масовото им преселване става през втората половина на XIX и през XX век. В началото на XX век компактна маса копанари живеят в Североизточна България (Варна). През 1913 г. има писмени свидетелства, че копанарите се „отричат от расата си, не разбират ромски и си говорят на румънски“ (*Р. А. Скот Макфий, 2007:104*). А информатори от Старозагорския край си спомнят преселването им от Румъния в България през Втората световна война *(Е. Иванова, В. Кръстев, 2006:196)*. Темата за произхода и демографското движение на циганите по тия географски ширини е обширна и не е в полезрението на това съобщение.

Рударите са известни с различни наименования – лингулари, лъжичари, копанари, коритари, кашъкджии, вретенари, в зависимост от занаята в който са се специализирали. Към тях спадат и урсарите (маймунари и мечкари) (*Е. Марушиякова, В. Попов, 1993: 131*). Рударите се разграничават от другите групи цигани, не искат да бъдат идентифицирани с тях, но и не отричат родството си с тях. Циганите от другите групи също не поддържат връзки с копанарите и понякога ги наричат гаджикане рома (нецигански цигани) (пак там, *106 (*. Въпреки различията в езика и бита на отделните цигански групи, все пак има една особеност, която тотално ги различава от другите етнически общности. Става дума за жизнената стратегия на циганите, която и до днес е неразбрана от „гаджо“ и е обвита в мистика. *(В. Аким,2002 : 201*). И все пак твърде универсално изглеждат разсъжденията на Димитър Атанасов, циганин, който по бащина линия е кошничар, а по майчина – гребенар: „Най-важното на земята е хляба. От него по-велико няма. В него е концентриран Космоса. Даже и вярата в Господ, даже и вярата в добрината“ (*МННИ, Варна, аудиофонд „Цигани“, 2002, 82 б*).

От Румъния идва и първичния занаят и наименованието „рудари“ според дейността, която извършват. До днес пазят спомена, предаден от предците им, за промиването на златни руди по реките, за чергарския живот и придвижването им от река на река. (*МННИ, Варна, аудиофонд, № 52*). Когато златото, добивано от реките, свършило, настъпил глад. Живеещите номадски живот рудари открили сред природата дървото като източник за своето препитание. Така рударите се превръщат в лингулари (лъжичари), копанари, или на съвременен език казано се преквалифицирали, за да оцелеят. От златотърсачи преминават към коренно различен занаят – започват да изработват дребни предмети за бита от дърво – най-вече лъжици, корита, огрибки, вретена и др. За началото на този период от историята на занаята им е известна следната легенда: Всички

народи отишли при Господ да искат работа. През това време рударите били там с каруците, жените и децата, но си почивали, легнали под върбова сянка. Накрая, когато всички народи получили подходящата работа, отишли и рударите, но Господ им казал, че всичко е свършило и затова за тях не остава нищо друго, освен върбова сянка. Така рударите получили върбовата сянка и започнали да работят главно с върба. Наричали се вече копанари, понеже правели копанки, корита и други съдове от дърво. Тази легенда се знае от много копанари. Те я разказват с чувство за хумор, без да изпитват неудобство заради мързела, подчертан в легендата. Отреденият им от Господ занаят да обработват дърво им харесва и ги удовлетворява. Смятат занаята си за престижен, „тънък“ и с гордост говорят за него. Считат себе си за деца на природата, защото обичат чистия въздух, цъфналата върба и естествения живот, който са водили някога на катуните. От разговорите с копанарите остава впечатлението, че почти не познават историята си, нехаят за миналото, не се интересуват от бъдещето. Доволни и благодарни са за днешния ден. Мярката им за много и малко, за богатство и бедност е за някои може би примитивна, непонятна, но тяхната жизнеутвърждаваща философия е насочена към задоволяване на елементарните човешки потребности, днес. Ще посочим отново разсъжденията на циганина Димитър Атанасов, който смята, че: „Това, което има да става, то става, кой си ти да го променяш. Животът иска своето, иска да бъдеш жив, да не си като пластелин, всеки да поставя пръст в тебе и да оставя белег в душата ти, да не си омърлячен, да не се капсулираш, да не се затваряш света в себе си“ (*МННИ, Варна, аудиофонд „Цигани“, № 82 а, Варна, 2002*). За копанарите са важни простотата на дома, бита, занаята, отношението в семейството, отношението към „гаджо“ (нециганите). Те са непринудени, естествени. Смятат себе си за добри и работни християни. Затова сигурно нямат чувство за срам от внушението в легендата, че са мър-

зеливи. Напротив, имат самочувствие на хора с добър занаят, които си изкарват хляба с много труд и усилия: „Работеха от сутрин до здрач с изключително старание " (*Р. А. Скот Макфий, 2007 : 104*). Повечето копанари не се считат за цигани, обиждат се, ако ги причислят към циганите. Днес повечето от тях се българеят. (*МННИ, Варна, аудиофонд*, 75 в, 75 в – 2)

Вретенарството е част от копанарския занаят. Той вече е почти „забравен", защото няма приложение в бита и никой не го практикува. Останал е само в спомена на тези, които в близкото минало са правели вретена. Специфичният занаят е изключителен приоритет на жените–копанарки, „женски занаят" (*МННИ, Варна, видеофонд, Житница, 2011*). Мъжът, главата на семейството се е специализирал в изработването на лъжици, копанки, корита и всички предмети за бита от дърво, без вретена, хурки и дървени елементи за становете за тъкане. Негов ангажимент е да осигури и достави дървения материал за вретена на съпругата си. Някога, по време на чергарския живот, катунът спирал край реките или в подножието на планините, откъдето се снабдявали с дървен материал. След принудителното усядане на катунарите през 1958 г., копанарите се установяват на групи най-вече по селата. Тогава снабдяването с дървен материал става регламентирано чрез разрешение от горския или от кмета на селото в което живеят. Предпочитано дърво за обработка е върбата, защото „хубавото качество (на изработения предмет, Т. Б.) е от върба, но също може от клен, зарзала, череша" *(пак там*). Ако край селото в което живеят няма подходящи дървета, мъжът обикаля селата на окръга, където има гори, за да се снабди с подходящия материал. Негово задължение е да измайстори дървения струг, на който съпругата ще изработва вретената. Също така той извършва и грубата обработка на дървото до степен да може да се сложи на струга. Реже дървото на части, колкото дълго ще е вретеното, после с брадва го кълца, с нож го оформя, след което жената довършва

вретеното вече на струга. През 1997 и през 2011 г. бай Тодор и съпругата му Иванка, копанари от с. Житница, Варненско, показаха начина на действие на струга и изработката на вретено. Смъкнаха от тавана на къщата си дървения струг (който по-късно предадоха на музея) и нагледно демонстрираха занаята. (*виж снимка 1 и 2*). На пръв поглед това изглеждаше много лесно, но в същност като всеки занаят си имаше тънкостта. Ето как действа дървения струг: застопорява се към земята, към него се прикрепя едно приспособление (каймичка), което служи като ограничител на парчето дърво, от което ще се прави вретеното. Този ограничител може да намалява или удължава „леглото“ в струга, в зависимост от големината на вретеното, или хурката. Парчето дърво се поставя в жлеба (леглото) и се стяга, законтря се, след което се привързва с тънко въже (върва, канап). Същата върва се прикача и към дървена пръчка. Тази върва е свързана и с пръчката и с вретеното, легнало в жлеба, което все още е в суров вид. Вретенарката сяда на земята, където ниско долу е разположен стругът. Хваща с лявата ръка пръчката с вървата, която е свързана и с вретеното и започва плавно, равномерно да го върти. С дясната ръка държи огрибка (остър метален инструмент, подобен на малка лопатка), с която търка, стърже, дяла непрекъснато въртящото се дърво в жлеба на струга, докато се получи готовото вретено. След това изостря вретеното в двата края, докато придобие необходимата форма. Истинският майсторлък на вретенарката проличава от хвърчащите във всички посоки дървени стружки. Накрая се „шари“, правят се линии като пръстени в двата края на вретеното с естествени бои, приготвени от вретенарката. Използва се и боя за яйца, а в по-ново време и флумастри. Така вретеното става красиво, придобива търговски вид. Обикновено преобладават червените, сини и зелени цветове. Цветното вретено създава настроение, желание за работа, а и привлича погледа на купувача.

Обикновено вретената се изработват от липа, най-подходяща за този тип изделие. За един ден вретенарката може да направи 100 вретена. Само че, занаятът вече е почти забравен и днес никой не прави вретена. Тук-там по селата са останали възрастни жени, които пазят струговете си като спомен от отминалия занаят. През 2000 г. шейсетгодишната баба Василка от с. Кочово, Шуменско сподели, че от време на време все още прави вретена. Занаята е научила от майка си, а майка ѝ – от своята майка. Мъжът на баба Василка е също потомствен лъжичар. Когато в семейството изработели известен брой дървени изделия, ангажимент на жената е да нарами тържика (торбата) с изделията, направени от мъжа ѝ и от нея самата, и да отиде в близките градове – Шумен, Търговище, Преслав, където намира пазар за стоката си. Насреща получава пари, но по-често храна или дрехи. „Продавам, да раня дицата, иначе няма ляб. Кат, беше Тодор Живков имаше ляб. Сега не ляб има, не манджа“ *(МННИ, Варна, Експедиция, 76 а)*.

Вижда се, че до 2000 г. все още в някои села са се изработвали вретена. Следващите години, тази дейност секва. Поне в Североизточна България е така. Има сведение, че през 2008 г. баба Гергина от русенското село Хотанца епизодично прави по някое вретено за механи и за няколко възрастни жени от близките села, които все още предат вълната на ръка. (*в. Монитор, 2008*) В разказите на повечето копанари се чувства носталгия по времето на сезонното им номадство, когато мъжете правели лъжици, а жените вретена, имало достатъчно работа и хляб за децата. Днес този занаят не се практикува от потомците на копанарите: „Син ми знае картите, да играе, друго нищо не знае“ (*МННИ, Варна, Експедиция, 76 а*). Всички информатори казват едно и също – занаятът на копанарите изчезва. В най-скоро време го виждат само в спомените и в разказите на възрастното поколение: „Този занаят е бил от векове, но сега много рядко се практикува, той се изживя, във Варненски окръг

няма (практикуващи занаята, Т. Б.), не зная дали в България вече има такива. Свършиха, унищожиха се хората, измряха“. (*МННИ, Варна, видеофонд, 20011*) Съобразявайки се с новата икономическа обстановка, последният майстор – копанар във Варненски окръг, Тодор Банчев, продължава да работи. Пътува периодично от с. Житница, където живее, до Варна, където носи стоката си по предварителна договорка с фирми, механи, частни купувачи. Но понякога и той е търсен за специфични поръчки, тъй като според думите му друг майстор, освен него във Варненско не е останал. И както казва самият майстор: “Каквот се прави от дърво, от мене отърване няма“ (*пак там*). Днес майсторът продължава да прави лъжици, бъркалки, лопатки, големи и малки „както сме хората – малки и големи, и мъжете и жените са такива“. Твърде интересна асоциация направи майсторът между големината на дървените изделия и „големината“ на хората. Съвсем скоро е привършил голяма поръчка от 600 лъжици за Япония. Негови изделия се продават в Троян. На поредната ни среща (май, 2011) изпълняваше поръчка за задругата на занаятите във Варна.

От двете срещи (1997 и 2011 г.) с копанарското семейство от Житница, останало единствено да практикува занаята в селото се вижда, че любовта и гордостта на копанарите към занаята остават непроменени през годините. Самочувствието на майстора при първата ни среща (преди 14 години) е било повлияно от оценката на другите за работата му, които тогава го наричали „баш майстор“, значи ценели майсторлъка му. Според него, за да има „нюх“ към занаята, преди всичко майсторът трябва да притежава „добро сърце“ (*МННИ, Варна, аудиофонд 1997, № 52)*. От разговора преди 14 години става ясно, че пазар за продукцията на копанарите тогава се намирал по-лесно, за един ден се продавали 100 броя изделия. Днес все по-трудно се намират купувачи за стоката им. Освен това, женският занаят – вретенарството, до преди десетина години, макар и

епизодично, се практикувал в някои села, докато сега вече не съществува. Вретенарката се е разделила със занаята, отдавна не прави вретена, защото никой не ги търси. (*пак там*).

Въпреки тъгата на разказвачите за отмиращото вретенарство, те по-скоро го приемат като неизбежност, казват го като констатация, без да се вайкат. И търсят изход и спасение от глада чрез пренасочване към други дейности, или търсене на препитание в чужбина, най-вече в Гърция, Италия, а последно време в Кипър и Испания. Това е най-вероятно задействане на подсъзнателен психологически трик, прилаган интуитивно за оцеляване в извънредни икономически ситуации. През 2010 г., когато у нас се снима култовият американски филм „Конан Варварина", копанари от старозагорско изработват целия дървен битов реквизит за филма. Организаторите на кинопродукцията предпочитат копанарите, като изкусни майстори на дървени съдове и поръчват 140 бройки, които се явяват основен реквизит при битовите сцени във филма (*в. Стандарт, 2010*).

Като една от най-интелигентните цигански групи, копанарите се адаптират към новите условия на живот. Те проявяват всячески своята находчивост, най-вече осъзнавайки необходимостта от образование, преквалификация и желание за вписване наравно с основното население в реалностите на променящия се живот.

Бележки

[1] Виорел Аким. Циганите в историята на Румъния. С., 2002.

[2] Елена Марушиякова, Веселин Попов. Циганите в България. С., 1993.

[3] Елена Марушиакова, Веселин Попов. Studii Romani. т.VII, С., 2007.

[4] Евгения Иванова, Велчо Кръстев. По дългия път живот с другите, история, етносоциална структура, бит и култура на циганите от Старозагорски регион. Стара Загора, 2006.

[5] Р. А. Скот Макфий, Сред циганите в България., Дневник на едно пътуване през 1913 г., С., 2007.

[6] Музей най-нова история (МННИ), Варна, аудиофонд „Цигани“, № 52 а, Тодор Банчев, копанар, с. Житница, 1997.

[7] МННИ, Варна, Аудиофонд „Цигани“, № 82 а, №82 б, Димитър Атаносов, копанар, Варна, 2002.

[8] МННИ, Варна, аудиофонд „Експедиции“, № 75 б, 75 б-2, копанари, с. Кочово, Шуменско, 2000.

[9] МННИ, Варна, видеофонд, „Цигани“ клип, Тодор и Иванка Банчеви, копанари, с. Житница, Варненско, 2011.

[10] в. Монитор, 27.11.2008.

[11] в. Стандарт, бр. 6189, 9. IV. 2010.

Снимка 1

Снимка 2

СПОМЕНИ ЗА ЕДИН ЗАБРАВЕН ЗАНАЯТ. МАЙСТОРКАТА ТЪКАЧКА ТОДОРА ПЕТКОВА ЯЛАМОВА ОТ ГР. КИЛИФАРЕВО, ВЕЛИКОТЪРНОВСКО

Михаил Стойчев

През отделните исторически периоди българският народ, макар и в различна степен, практикува занаятите за изработване на оръдия на труда и най-различни предмети за битова употреба. Повечето от тези домашни занаяти са дълбоко залегнати в културата на етническите съставки, които вземат участие при формирането на българската народност и образуването на българската държава.

Различни исторически и археологически данни доказват, че славяните идват по нашите земи с усвоена технология на обработване на различни текстилни суровини, дърво и кожа. Вторият етнически компонент – прабългарите – също оставят своя отпечатък в развитието на домашните занаяти. Различни хроники свидетелстват широката употреба на тъкани от жителите на Волжко-Камска България (Велева 1983, 67).

Най-старите исторически засвидетелствани обитатели на българските земи, древните траки, от своя страна се ползват със славата на изкусни тъкачи. Тяхното майсторство е познато в целия тогавашен свят (Велева 1983, 67).

Постоянното и повсеместно технологическо и художествено усъвършенстване на тъкачеството по нашите земи и търговията с произведенията му са едни от благоприятните предпоставки за ранното му – още през X в., обособяване в занаят.

Домашното производство на тъкани има непосредствено участие при формирането на средновековния български град със съществено си място в търговията, особено в износа. Тази традиция продължава и по време на Второто българско царство (Велева 1983, 67–68).

В периода на османското владичество като центрове на тъкачеството се оформят Сливенско, Котелско, Провадийско, Пазарджишко, Троянско, Чипровско и др (Велева 1983, 68).

След Освобождението много от текстилообработващите райони, въпреки ускореното навлизане на промишленото производство, се запазват, издържайки на неговата конкуренция, на места дори до първите десетилетия на XX в (Велева 1983, 70).

След 09.IX.1944 г. както повечето занаяти, така и тъкачеството тръгва по пътя на кооперативното държавно производство.

Исторически и археологически материали, намерени в района на Килифаревската котловина, доказват, че Килифарево е старо селище, основано още преди новата ера от няколко тракийски племена, занимаващи се основно с отглеждането на едър и дребен рогат добитък. Скотовъдният характер на техния живот обуславя и сравнително доброто развитие на тъкачеството като занаят. Тракийските текстилни изделия достигат дори до пазарите на Древна Гърция (Михайлов 1970, 13).

В средата на XIX в. наред с останалите занаяти в Килифарево тъкачеството също процъфтява, макар и като домашно производство. До голяма степен това се дължи на суровинната база, която осигурява местното население с отглеждането на голям брой овце, буби и коноп. Работи се както за задоволяване на собствените потребности, така и за пазара. Употребата на домашно изработени шаяци, сукна и платна за облекло развиват и много други занаяти на манифактурната промишленост (Михайлов 1970, 42–43).

След Освобождението поради ускореното навлизане на капиталистическите отношения, много от старите занаяти в селището замират и изчезват. Тъкачеството от своя страна постепенно губи своите пазари в Османската империя, което съответно се отразява на неговия ръст на производство, който рязко спада. То не се унищожава като занаят, а преминава изцяло в задоволяване на домашните нужди на домакинствата (Михайлов 1970, 84–85).

След 09.IX.1944 г. в Килифарево тъкашкият занаят като цяло замира основно поради навлизането на новите изкуствени тъкани. Все пак обаче в следващите няколко десетилетия има и някои жени, които продължават да се занимават с тъкане, дори и не толкова интензивно.

След тези до необходимост кратки, но важни, уводни думи е време да премина към изложението на моята тема, а тя е да представя същността и особеностите на домашния занаят тъкачество в Килифарево. В миналото той се практикува от почти всяка една жена от селището и е неразривно свързан с бита и живота на нейното семейство и близки.

Като цяло домашните занаяти свързани с преработването на суровини за текстилни материали и в частност тъкането, имат дълбоки корени и широко разпространение сред българите. Тези занаяти имат за основни производственици жените и са постоянно тяхно задължение през различните исторически епохи. Те запълват свободните от полска работа не само сезони, но и часове на деня. Изработката на различните пъстроцветни платна, дрехи и шевици е редовно и предназначено да задоволи нуждите на семейството от облекло и тъкани (Кръстева 1983, 70).

Обект на моето изследване е местната тъкачка Тодора Петкова Яламова. Олицитворявайки занаята, чрез своите знания и умения тя се явява носителка на традициите и приемствеността в него.

В разработката си съм използвал информация от научната литература и от лично събрана на терен информация[1].

Тодора Яламова е една от малкото останали живи тъкачки в Килифарево. Тя е родена през далечната 1919 г. в с. Килифарево и е най-малката от седемте деца в семейството. Родителите ѝ са кореняци килифаревчани, занимаващи се със земеделие. Завършва тогавашния трети клас в местното училище. Още от малка помага в семейната селскостопанска дейност, защото според нея: „*Нямаше кой да ме търпи да не работя*“. На 26 г. започва работа в Консервна фабрика „Св. Трифон“ Килифарево като миячка на плодове и зеленчуци. По-късно се премества в ТКЗС „Трифон Саралиев“, където се пенсионира много млада, поради заболяване[2].

На 15-16 години информаторката започва да усвоява и тънкостите на тъкачеството от своята майка, което се предава по наследство още от нейната прабаба. Причините, които я карат да започне да се занимава с този домашен занаят, са съвсем прости, свързани с елементарните необходимости – както казва тя: „*Едно време ако не си изтъчеш сама и на семейството няма какво да облечеш и на какво да спиш, затова нямаше как да не се науча, неволята ме накара. Така е било при моята баба, моята майка, така е при мен и при моите по-големи сестри*“. Според нея в онези времена това, че почти всички млади момичета се учат да тъкат, е нещо съвсем нормално. Така те се подготвят за бъдещи съпруги и майки[3].

Тъкането най-често става през зимата, когато е свободна и няма работа на полето. Не са малко случаите обаче, ако се налага занаята да се практикува и през останалите сезони. Това е изключително тежко и изморително, защото обикновено се извършва вечер, до късно през нощта, на газен фенер[4].

Според информаторката, както при нея, така и при останалите жени няма специално направена работилница за тъкане. Най-често това е малка стая, колкото да се събере тъкачния

стан и материалите за работа. Трябва да е с добро осветление, доколкото е възможно това. Станът обаче винаги може да бъде преместен при нужда на друго място.

Най-важният уред за тъкане е именно тъкачният **стан**. За килифаревския район е характерен хоризонталния стан с основа наклонена към предното кросно. Той се състои от две правоъгълни рамки с удължения, наречени крака. Рамките се закрепват помежду си на разстояние една от друга на около 1,20 м с помощта на две междинни летви. Към тази конструкция са монтирани две **кросна**; **нищелки** (прикачени със **скрипци** към горните стени на стана), които се задвижват с **крака (педали)**; **ватали**; **обтегалка**; **зъбци** и **совалка**[5].

Останалите уреди, необходими за целия тъкачен процес, включват **ръчен дарак (чепкало), хурка** и **вретено, мотовилка, въртележка (геджера)** и **чекрък.** В по-ново време чепкалото е заменено от механичен дарак, задвижван с вода, намиращ се най-често край водениците[6].

Инструментите за тъкане са **ножица** за нарязване на конците и преждата и специално направено **острие** (по-късно е заменено от **бръснарско ножче**), което се използва при тъкането на кебета и халища[7].

Споменатите по-горе тъкачни уреди могат да бъдат видяни като артефакти в етнографската експозиция на ИМ-Килифарево.

Говорейки с Тодора Яламова, неизбежно стигаме и до същността на самия тъкачен процес. За да се опише обаче подробно, задължително трябва да се започне още от производството на тъкачните материали.

Остриганите от овцете руна вълна се изпират обилно на реката. След като изсъхне много добре, вълната се разчепква на ръце, за да стане мека и рехава. Следва нейното развлачване на обществен механичен дарак. Според информаторката в миналото тази операция се извършва вкъщи на примитивен

дарак (чепкало), но самата тя никога не е работила на такъв. След това развлачената вълна се боядисва с естествени или покъсно изкуствени багрила в различен цвят, но може да бъде оставена и в естествени такива[8].

Следва и навиването на къделята, която трябва да е доста здрава, за да не се измъкне вълната при преденето. Тя се слага на хурката и се заприда с вретеното.

Изпредената прежда се намотава на мотовилка, където се изпъва. Следва надяването на вртележка (геджера) и чекрък, след което се навива на кълбета (гранчета). Те от своя страна се нарязват чрез ножица на парчета (жички) с определен размер в зависимост от това какво ще се тъче. По този начин тъкането може да започне[9].

Много често като материал за тъкане се използват и стари дрехи, които са скъсани и неизползваеми (ризи, рокли, наметала и др.). Нарязват се на парчета с определена големина, след което се пресукват на чекрък и се навиват направо на совалката за тъкане. Използват се за направата на парцалени черги[10].

Заготовките се навиват като основа на кросно. Тук тъкачката предвижда колко и с каква големина ще са крайните изтъкани готови изделия, според количеството навита на него прежда. Готовото кросно се навежда в нищелките и бърдото по специален начин[11].

Чрез определени движения на педалите на стана, които се натискат с крака, се движат нищелките и совалката, извършващи същинското тъкане. С ръце се придържат и късовете прежда. Същевременно преждата постоянно се удря с ваталата, за да се набие добре. Ако тя е с различни цветове и трябва да се получат определени фигури, тъкачката комбинира отделните жички[12].

Готовото изтъкано платно се навързва, за да не се измъкват отделните парчета прежда. Така се предава на тепавица, където след определена обработка става по-меко и еластично за ползване.

Отделните произведения, които Тодора Яламова тъче, се отличават с голяма разновидност. Като задължение на всяко младо момиче, усвоило занаята, е да си направи чеиз, който включва: **чаршафи, платно за бельо, кърпи и черги (парцалени и вълнени).** Освен тях за ежедневна употреба: **чаршафи, одеяла, кебета, черги, халища, шаечни дрехи, кувертюри (на наводка), дюшеци** и др[13].

Когато тъче майсторката не поставя определени знаци върху произведенията си.

Украсата на отделните изделия е много разнородна – най-често геометрични и растителни елементи в различни или еднотипни цветове. Тя се определя от въображението на тъкачката или от изискванията на клиента, когато работи по поръчка[14].

Първоначално Тодора Яламова работи изцяло за себе си и своето семейство. Впоследствие обаче, с осъвременяването на живота, много от нещата, които прави (чеиз, платна, шаечни дрехи и др.) масово излизат от употреба, което е предпоставка за намаляване и на нейната дейност. Според нея през 60-те и 70-те години на миналия век обаче, старинните тъкани халища и кебета отново стават доста модерни, най-вече за постилане във вилите за отдих. Тогава тя и нейната сестра, също тъкачка (моята прабаба), тъкат основно по поръчка на различни клиенти – от Килифарево и околните селища[15].

От средата на 80-те години на миналия век Тодора Яламова вече не се занимава с тъкачество. От една страна поради здравословни проблеми, а от друга – поради това, че новите изкуствени материали тотално изместват от всекидневието на хората вълната и естествената коприна, които стават неприложими. Както казва тя: *„Постепенно поръчките все намаляваха и намаляваха, докато в един момент спряха напълно. Тогава осъзнах, че с моя занаят вече се е свършило и изоставих стана“*[16].

Докато все още тъче, Тодора Яламова почти научава на занаят своята дъщеря, която за кратко време проявява интерес

към него и „влиза в стана“. „Осъвременяването“ на живота обаче също повлиява и на нея, и тя изоставя тъкането. Внуците и правнуците на майсторката от своя страна никога не са се интересували от занаята, който е напълно непознат за тях.

Днес в Килифарево тъкачеството на практика отдавна вече не съществува и е напълно забравено. Голяма част от младите хора изобщо не знаят какво представлява този занаят и не познават неговата същност. Единствената представа, която могат да добият до известна степен е от етнографската експозиция в ИМ-Килифарево и от разказите на хора като моята информаторка Тодора Яламова.

Бележки

[1] Информатор и обект на изследването е майсторката тъкачка Тодора Петкова Яламова на 91 г. от гр. Килифарево.

[2] Според информаторката.

[3] Според информаторката.

[4] Според информаторката.

[5] Според информаторката.

[6] Според информаторката.

[7] Според информаторката.

[8] Според информаторката.

[9] Според информаторката.

[10] Според информаторката.

[11] Според информаторката.

[12] Според информаторката.

[13] Според информаторката.

[14] Според информаторката.

[15] Според информаторката.

[16] Според информаторката.

Литература

1. **Велева, М. 1983:** Домашните занаяти в живота на българския народ. – В: Етнография на България**.** Т. II. С., 1983, с. 66–70.

2. **Кръстева, Г. 1983:** Тъкане. – В: Етнография на България**.** Т. II. С., 1983, с. 70–77.

3. **Михайлов 1970:** Михайлов, Г. Килифарево. С., 1970.

ЗА МУТАФЧИЙСКИЯ ЗАНАЯТ В ТРЯВНА

Даниела Тодорова-Дабкова

В средата на XX век Вера Венедикова посещава Трявна и още редица селища, в които мутафчийският занаят все още съществува. Резултатите от това проучване ѝ позволяват да направи пълно и изчерпателно описание на организацията и протичането на работния процес в мутафчийската работилница, както и на мутафчийските изделия със съответните термини[1]. Затова моята цел е да направя известни имената на майсторите-мутафчии от Трявна и някои от техните постижения в занаята.

Малко са сведенията за мутафчии от първата половина на XIX век. Най-високата степен на развитие занаятът достига в средата на XIX век по време на Кримската война и около 1870 г. вече запада[2]. Трявна се определя като един от важните центрове на мутафчийството в Северна България[3]. За развитието на занаята тук спомагат както наличието на суровини, така и търсенето на мутафчийските изделия – торби, дисаги и др., с развитието на овощарството в района. Не е известно мутафчии да е имало в селцата около Трявна, с изключение на колиби Веленци (в непосредствена близост до Трявна), където през първата половина на XX век работи една мутафчийска работилница. По-скоро са известни имената на преселници от околни селища, които в Трявна са се захванали с този занаят. За изделия на мутафчиите – чулове, чували, торби, жителите на околните селища слизат на тревненския пазар[4].

За мутафчийския занаят в Трявна най-ранните сведения са от края на XVIII век. В спомените на Даскаловата фамилия за кърджалийското нападение над Трявна през 1798 г. е отбеляз-

ан „тревненецът Колю Стоянов Мутафчията, който решил да се промъкне в Трявна да нагледа къщата си“[5]. В кондиката на църквата „Св. Архангел Михаил“ са записани имената на тревненски мутафчии във връзка с погасяване на заемите, взети от тях от църковната каса: Колю Мутафчи, 1814 г.; Цаню Колю Мотафъ, 1835 г., 1836 г. и 1851 г.; Петър Мутафчия, 1874 г. Преди Освобождението в Трявна е имало 25 мутафчийски работилници[6] при население около 4000 души.

Като източник на суровини за мутафчийския занаят в края на XIX век тревненци разчитат вече не само на местното животновъдство. Годишно за мутафчийските работилници в града са нужни 1 500-2 000 кг. козина. Главни доставчици се явяват търговците-кърджии. Пътувайки в различни райони на страната, където са утвърдили пазар за продукцията на тревненци – сушени сливи, пестил, търговците пласират и козинявите изделия на мутафчиите, а им закупуват козина, която връщат обратно в Трявна. Търговците посещават районите си на търговия няколко пъти в годината. Наесен, когато спират да пътуват, уреждт сметките си с мутафчиите.[7] Така търговецът получава 2/3 от печалбата от изделията на мутафчиите. За майсторите работният ден продължава от 5 сутрин до 7-8 часа вечер. За да се задържат като производители, те разчитат на качеството на продукцията си. Работят със стригана козина „кръкма“, а не с табашка козина[8]. Използват естетствения цвят на козината, която при доставката сортират по цвят и дължина – **требят**. Следва разбиването – **раздрънкването** на козината, **преденето** на вълната по специфичен за мутафчиите начин [9], **тъкането** на отвесен мутафчийски стан и **сшиването** на вече готовите изделия. *„Недалеч от дядовия дом имаше мутафчийска работилница и аз често висях пред разтворените ѝ кепенци да наблюдавам как мутафчиите работеха Козята вълна не се боядисваше, а се сортираше по цвят, след което, изпрана и раздрънкана, се натъпкваше в малки, прилични на гай-*

да кожени мехове, които предачът прикрепваше с колан през кръста си“[10], разказва в спомените си Димо Казасов. По-дребните занаятчии и начеващите в занаята най-често използват пригодени за работилница приземни помещения на къщата. Приземните се предпочитат заради влагата, която прави вълната по-лесна за обработка. Необходимо е те да са поне две – едно дълго помещение до 10 м за предене на вълната и едно помещение за мутафчийския стан. Преденето и тъкането могат да се извършват в едно помещение. Така е било в работилницата на Кирил Балабанов в Трявна. Разбиването става в отделно помещение или навън под сушина. Стойко Димов е имал три помещения – за стана и чекръците, за разбиването на козината и за кошовете с козина. Това обаче не винаги се е спазвало. В Заповедната книга на общината от 1906 г. е записано: „*забранява се на мутафчиите да разбиват козината в самите работилници, а не в отделни стаи, защото се разболяват работниците от праха, особено малолетни – калфи, чираци.*“[11]

В работния процес участват главно мъже – особено в тъкането и преденето. В требенето на вълната и сшиването после на готовите изделия участват съпругите на майсторите. Характерен за Трявна е бил гайтанлията шев. Ст. Димов определя отличителните особености на тревненските мутафчийски изделия така: „*Ние тука в Трявна имаме една шарка, нашата стока я продават по шарката и по шева*“; Стоян Бонев: „*Нашата стока е по-френгия, тонка изработена, от чист материал; от убав материал става убава работа* “[12]. Мутафчийските изделия се задържат по-дълго време на пазара заради качествата си – здравина, влагоустойчивост, яркост на цветовете, негоримост. Тревненските майстори работят за пазара: пътеки, торби, дисаги, покривала (цигански катуни); бандажи за балиране на тютюн; черни върви за цървули и зобни торби за конете в армията; пешове за покриване на каруците при превозване на жито и др. От козинява вълна със специален уред се правят

въжета[13]. Стоките се продават из цяла България и главно в Елхово и Ямбол. Като всички майстори-мутафчии от началото на XX век, които се опитват да запазят занаята жив, тревненци правят няколко нововъведения. Мутафчийските станове не позволяват да се тъкат пътеки, по-дълги от двойното разстояние между двете кросна на стана, т. е. около 4 м. За по-дълги платове в един от големите мутафчийски центрове Панагюрище въвеждат трето и четвърто кросно на стана на разстояние от него, за да увеличат дължината на пътеките. Така могат да се тъкат пътеки за стълби, дълги по 10–15 м. Тук тревненци с гордост отбелязват постижението на Трифон Балабанов – през 1924 г. той изтъкал за храма „Св. Александър Невски" в София пътека с дължина 42 м[14]. Две години по-рано Трифон Балабанов и синовете му правят опит да използват за тъкане на козиняви изделия механичен стан и специално сновило. Първоначално използват бензинов мотор, впоследствие разчитат на водната сила. Опитите са с частичен успех – тъканта остава малко рядка и краищата на плата не са достатъчно набити и стоят набрани. Тъй като станът не можел да се захранва с прежда механично, купуват с кредит предачни машини, дарак и се опитват да ги използват за козинява вълна. Работата върви добре до 1928 г.[15] При Трифон Балабанов работят 10-12 души – калфи и майстори. Впоследствие, през 1929-30 г., се налага да продадат машините и остават само финансовите задължения. Трифон продължава да работи ръчно по традиционния метод. Впоследствие прехвърля работилницата на най-малкия си син Кирил Балабанов, който защитава майсторското си право и с кредит си обзавежда нова мутафчийска работилница [16].

В успешна посока върви работата на друг тревненски мутафчия – Грозьо Райков, майстор – мутафчия от 1920 г.[17] Той разчита вече не само на естествения цвят на материала, но и на бои. През 1927 г. си построява и обзавежда мутафчийска работилница. Учителят по рисуване от тревненското столарско

училище Ангел Монов разработва модели за пътеки за Грозьо Райков. Фината изработка и художественото съчетаване на цветовете имат успех. На постоянната изложба на Българската земеделска и кооперативна банка в София е изкупено почти цялото производство на работилницата, майсторът печели три златни медала от Промишлената изложба във Варна[18]. Изделията му се продават за Англия, Франция, Германия, дори в Австралия и Нова Зеландия.

Не всички мутафчии от Трявна имат този успех. Затова в много случаи упражняването на занаята е съчетано с търговия или друг вид дейност, които подпомагат финансово домакинството. Мутафчийството е тежък и ниско платен занаят. При липсата на достатъчно работа немалко занаятчии се отказват да го работят.

Ще спомена имената на някои от тревненските мутафчии. В кондиката на църквата „Св. Архангел Михаил“ са записани имената на тревненски мутафчии Колю Мутафчи (1814 г.); Цаню Колю Мотафъ (1835 г., 1836 г. и 1851 г.); Петър Мутафчия (1874 г.)[19].

Повече от 15 имена на мутафчии изброява Никола Чушков, представяйки Трявна през XIX век [20]. Това са Цаню Димитров Съсела и Петко Отвъденеца в Горната махала; Андрея Йонков и баба Тота в Средната махала; Цаню Найденов, Недю Найденов, Митю Стоянов, Георги в Долната махала; Койчо Иванов, дядо Деню и син му Бончо Денев, Кънчо Трифонов, Костадин Пейчев, Митю Коев и баща му Кою, Недю Илев, Христо Митев и син му Митю Христов, Ангел и Димо Генкови – с неуточнено място на работилниците.

В началото на XX век броят на мутафчийските работилници в Трявна е относително голям, съпоставен с наличието на суровини и нуждата от козиняви изделия. Свои работилници имат:

Бончо Денев Бончев (срещу къщата на Славейкови в Горната махала), където работи после и синът му Денчо Бончев;

Петър Петров – Кочана, в Долната махала, няма приемници в занаята и работилницата му е затворена 30-те години на XX век, известно време в нея работи Кънчо Митев – Кочана) до смъртта си);

Митьо Коев Митев – в Долната махала, до 30-те години. Занаята му продължава синът му Кою Митев Коев, но като работник в друга работилница. В тази на Митю Коев известно време работи Стефан Досев и след смъртта му (до 1940 г.) е затворена;

Трифон Кънчев Балабанов, в Горната махала, занаятът е продължен от неговия син Кирил Трифонов Балабанов;

Цаньо Митев – Мръцкалото, преселник от к. Райнушовци, в Долната махала, няма приемници на занаята. Работилницата му е затворена 40-те години на XX век;

Симеон Пейчев, преселник от к. Керени, работилницата му е в Долната махала. Занаятът се продължава от синовете му Златю и Симеон. Първият впоследствие се оттегля и открива кръчма в Качаунската махала, а Симеон, наред със занаята, търгува и с брашно. След смъртта му работилницата е затворена;

Никола Цанев Илков – Лесата, в Долната махала, впоследствие 40-те години отваря кръчма и оставя занаята;

Никола Недев, работилницата му е била в Долната махала. Умира млад и занаята му се продължава от неговата съпруга Тотка Недева, която поддържа работилницата до края на живота си;

През 30-те години се откриват и нови работилници:

Тома Колев Томчев, преселник от к. Керени, работилницата му е в Долната махала, наред със занаята поддържа и магазин с колониални стоки;

Братята Георги и Белчо Райкови, в Долната махала, впоследствие през 40-те години се отказват от занаята, Георги се захваща с търговия;

Грозьо Райков Грозев, през 1927 г. си построява нова добре обзаведена мутафчийска работилница в Долната махала, след

смъртта му през 1956 г. до 1958 г. занаятът се продължава от неговата съпруга Иванка;

Стефан Енчев, в Долната махала, след смъртта му (до 1940 г.) работилницата е затворена;

Петър Коев, работилницата му е в с. Веленци. Занаятът се продължава от синът му Койчо до 1958 г.;

Между 1940 г. и 1950 г. в Долната махала работи и мутафчийската работилница на Минчо Иванов.

В различни периоди от време мутафчийски работници са били: Стойко Димов, Деньо Байчев Грозев, Михаил Петков – Тупуза, Димитър Николов Атанасов, Панайот Тахов, Илия Ненков Грозев от с. Джуровци, Христо Витанов, Петър Радоев, Цаньо Ненков от с. Джуровци, Миньо Василев Дъчев, Кънчо Тотев – Каиша, Димитър Киселов, Христо Митев. [21]

На много места занаятът замира в края на XIX век, докато Трявна е едно от средищата, в което той продължава развитието си до 60-те години на XX век с променена организация. Последните майстори–мутафчии поемат производството главно на козиняви пътеки в създадения към ТПК „Балкан"- гр. Трявна цех „Мутафчийство".

Мутафчиите в Трявна в началото на XX век, както повечето занаятчии по това време, отбелязват своя патронен празник в деня на Три Светители, заедно с шивачите.

Бележки

[1] Венедикова, В. Мутафчийският занаят в България. ИЕИМ, том I, 1953.

[2] Венедикова, В. Мутафчийският занаят в България. ИЕИМ, том I, 1953.

[3] Венедикова, В. Мутафчийският занаят в България. ИЕИМ, 1953, кн.1, с. 63-139; Етнография на България, том II, 1983, с. 133.

[4] Даскалов, Б. Пазарът. 1924 г., с. 7.

[5] Даскалов, Б Кърджалии (даалии) в Трявна. 1938, с. 16.

[6] Венедикова, В. Мутафчийският занаят в България. ИЕИМ, том I, 1953.

[7] Фонд на СМРЗИ, Папка 86 оригинали, „Занаятите в Трявна", Райко Грозев Райков, „Историческа справка за развитието на мутафчийския занаят в гр. Трявна".

[8] След заколването на добитъка кожата се щави с козината, но поради обработването ѝ с химикали тя частично изгаря и се обезцветява, губи много от здравината си и при изпридането не може да се източи тънка жичка, губи и от естествения си цвят.

[9] Венедикова, В. Мутафчийският занаят в България. ИЕИМ, том I, 1953, с. 90.

[10] Казасов, Д. Някогашните наши градове. 1975, с. 22–23.

[11] Териториален държавен архив гр. Габрово, Ф 8-К – Общинско управление Трявна, а.е. 18, Заповед 22 / 23.02.1906 г.

[12] Венедикова, В. Мутафчийският занаят в България. 1953, с. 96.

[13] Такъв има във фонда на музея – уредът се закрепва на стълб, за 4-те стълбчета на уреда се закрепват въжета 20-30 м от козинява прежда и се пресукват на въже.

[14] Фонд на СМРЗИ, папка 86 оригинали, сведения за мутафчии.

[15] „Общински вестник Трявна", бр. 82/6.XI.1938 г.

[16] Фонд на СМРЗИ, Папка 86 оригинали, Спомени на Кирил Трифонов Балабанов.

[17] Фонд на СМРЗИ, ОИст. 110 – Майсторско свидетелство от 13.10.1920 г.

[18] Фонд на СМРЗИ, ОИст. 111 – Диплом за залатен медал от 1.09.1935 г. на Варненската индустриална камара.

[19] Даскалов, Б. История на църквата „Св. Архангел Михаил"- извадки от кондиката на църквата; регистри за раждания, женитби и смърт от края на XIX век от архива на Община Трявна; архивни материали от ТДА гр. Габрово; Фонд на Специализиран музей за резбарско и зографско изкуство, НСпФ, папка № 86 а.

[20] Чушков, Н. Занаятите в Трявна през турско време. ТДА Габрово, фонд 205-К, а.е. 92 и Облика на видните хора на Трявна до времето на първата Освободителна война 1877–78 г., ф. 205-К, а.е. 78.

[21] Фонд на СМРЗИ, папка 86 оригинали, Историческа справка за развитието на мутафчийския занаят в гр. Трявна от Райко Грозев Райков.

Снимка 1. Симеон Симеонов Пейчев, мутафчия от Трявна

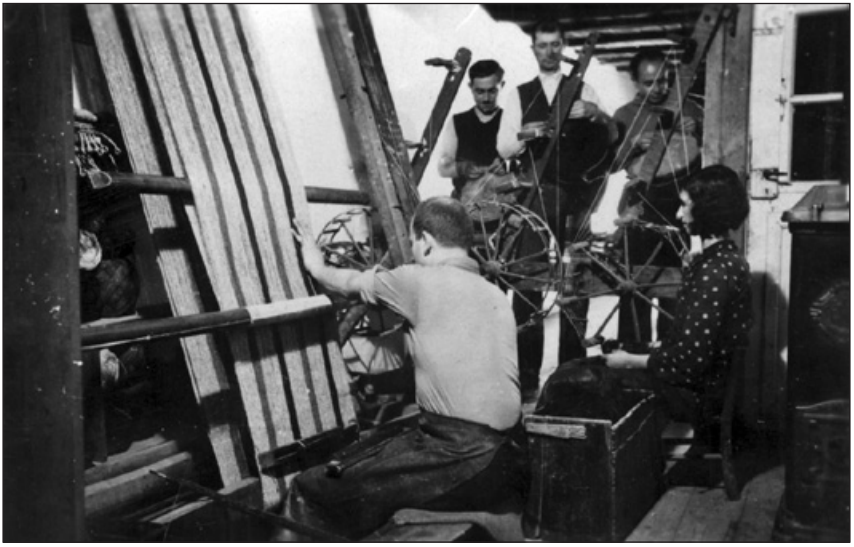
Снимка 2. Шивачи и мутафчии от Трявна в деня на своя патронен празник „Св. Три Светители“

Снимка 3. В мутафчийската работилница на Грозьо Райков

Снимка 4. В мутафчийската работилница на Грозьо Илиев. На стана Деньо Байчев Грозев, 1936 г.

Снимка 5. В мутафчийската работилница на Грозьо Илиев. 1936 г.

ЗА НЯКОИ РЕДКИ ДОМАШНИ ЗАНЯТИЯ, СВЪРЗАНИ С ПЛЕТЕНЕ

Величка Илиева

Българският народ, макар и в различна степен през отделните исторически епохи, е практикувал занятия за направата на оръдия на труда и предмети за битово потребление. Повечето от тях имат корени в културата на етническите съставки, взели участие при организиране на българската народност и организиране на българската държава. Различните клонове на домашно производство се обогатяват не само със собствен опит, но и с творчески постижения. Домашното производство е едно от гнездата, където се заражда и разраства спецификата на традиционната народна култура. Традициите и постиженията, повсеместното практикуване на много домашни занятия са реалните условия за ранното развитие на редица занаяти. Някои от тях прерастват в занаяти, които формират основите на българската манифактура. За задължителното усвояване на домашните занятия, достигащо дори до истинско творчество, свидетелстват и редица обичаи и практики, познати сред населението. Сред тях са уменията да се изплитат разнообразни предмети, необходими в ежедневието на населението.

Сред домашните умения, които използват особената устойчивост на влакната към усукване е правенето на върви и въжета. Чрез усукване на няколко пресукани нишки козина се правят козиняви върви, които се използват в бита, както и за укрепване на навоите в мъжката народна носия. По-сложно е изработването на въжета за задоволяване на нуждите на пазара, което се е извършвало от занаятчии въжари. Въжарство-

то е заимствано от домашното приготвяне на въжета и върви, което се прави като се усукват няколко нишки с помощта на голямо вретено или вител, дървено колело или въжарски чук. Дебелите въжета се изработват на специален чарк (макара), заимстван от мутафчийския инструментариум. Обикновено въжари в региона са мутафчиите, които са търсили допълнително препитание. Мутафчийството е слабодоходен занаят, а въжетата, които се използват в занаята за обработка на козината, често се късат.

За плетенето на въжета е необходимо пространство (най-малко колкото е дължината на въжето), затова плетенето се извършва често на открито. Използва се ръчно изпредена кълчищна прежда. Спъването на нишките се прави като от едната страна те се закачат на неподвижно закрепен чарк с 4 или 6 макари, които завършват с куки, а от другата страна се захващат на куката на вирбела, който се придържа от друг човек, помощник на майстора. Обикновено въжетата се сплитат от 4 групи насновани нишки или върви. Разделените на групи нишки се вкарват в каналчетата на въжарския чук. Той се състои от глава във форма на пресечен конус с четири канала. Подготвените за сплитане четири нишки се усукват (натягат) посредством въртене нишките на ремъка към чарка. След като те се усучат, се мокрят, за да се стегнат. Помощникът хваща дръжката на вирбела и предава въртеливото движение, същевременно майсторът отпуска чука плавно до окончателното изплитане на въжето. Най-накрая се правят няколко последни оборота на макарите на чарка, за да получи въжето плътност, след което с мокра кърпа се навлажнява цялата дължина, готовото въже се откача, завръзват му се краищата и се намотава на гранче. След като изсъхне, въжето е готово (1).

Майсторите въжари са продавали стоката си на място в работилницата, по панаирите и по селата. Въжарските изделия и

сега не са загубили значението си, само кълчищната суровина е заменена с изкуствена такава.

Интересна е техниката на изплитане на вълнени връзки за бебешки повои, коланчета, пращила (*прашки* – Кръвеник, Стоките). Те представляват обли сплитания от три-четири до петдесет едноцветни или разноцветни снопчета, с обикновено плоско преплитане. За целта те се завръзват в края общо, а в долния край се навиват на малки кълбенца. Сплитанията от четири снопчета тук носят наименованието *турско*. За пращила на торби, цедилки, връзки на престилки, връзки за навои, повои за бебета – за всички тях се взема мярка по следния начин – колкото ни е нужно се умножава по четири и това е необходимата дължина на преждата за плетене (2).

Уменията на балканджиите да използват еластичността и гъвкавостта на някои растения създава устойчиви изделия от растителен характер. Повет, леска, дрян, върба, ракита, липа, листа на царевица – все материали за изработка на плетени предмети.

Едно традиционно мъжко занимание е изплитане на предмети, които имат практическо приложение в ежедневието на селското население, а именно кошничарство.

Разнообразни по форма кошници (в селата на Дряновско се наричат *пачници*) се плетат през различни сезони, най-вече в свободното време на мъжете. Плетат, когато пасат овцете, плетат през зимата, когато нямат работа. В балканджийските села кошничарските изделия се плетат предимно от повет, като се използва неговата еластичност. Поветът се бере през всички сезони, но трябва да бъде узрял, т.е. използва се миналогодишен повет. По спомени на информатори, мъжете го берат най-често през зимата, защото тогава са най-свободни и тогава той е най-качествен, т.е. добре узрял. Набран, той се почиства около възлите на цветовете, обелва се, за да не прави боклук там, където ще се плете. За кошниците са необходими и пръчки от осен или дрян.

Най-напред се подготвят обръчите и ребрата. Тяхното поставяне определя формата, която ще се изплете. На коляно се сгъва обръча (превезло), като се използва само едно ножче. ½ част от обръча впоследствие служи за дръжка за носене на кошницата. За ребрата и обръча се използва осен или дрян. Първо се сгъват обръчите и се завръзват с конец, след което се заплитат слънцата (*уши*), които укрепват обръча и ребрата. Използва се повет, впоследствие тел. За същинското плетене се използва само повет, като се плете от слънцата към дъното. След като се изплетат двете страни, се наплита дъното. Кошници се плетат и от върбови пръчки по подобен начин. Тяхната форма е разнообразна – яйцевидна, кръгла. Кошницата е най-универсалният предмет. Тя се използва в балканджийската къща за различни нужди – в нея се събират плодове – сливи, ябълки; тя е съд, в който се събират изваденитe картофи; в нея се съхраняват различни продукти – орехи, сушени сливи, сапун ; лъжичник с форма на правоъгълник за съхраняване на лъжици, джурули; съд за съхраняване на прежди, кълбета; за носене на вълна за предене; кошница-панер – за пренасяне на дрехи, в това число даровете на булката и други. (3) По-трудоемко е изплитането на кошове. За тяхната направа се очертава кръг с диаметър големината на коша. Използват се върбови пръчки, докато са сурови, за да са гъвкави и нечупливи. Пръчките трябва да бъдат с еднаква дебелина и големина. Те се набиват на равно място на еднакво разстояние. За средно голям кош се използват 15–16 пръчки на около 7–8 см разстояние една от друга. Отгоре се връзват с връв. Плетат се по две пръчки едновременно, като се премятат през кол (пръчка). Плетката се нарича *превита* плетка. Дъното се оформя последно (4). Инструментите, които се използват са нож, връв (или тел) и лозарска ножица. Всяка балканджийска къща има най-малко два коша. Те служат за пренасяне на сено, за събиране на шума, за похлупване на малки агнета при отбиване, за съхраняване на

вълна и много други. Кошовете се правят с две уши за носене, а също и завързана връв като дръжка. В Балкана по-рядко се използват измазани кошове с каша от пръст и слама – *мазани кошове* (Дряновско и Тревненско) и *кошарище* (Севлиевско). Тяхното предназначение е за съхраняване на жито или брашно с вместимост от 25 до 50 крини. Тези кошове са с правоъгълно дъно и стеснени нагоре стени. Към тях се причисляват и плетените пчелни кошери (5). Освен от повет, върбови и дрянови пръчки, пореописаните изделия като кошници и кошове се изплитат и от цепени лескови пръчки. Това домашно умение в някои габровски села като Стомонеци и Зелено дърво, както и Страшка река, се превръща в организиран занаят от 20–те години насам (6). С развитието на текстилната индустрия лесковите кошове, както и сандъците (включително и куфари), са основен опаковъчен материал. Кошничарските изделия битуват в балканджийските села на Габровско до края на XX век. Все още се срещат единични възрастни майстори, които още плетат единични предмети – кошници, кошове, които използват в домакинството си. Въпреки примитивизма и грубостта на материала, някои от тях имат истински художествен вид. Разнообразни сплитания, пояси от наклонени сплитки, двойни–тройни сплитки, ажурни ивици, стремеж към оцветяване чрез използване на белени и небелени пръчки – все опити за красив вид на изделието. Тук, в Балкана, кошничарството не се превръща в обособен занаят, за разлика от някои райони на страната.

По-малко популярен материал, който се използва за плетене, е ликото. Тук, в Балкана, то се получава от кората на липа. То е ставало през пролетта, когато потича мъзгата. Използват се млади липови клони, на които се обелва кората, накисва се във вода за 10-12 дни подобно на конопа (гръсти), след което се отделя лесно. Преди всяка употреба ликото се накисва във вода, за да омекне и не се чупи (7). До късно след Освобож-

дението от него се плетат въжета и се използват за всякакви стопански цели.

Плод на домашно занятие е плетенето от житни сламки на различни накити и украшения. Примитивни рамки, венчета, спирали, цветчета, коланчета, направени от житени сламени сплитки, украсяват домовете. Моминските украшения от житени сламки са част от производите на народното женско умение. От житените сламки, както и от растението кошута, чрез разнообразно преплитане се правят и детски играчки, като магаренца, пиленца, столчета и други. От житени сламки се плетат и житени бради (8).

Изработването на изделия от царевична шума е женско занятие, особено характерно за Дряновско, Севлиевско и помалко за Габровско и Тревненско, впредвид популярността и разпространеността на тази култура. Материалите, които са използувани, са събирани в селата Славейково, Гостилица, Чуково, Старилковци, Ганчовец, Здравковец, Ловни дол, Престой, Радовци и други.

В стремежа си да оползотворят всичко, получено от земеделския си труд, от листата (*шошлуп, беленца*) на царевицата (*папур)* за нуждите на домашния бит селянките плетат рогозки, рогозчета, стъпки, кошници, а в по-ново време налъми, чехли, терлици. Те се плетат само и единствено от жени. Изработката е на ръка и само приспособлението – примитивен стан, се прави от мъжете. Той е истински примитив – груб и недодялан.

Майсторлъкът *плетене на рогозки* жените усвояват от съседните великотърновски села. В началото, по сведения на информаторки, те купували рогозки от панаирите в Дряново и Трявна, а впоследствие се научават сами да си ги плетат.

Изделията от царевична шума битуват до средата на XX век. В края на XX и началото на XX век се забелязва своеобразно възраждане, като изделията имат предимно приложен и сувенирен характер.

Подготовката на материала за плетене е проста. Избират се широки, дълги и меки листа. За *шарене* листата се боядисват с памучна боя предимно червено и зелено.

Примитивният стан, на който се плетат рогозките, е с височина 2 метра и широчина 1,50–1,80 метра. За направата са необходими четири дебели кола – два странични и два перпендикулярни – за отгоре и отдолу. Горното напречно дърво най-често е завързано с дебело кълчищно въже за двете странични дървета и е неподвижно. Понякога е пъхнато в предварително прорязани процепи в страничните дървета. Отпред през процепите се пробиват дупки, за да може да се измества горното дърво по-надолу, ако трябва рогозката да е по-къса. В дупките се пъхат обли пръчки, които придържат горното дърво. В долния край страничните дървета са пробити и в прорезите се пъха долното напречно дърво, което се затяга с клинове от двете страни. Така приготвения стан се подпира на стена.

Основата е от кълчищна прежда или от лико от кори (корите се обелват, накисват се в застояла вода, след известно време ликото се отделя от корите, след което се цепят жичките и се усуква във вид на връв). Насноваването започва отдолу нагоре. Предварително се подготвя една тясна дъска с пробити през 3–4 см дупки една от друга, която служи за пребъхтване. Започва да се плете отдолу нагоре. Една рогозка я плетат от 3 до 5 жени, в зависимост от широчината ѝ. Листата, завързани на топчета, се киснат в топла вода, за да се работи по-лесно с тях. С боядисаните листа се правят различни шарки – *зони* (Старилковци), *пеперуди* (Бърдени), *на ножица* (Къртипъня), *на гюлове* (Ловни дол), *на писма* (Станчев хан) и други (9).

Изделията от царевица са практични и лесни за поддръжка. Те не се перат, само се чистят с четка с вода и се изтупват периодично. Една рогозка има живот около 10 години. Използването на рогозките е като постелка за спане (постила се на глинения под, а над нея се постила козяк), за покриване на дър-

вените коли или каруци като чергило, когато се ходи от Балкана в полето за жито. Освен рогозки се тъкат рогозчета, стъпки (колела, търкалета), които се поставят пред вратата, пред леглото. Те се плетат на ръка, като външния им край е изцяло от ажурна плетеница от зигзаговидно увита беленица. Типичните за Дряновско и Тревненско кошници *шаварки*, с които дюлгерите носят инструментите си, се плетат от беленица.

Гореописаните редки занятия, свързани с плетене, заемат важно сред традиционните народни поминъци. Освен че задоволяват непосредствените битови потребности, те водят и до формиране на самостоятелни занаяти.

Бележки

[1] Христов, Христо Маринов, информатор, майстор мутафчия в АЕК „Етър“, род. 1956 год., личен архив.

[2] Архив АЕК „ Етър“, отдел „ Бит“, т. I, с. 1, 42, 97; т. VI, с. 44, 75.

[3] Архив АЕК „ Етър“, отдел „ Бит“ т. I, с. 77, 95, 103, 116, 138; т. II, с. 20, 37.

[4] Архив АЕК „ Етър“, отдел „ Бит“, т. I, 77, 95, 103, 116, 138; т. II, с. 20, 37.

[5] Архив АЕК „ Етър“, отдел „ Бит“, т. I, с. 77, 95, 103, 116, 138; т. II, с. 20, 37.

[6] Генчев, Христо Петров, информатор, род. 1933 год, род. с. Къшлите.

[7] Личен архив.

[8] Архив АЕК „ Етър“, отдел „ Бит“, т. I, с. 1, 42, 97; т. VI, с. 44, 75.

[9] Архив АЕК „ Етър“, отдел „ Бит „„ т. I, с. 95, 103, 138; т. II, с. 20, с. 37.

[10] Архив АЕК „ Етър“, отдел „ Бит“, т. III, с. 26-57.

ТЪКАНИ КОЛАНИ ОТ ГАБРОВСКО

Юлияна Шулекова

Проучванията на традициите в областта на народното изкуство е особено актуална днес, когато нараства интересът към художественото наследство и старите майстори. В живота си човек винаги чувства една вътрешна необходимост от красота, уют, стремеж към празничност и изява. Достигналите до нас произведения на народното изкуство са и израз на тази непресъхваща жажда на народа към красота и изящество. Корените на това изкуство се крият във всекидневието на трудовия човек, в изработването на полезни предемети, изваяни с толкова любов, умение и сръчност.

В облеклото и накитите са отразени богатите народни традиции и вечния стремеж на жената към хубост и в същото време те са ярко свидетелство за „златните ръце“ на безименните майстори, сътворили тази красота. Във фонда на Регионален исторически музей – Габрово се съхранява колекция от най-различни колани.

Началото на колана се търси в неговия първообраз, който прикрепя облеклото, държи топло тялото и в същото време служи за украса.[1] Коланите се различават от поясите по ширината си, която достига до 5 см. Те се разделят на няколко вида в зависимост от материала и техниката на изработка: метални, везани и тъкани.

През XVIII-XIX в. металните колани стават традиционни и се употребяват масово. Те са една необходимост към женската носия от Габровско, която общо е тъмна и чрез тях се внася известна свежест и колорит. Независимо от вида им, те винаги завършват с метални краища – пафти, прикрепени в двата края

и скачени отпред върху престилката. В зависимост от имотното състояние, коланите и пафтите се изработвали от по-висока проба сребро и сребро с позлата за жените на по-заможните семейства, а от т.нар. „куршумено сребро“ и бронз – за останалите[2]. Когато разглеждаме металическите колани, трябва да се има предвид, че куюмджийството в Габрово през епохата на Възраждането е един от водещите занаяти.[3] Дори някои майстори-златари се славят със свой почерк и стил и с техни произведения се нареждат сред най-добрите златари по това време.[4] Затова и металическите колани, изработени от тях, носят художествени качества и са така популярни сред населението от Габровския край. Металните колани от своя страна са също разнообразни по стил, орнамент и изработка. Едни от тях са изработени от скачени метални плочки посредством шарнир или халки. Други са приковани или нанизани на кожен ремък. По форма и орнамент плочките са няколко вида и отразяват различни влияния. Обикновено са изработвани от сребро, бронз и по-рядко от сребро с позлата. Те са ковани, гравирани, лети и ажурни. Украсени са с богата растителна орнаментика (аканти, палмети, завитъци, гранули и ромбове). Плочките завършват в единия край с голяма розета, в центъра на която има двуглав орел или въобще птица. По-късно се срещат библейски сюжети примесени понякога с ориенталски мотиви.

Най-разпространени в продължение на векове са металните колани, пришити или по-често нанизани на кожен ремък. Кожата се поставя от майстори-коланджии, за да стои коланът изопнат и твърд и да не позволява да се прегъне. Плочките са ковани или по-късно прецизно лети, украсени главно с растителни мотиви и гранули, характерни за златарството в този край. По форма те са продълговати, извити или пречупени в средата и гъсто наредени една до друга. В Габровско те са известни като „ребърчати“ или „прешленовидни“ колани. В двата края те завършват с по една продълговата богато орнамен-

тирана плочка, като едната от тях е допълнена с розета, която изцяло третира растителни мотиви. Обикновено в центъра имаме осемлистна розета, в средата на която се издига гнездо с червено или зелено камъче. В четирите края разцъфват седемлистни палмети, които от своя страна завършват с акантови листа. По края бордюр от широки аканти, завити във волути. Броят на прешлените в някои случаи е 150 и както споменава д-р П. Цончев „тежестта на сребърните колани е достигала до половин ока у по-заможните габровци[5].

Тези колани са характерни за омъжените жени и са белег за имотно състояние. Металните колани са били много популярни в Габровско през епохата на турското владичество. След Освобождението с новите икономически и политически промени, както и с чуждите модни влияния се променят вкусовете и предпочитанията на населението. Куюмджийството запада и оттам започват да се работят и носят по-малко метални колани. Кованите колани, нанизани на ремък, се носят до 1815 г. в Габрово.[6] В по-ново време идва модата на приплетените от метални нишки колани и синджирчета. Те са украсени отгоре с припоени кръгли, правоъглни, ромбовидни и сърцевидни плочки. Модни са и змиеподобните колани и с лята имитация на филигран. Те заливат пазара и панаири.[7] Търсят се, купавт се, защото са по-евтини и ефектни, въпреки че по художествени качества стоят много под нивото на кованите или гравирани колани.

Голям интерес представляват и кожените колани, покрити с везан плат. Те са известни като шити или везани. В двата края завършват също с метални краища – пафти. Тяхната големина се определя от възрастта на притежателката: така за малки момичета се слагат малки пафти, за моми – средни, за жени – големи дори колкото човешка длан с разперени пръсти.“[8]

В някои случаи подложката липсва и остава само тъканта. На бялото домашно платно се извезват мотиви от разноцвет-

на вълнена прежда. За фон се употребяват бели, черни и сини конци и върху него се разполагат геометричните и растителни мотиви, характерни за везбения орнамент от този край. Много са популярни мотиви като: гюл, мак, карамфил, зеленина, ружа, дърво, дръвце, дъб, черница, зелена пачица, джурул, звезда, пеперуда, пашкул, ченгел, кръст, арба, старец баба гони, слънце на пладне, птица и др.[9] Тези наименоваия на мотивите ни показват голямата любов на габровката към цветята от заобикалящата я природа, които изписва и върху коланите. Те греят с неподправена свежест и колорит.

В Габровския край са познати и мънистените или още „със синци" колани. Те представляват гъста плетка от нанизани мъниста. Плетенето им става с една кука на редове и с предварително отброени и нанизани разноцветни синци. Използвани са различни видове геометрични орнаменти: прави, начупени, зъбчати, вълнообразни, змиеподобни, оформени поединично или в комбинация. Много често преобладават растителните мотиви, характерни за шевичната орнаментика от този край. Срещат се: мак, лале, роза, карамфил, листа, черница. В някои случаи растителните мотиви са примесени с геометрични, а понякога и с животински фигури главно птици или пеперуда. Участието на животинските мотиви можем да свържем с някои библейски сюжети с т.нар. „дърво на живота".[10] Обикновено са извезани два розови цвята и птиче в средата, а от двете страни по една птица (гълъб). При други колани има силно стилизиран цвят и птиче отстрани. Вероятно пак се повтаря библейски сюжет. Срещат се и колани само с мотив „птиче". Основният фон при тези колани е бял или черен, по-рядко тъмносин и зелен. Върху него следват разноцветни мотиви. Вероятно всяка мома и жена по свой вкус и настроение определя цветове и мотиви, тъй като при тези колани нямаме точно фиксирани цветове. Всяка жена се старае да изработи „ по-тънко" колана, та да се хареса най-много. Така в коланите

се влагали много радости и скърби, надежди и момински копнежи.

Много популярни в Габровско, и по скоро в севлиевските села, са тъканите колани. Те са задължителен елемент към женската двупрестилчена носия, характерна за тези села. Широки около 2, 3, 5 см и дълги 2–3 м. Увиват се няколко пъти около кръста. В единия край завършват с приплетена кука за промушване, а в другия с ресни, пуснати да висят свободно надолу. Според Е. Петева тези колани са сватбарски.[11] Невестата дарява младоженика, девера и сватовете. В Габровските села момите започват да тъкат колани, когато се замомеят (12, 14, 16 години). Тъкат се по 30 колана, като една част е за лично носене, друга за чеиз и за дарове. Коланите се слагат „за свет ден“ и по празник.[12] Момата се старае да изтъче своите колани най-хубаво, „по-ситнотъкано“ с шарки, тъй като момите се избирали по работност и красота.[13]

Техниката на тези колани е примитивна. Датира още от VIII-X в.[14] Тъкат се на т.нар. кори – тънки квадратни дъсчици, в четирите ъгъла с по една дупка за прикрепване на основните нишки, които се опъват в двата края, а вътъкът се натъкава с ръка и набива с дървен нож. В по-ново време коланите започват да се тъкат на обикновен стан (разбой) и тъканта става по-едра.[15] Късите тъкани колани завършват с пафти и са също двулики. Обикновено при тях са застъпени геометричните мотиви. Те са характерни за селата Сенник, Градница, Дамяново, Бериево и в Дряновско. Към късите тъкани колани се отнасят и т.нар. сърмени или протъкани със сърма колани. Те са изпълнени с ромбични фигури, които на места са така комбинирани, че образуват стилизирани цветове. Те завършват с малки изящни пафти – сребърни или сребърни с позлата и филигран. Те са били притежание на заможни габровки, но явно са внесени от други области.

Тъканите колани се изработвали от пресукана вълна. Те са твърди и трайни като килими. Боядисването на вълната е

ставало с естествените багрила. Всяка жена е приготвяла сама боите за боядисването. Черното се получавало от дърво „чернилка“, сачикаброс (нещо като зелен или син камък).[16] За червено използвали „кърмъз“ кори от глог, за зелено – листа от орехи и индигово синило, за охра – листа от дюля, риган, за кафяво – отвара от орехи, глог, за жълто – „кукуряга“.[17] Люспи от лук и отвара от чай за „слънчево“, липов цвят и син камък за пембе и т.н.

За повечето тъкани колани от Габровско е характерен черният цвят, който служи за фон, за рамка или приглушените тъмночервено и тъмнозелено. С по-свежите цветове се изпълнявали мотивите. Габровските колани по техника, фон и орнаментика се доближават до черните ловешки колани. И това е съвсем естествено, тъй като това са съседни региони и е напълно възможно влияние и заимстване на мотиви, цветове.

Основните фигурални елементи са черти, резки, ченгели, кръст, правоъгълник и триъгълник. Така от простата геометрична форма чрез конструктивно свързани на няколко основни елемента се стига до мотиви, напомнящи предмети от природата и до по-сложни композиции – цветя. При тях се премахват подробностите. Животински мотиви не се срещат. Някои мотиви имат и свои имена: резка, ченгел, кука, кръстато, бели пуканки, очички, закукено и др. Според информаторките мотивите са унаследявани от стари времена от техни баби и прабаби.[18] Преобладаващият мотив дава понякога и названието на колана – „зелената среда“, „белите пуканки“, „бели очички“, морав, червен и др.

Най-напред се тъкат ивите, линиите, които ограждат фона. Прави се бордюр или рамка, в която се помества фигуралният мотив.[19] Ивите са известни още като „гайтани“ – от два или три реда вървят по цялата дължина на колана. Срещат се „зелени гайтани“ – от черно и зелено; червени – от червено, жълто и насред бяло, черно, оранжево, зелено, жълто и пак черно

и насред червено; или червено, зелено, оранжево, жълто. Тези цветове на ивицата имат своя символика[20]: черният цвят – основен, на земята, червеният – на радостта и против уроки, зеленият – на плодородието, белият – на моминството и вечността, жълтото – на смъртта и болестта.

При бордюра или рамката се използва простата и зигзаговидна линия, която при някои колани наподобява стрела или светкавица. Този мотив има голямо значение в народните вярвания и е много често срещан, заедно с кръста и звездата. При нашите колани тези мотиви могат да се свържат с амулетната функция на колана, позната още от древността.

В Дряновско орнаментите по коланите са заети от ажурената сокайна шевица, от килимната тъкан и други текстилни произведения. Всяка жена по свой вкус и разбирания си определя цвета на „гайтаните", на фона и мотивите. При някои колани наред с различните мотиви се срещат дати и имена. Датираните колани са ценен изворов материал за науката, тъй като сочат местопроизхода на колана, името на тъкачката, годината, мотиви и цветове. Много често тъкачките са били неграмотни (не са владеели правописа).[21] Това, заедно с ограничената възможност на техника, е причина за грешки и в надписите. При някои от тях се срещат обърнати букви в началото или по средата, или пък са изцяло обърнати огледално.[22] В други случаи надписите са кратки или с изпуснати думи. Има и такива само с начални букви и символи, които заедно с допуснатите грешки затрудняват много разчитането на надписите. Особено ценен се оказа надписът на колана от с. Агатово, собственост на Минка Стойчева Митева (принадлежал на нейната майка Пена Стойчева). Коланът е с бордюр от червено, зелено, оранжево (светлочервено) и жълто. По средата червен фон и по него изтъкани със зелено правоъгълен и хиксовиден мотив и надпис. Той хвърля светлина върху въпросите, свързани с тъкачката, мястото където е тъкан, годината, как е тъкан и т.н. „Този колан

тъкали Пена, Велика „н“ когато и тешка въ Агатов скрито „н“ Юрдана, Кристина и иделан Пена (п-обърнато) и “

От него разбираме, че коланът е тъкан в с. Агатово на „скрито“ – т.е. тайно от другите. Посочва собственицата – тъкачката и нейните помощници.[23] Според информаторката Минка Стойчева имената в края на колана са на нейната баба и майка.

Друг колан пак собственост на Пена Иванова от с. Агатово е с черни, зелени, светлочервени, жълти „гайтани“ и червен фон с морави мотиви и надпис: Т И ИВАН По всяка вероятност „Т“ е началната буква на жената или момата и след това името на „любовника“. Според информаторите[24] всяка мома си мечтаела тайно за избраника си (любовника) – „Тоз колан ще го нарека, та да може да ме вземе любовника“[25] и си изписва своето име и началната буква от неговото име, или както е в нашия случай, началната буква от своето име и неговото име изцяло, но с обърнати букви, та да не се разчита, тя да си знае само

Според същата информаторка обърнатите букви са именно с тази цел направени да си остане „скрито“. Изпуснатите букви в думите говорят за правописни грешки, последвали от неграмотността на тъкачките[26], които са тъкали механично без да разбират буквите. И по този начин стават грешки в изтъканото. От друга страна ритмично повтарящите се грешки ни навеждат на мисълта за магическата функция на колана и „за нарочно“ оставени грешки, обърkани мотиви, което е познато при шевиците като „незавършен“ мотив или грешка с тази именно цел да предпази носещия от „уроки“ или „зли очи“.[27]

На колан от с. Крамолин, Габровско четем: „ДАР Ристов 1898 Г. ДЕН ЕНКОТИ ИДЕОРОВ С ТОДОР СНТ ФЕТОДОР 16 ФРИГАН “

При друг колан на черен фон с червени геометрични мотиви четем: „СПИСАНО ГИРГИНА СИМЕОН 1920“.

На трети колан от с. Крамолин разчитаме надпис: „Боже, прости ни правим спомен от с. Крамолин Гиргина Стефана“

Пак на колан от с. Агатово с обърнати огледално букви четем: „ДЕН ХМНИ ТОПЛО ГАНА СТ “

На вътрешния край на колана с инвентарен № 4167 Е по дължината и с обърнати вертикално АБВГД, след което има геометрични мотиви, като преобладаващ „Х“-овидния мотив – единичен с точки при отворите или комбинирани двойно и на края „ГУНА ГИРГИНА, СТИВАНА “

Важен принцип, който е застъпен при тъкането на колаците от Габровско е светлинният контраст. Те са „двулики.“ На тъмно поле се редуват светли мотиви или обратно на другата страна на светъл фон има тъмни мотиви. От това се получават и големите възможности за комбинации, използвани умело от народната майсторка.

Друг принцип, който се забелязва при тъкането, е разполагането на мотивите на „по-гъсто“ или на „по-рядко“. При колаците е преобладаващ черен или тъмен цвят (тъмночервено, мораво, тъмнозелено), орнаментите са наредени на по-рядко. При останалите колани с преобладаващ червен цвят мотивите са гъсти и създават впечатление за претрупаност.Характерно за дългите колани са ресните в единия край. Те са от усукана разноцветна вълна и висят свободно. Този край нарочно е оставен да виси свободен, та да се закачат момците със своите избраници кога отиват на хоро и седенки, за вода. Момците дърпат ресните на момата и се закачат, като по този начин изказват предпочитанията си към една или друга мома.[28] Другият край на колана завършва с преплетена гайка за промушване и притяга колана. Понякога в този край се вижда пришито квадратно вълнено парче, украсено със сърмени ивици, копчета, пайети и синци.

При една малка част от колаците тази част се различава коренно от останалата част на колана, както по цвят, така и по мотив. Тя е допълнително пришита и разширена. Отнася се към килимната орнаментика и е позната като „писма“.

Във фонда на музея се намира един чудесен образец тъкан колан, който се различава от украсата на другите колани. Тя е от пайети, синци, пискюли (помпони). Синците са пришити в двата края по цялата дължина във формата на триъгълник. Помпоните (пискюлите) са от разноцветна вълна, като преобладаващ цвят е розовопембяното, червеното, тъмнозеленото. Единият му край завършва с разноцветни усукани конци, стегнати цилиндрично, после пак усукани и в края с пискюли, украсени със синци и пайети. Коланът е закупен от с. Агатово. Носен е в селото в началото на XX в, но по всяка вероятност е донесен от другаде.

Според информациите[29] коланите се слагат щом се замомее момичето, девойчето и започне да се „пременува за седенки, тлаки, за хоро". По-тесните колани (2,5 см) са носени от момичета до пубертета, а по-широките се носят от моми и омъжени жени. Възрастните „дърти жени обличат веке тъмни усти", опасват престилки и върху тях къс тъкан или кожен колан с чапрази отпреде.[30] Момата тъче повече колани – да има за носене, за дарове, за чеиза. Като се зажени момата с колани връзват устите (полите, дреите) и тези „вързанци" ги товарят на каруци (коли) с чеиза. Най-отгоре сяда едно момче пременено с торбичка и затиска даровете.[31]

И така в заключение можем да кажем, че орнаментиката на тези колани е главно геометрична. Поради постоянното си присъствие в женския костюм от Габровско и ярката си орнаментика, освен утилитарното си значение на обединителен елемент между отделните части, коланът има и декоративен ефект и в същото време служи като показател за възраст, семейно положение, имотно състояние. Той има значение и на амулет, т.е. предпазна функция. Кръстът, като една от деликатните части на тялото, се нуждае от предпазване според народните вярвания. Затова и тук са разполагали още от дълбока древност някои амулети и талисмани[32], за да бъде запазено мястото от „зли очи" и „уроки".

Коланите от Габровския край носят всички белези на българското народно изкуство. Проучванията на металните колани е актуално и част от художественото наследство и старите майстори. Тъканите колани от своя страна са едно чудесно творчество на домашното изкуство. При тях се налага като основен тъмният (черен) фон и геометричните мотиви, от умелото съчетаване на които се създават и по-сложни мотиви. С овладяването на техниката започват да се изпълняват и мотиви от дома, природата, църквата. Налагат се и растителните мотиви. Разбира се, те са силно изчистени, стилизирани и съобразени изцяло с техниката на тъкане.

При везаните колани преобладават свежите тонове и смесената орнаментика – растителна, животинска, геометрична. В зависимост от възрастта се определят и цветовете в колана, както и големината на чапразите. А от метала се определя и имотното състояние.

И сега габровката обича да се кити. Здрави са нишките между старото и новото, защото народното изкуство обобщава и обединява постиженията на поколенията. Старите традиции оживяват в ръцете на народните майстори на художествените занаяти. За да стигне до нас, то се поема от тях, доразвива се от техните внуци и като жива струя клокочи и се влива в съкровищницата на българската народна култура.

По-нататъшното проучване на коланите от този край ще изясни цялостно проблема за това, все още слабо проучено българско национално богатство, изпълнено с толкова български дух и настроение.

Литература

1. **Е. Петева.** Български народни колани. С., 1931, с. 1.

2. **П. Цончев.** Из общественото и културно минало на Габрово. С., 1934, с.140.

3. **Ю. Шулекова.** Златарството в Габровския край. Векове 1980. 5. с. 95.

4. **Мавродинов, Н.** Изкуството на Българското Възраждане. С., 1957, с. 78.

5. **Цончев, П.** Из стопанското минало на Габрово. С., 1929, с. 260.

6. **Цончев, П.** Из общественото и стопанско минало на Габрово. С., 1934, с. 140.

7. **Друмев, Д.** Златарско изкуство. С., 1976, с. 260.

8. **Цончев, П.** Из стопанското минало на Габрово. С., 1929, с. 260.

9. **Коев, Ив.** Българска везбена орнаментика. С., 1951, с. 82.

10. **Мавродинов, Н.** Старобългарско изкуство. С.,1959, с. 217.

11. **Петева, Е.** пос. съч. с. 2.

12. Информатор Неда Иванова Джанова р.1881 г., с. Агатово, без образование.

13. Информатор Минка Стойчева Митева р.1931 г. с. Агатово, средно образование.

14. **Петева, Е.** пос. съч. с. 2.

15. Информатор Йова Митева р.1908, с. Градница.

16. Информатор Дона Моньова р.1902, с. Агатово.

17. Информатор Трофана Иванова Петкова с. Агатово.

18. Информатор Йордана Митева Гашева 72 г. с. Агатово.

19. Информатор Трофана Иванова Митева с. Агатово.

20. Информатор Минка Стойчева Митева с. Агатово.

21. Информатор Таша Стоянова 78 г. с. Агатово.

22. Коланите са от фонда на Окръжен музей – Габрово.

23. Информатор Минка Стойчева с. Агатово.

24. Информатор Тодора Лазарова Бошнакова 78 г. с. Агатово.

25. Информатор Неда Иванова Джанова р.1881 г. с. Агатово.

26. Информатор Трофана Иванова с. Агатово.

27. **Коев, Ив.** Пос. съч. с. 72.

28. Информатор Неда Иванова Коева с. Крамолин.

29. Всички информатори потвърдиха това.

30. Информатор Трофана Иванова с. Агатово.

31. Информатор Иванка Иванова Джанова 68 г. с. Агатово.

32. **Мавродинов, Н.** Старобългарско изкуство. С.,1959, с. 78.

ИЗКУСТВОТО НА ГАБРОВСКИТЕ РЪКОДЕЛИЯ С ГАЙТАН

Галя Йорданова

Габрово се оформя през Възраждането като голям занаятчийски център. Развитието на големия брой занаяти не пропуска и появата на гайтанджийството, издигащо се постепенно в един от първите занаяти в града, равен с ножарския и кожарския. Ако върнем няколко века назад, ще доловим възловите моменти в развитието на гайтанджийството, находчивостта на човешкият разум, съумявайки да изобрети първата българска машина – чарка и успявайки да вкара в употреба неговия продукт – гайтана. Първоначалната му функция е утилитарната, свеждайки се до чистата необходимост при ушиване на дрехата, чийто гайтан се пришивал по шевовете ѝ, за да крепи поздраво отделните ѝ части и я предпази от разнищване[1]. С времето народният майстор започва да го използва за украса на българското народно облекло, увеличава се и търсенето му за военните униформи. Така придобива и естетическа функция.

Интересното, което прави впечатление до днес, е неотмиращият стремеж на съвременните майстори към запазване развитието и употребата на гайтана. Като атестат за това се явява освен продължаващото му търсене до момента, макар и в по-ограничена степен от миналото, използването му за украса на някои дрехи в по-ново време, така и навлизащите в съвременния бит разнообразни по вид, форма и предназначение ръкоделия с гайтан. В тази връзка назрява една нова практика на шиене ръкоделия с гайтан и се появява изкуството на богата серия от гайтанени произведения. Една от особеностите, скри-

ти в стремежа на тези майстори е достойно да продължат народната традиция и паралелно с това да прокарат по-различно приложение на гайтана, съобразено с изискванията на хората и усета им за красота в съвременния свят. Това е скрито и в същността на настоящата тема.

Анастасия Пръвчева (сн. 1), майсторка във везбарското изкуство, е жената, която дръзва първа в Габрово да създаде ръкоделия с гайтан, по твърдение на информатор и покойната ѝ вече дъщеря Ерепсимия Пръвчева[2]. От почерпените обяснения и издирени материали може да се предположи, че към 20-те и 30-те години на XX век, тя вече е сътворявала многообразни с изяществото си и красота ръкоделия с гайтан.

Анастасия Енева Пръвчева е родена на 03.08.1890 г. в град Русе и почива на 17.02.1959 г. в град Габрово[3]. Една година учи бродерия в Белгия, после завършва институт в България (не са открити точни сведения какъв). Пристига в Габрово с майка си и започва да работи като учителка по естесвена история и втора специалност – ръкоделие в Първа прогимназия „Радион Умников".

Не сме сигурни каква подбуда тласка тази жена да започне да твори такива прекрасни по композиция и колорит предмети. Но може би водещата причина е да опази най-ревностно българското.

За съжаление до нас достигат само някои от предметите ѝ, които сме сигурни, че не изчерпват богатото ѝ творчество. Във фонда на Музея на образованието в гр. Габрово е запазен образец от разноцветни гайтани (сн. 2), представляващ пано за окачване на стена. При него се забелязва напластяване на мотиви, съединени от няколко жици разнообразно оцветен гайтан. Началото на паното започва с увиване на гайтана във вид на „охлюв". Около него следва пласт от вълнообразно навит гайтан, съединен със следващия пласт концентрични кръгове от няколко реда гайтан, образуващи плътна ивица. На подо-

бен принцип е и третият пласт, в който се проследяват четири симетрично разположени елемента, сключени помежду си отново с вълнообразно превит гайтан. Завършекът е постигнат с други четири симетрично отстоящи мотиви, а пространството между тях е запълнено с елементи, завити в кръг и отгоре с дупчица. В същия фонд е съхранен и неин оригинал на тетрадка с гайтанени образци (сн. 3), както и зелен сувенир със звънче (сн. 4), изработен от ученички на девическото училище „Х. Радка П. Семова". За училището съществува спомен на Йорданка Маркова за годините 1940–1942 г., съхранен в Държавния архив на гр. Габрово. Неговото съдържание ни осветлява за изработваните лични и по поръчка предмети от ученичките. Голяма част от тях са избрани от комисия, която ги представя за изложба-базар в края на всяка учебна година. Това са красиви панталони, блузи, салонни и кухненски гарнитури, поли, изработени с мотиви от българска бродерия и гайтани[4]. Като се има предвид тетрадката с образци и моделът от разноцветни гайтани за 1934 г. на Анастасия Пръвчева, учителка от прогимназия „Р. Умников", зеленият сувенир на ученичките от девическото училище и съдейки по спомена на Йорданка Маркова, можем да смятаме, че по това време е навлязла практиката в някои училища, свързана с изработване на предмети от гайтан.

Във фонда на АЕК „Етър", също откриваме произведения на Анастасия Пръвчева, като елече, украсено с гайтанени мотиви, няколко апликации и покривки с разнообразно съчетание на орнаментите. Наред с това до нас достига и забележително оформена от нея бъклица с гайтан (сн. 5), която сама по себе си говори, че тази жена добре е познавала законите на естетиката и хармонията на цветовете, съхранена до днес в дома на една от информаторките.

В свободното си време успява да обучи желаещи, избрали да се докоснат до това изкуство. Някои от тях тръгват по стъпките ѝ. В тази насока е ушитата от гайтан чантичка на

жена – акушерка Мара, запазена днес в дома на същия по-горе майстор. Други последователи, като Цанка Томова, Маргарита Караджова, Димитрина Йорданова от Габрово, познати до днес с красивите си ръкоделия, стават майстори в Задругата на майсторите на народните художествени занаяти. Част от тяхното многообразие обхваща карета, обложки, салфетки, тишлайфери, пана, мартеници, медальони с гайтан и самостоятелни мотиви за декорация на чанти, чорапи, ръкавици, дрехи, възглавници и др. Маргарита и Димитрина са участвали в изложби, организирани от Задругата и други градски изяви. На всеки предмет се изготвя етикет (сн. 6) с продажната му цена. След положения изпит всеки предмет получава паспорт (сн. 7), придружен с негова снимка и данни. Паспортизирайки се, той вече е утвърден от Задругата.

Незнайно откъде идва стимулът в изработването на подобни предмети, но това е нещото, което доставя на майсторите духовна наслада да продължават до днес да радват окото на хората и будят интереса сред тях. Голяма част започват самодейно да творят ръкоделия от гайтан и досега се появяват такива в желанието си да завладеят границите на изкуството. Настоящето съобщение се разпростира върху проучване на такива предмети, съхранявани във фонда на АЕК „Етър“, Музея на образованието и изработени от информатори. Понеже броят им е неизчерпателен ще се спра само върху определена част, от която ясно проличават основните техники и използвани мотиви.

Не може да се отрече особеното им разнообразие. Например от групата на паната различаваме пано с хлопка, пано с формата на слънце, пано, оформено като картина за украса по стените, мини пана с мотив на коте, еделвайс и др. Едно от тях (сн. 8) е направено в горната си част от вълнообразно превит бял гайтан, който постепенно минава в концентричен кръг, наподобяващ „змиорка“. Малко по-долу от него е напра-

вен друг орнамент, приличащ на слънце. Двата орнамента са обиколени с две жици черен гайтан, като при долния образува от двете му страни по един концентричен кръг. На около 1 см под всеки от тях са пришити други два концентрични кръга, от които гайтанът прелива в мотив, в долната част на който е захванатата желязна хлопка. Другото подобно пано, изработено от ученички на девическото училище „Х. Радка П. Семова“ от 1932 г. е изцяло от зелен гайтан. При него се наблюдава плавно преминаване на гайтана от единия към другия орнамент и липсва концентричният кръг както при горноописаното пано. Следващото цветно пано (сн. 9), внася оживление по отношение на цветообразно нагънатите тематични елементи. В средата започва отново с често прилагания мотив на концентричен кръг, откъдето гайтанът плавно преминава в плетеница, свързана чрез жица гайтан от друга подобна плетеница. Така описаният орнамент оприличаваме на разцъфнало цвете. Следват два слоя мотиви. Единият е изцяло от концентрични кръгове, а другият от вълнообразно превит гайтан. Паното завършва с гайтанена дантела, в чиито състав влизат четири симетрично разположени мотиви, оформени в полукръг и свързани по между си с вълновидно навит гайтан, редувайки се в по-висока и по-ниска височина. При мини паната, изработени от сукно с пришити върху него мотиви, уподобени на котешка глава, майсторката е решила да придаде закачливост, изхождайки от габровския хумор. Срещат се и с фигура на еделвайс и други цветя. Около плата може да се направи гайтанена дантела, подобна на кененце, изразена в различно увиване на гайтана. Доста голяма атрактивност показват и паната с формата на слънце (сн. 10). При тези, които са в обсега на изследване, се забелязва доста преобладаващите при ръкоделията напластявания на мотиви, показващи разположени в кръг плетеници и концентрични кръгове. А крайните компоненти са оформени като „листа“ и придават цялостен завършек на ръкоделието.

Различие относно материала се проследява и при някои от покривките на съвременните майстори. Част от тях са изработени от сукно и орнаментирани с гайтан, а други са изцяло направени от гайтан.

Изисканост и стил на трапезата придава богатият асортимент от салфетки и тишлайфери. И тук разнообразие по отношение на орнаментите не липсва. Например една от салфетките (сн. 11) започва с орнамент подобен на цвете. По нататък се редуват два пласта мотиви, изразени в концентрични кръгове и навитъци от гайтан. При други салфетки съчетанието на орнаментите и цветовете може да бъде в по-друга комбинация. Срещат се ѝ такива, сътворени от плат в типично габровските цветове – жълт, зелен, червен, син или в бяло, лилаво и други разцветки, след което са орнаментирани с гайтан.

Богатото въображение на съвременната жена–творец си проличава и в направените с вкус медалъони. Един от тях (сн. 12) тръгва с концентричен кръг, от който гайтанът минава плавно в два реда, обикаляйки шест мотива, приличащи на листа. Последната част, добре подчертаваща медальона е изпълнена чрез усукване на гайтана в бурма. Раздвижване по отношение на композицията се открива при следващия медалъон (сн. 13), в горната си част който приема формата на лира. Двете ѝ страни са допълнени с по два концетрични кръга, разположени един под друг. От основната фигура на лирата тръгват три жици гайтан, разположени от двете ѝ страни и по-надолу образуват шест концентричини кръга, придаващи илюзията за обърната пирамида.

Само отделни гайтанени орнаменти пък влизат в украсата на някои съвременни дрехи и предмети като възглавници, чанти, терлици и др.

Богатството на предметите не се стеснява до горноописаните, поради непрекъснатия процес на творене до днес. Наличието им е продиктувано от големите заложби, скрити в та-

ланта на майсторите. Преобладаващото повторение на някои орнаменти може да се обясни от тяхното взаимстване един от друг. Доста често е налице и импровизацията в желание към по-голяма разчупеност. В случая на вече видян орнамент се получава той да бъде доразвит в друг и така предметът се променя.

В зависимост от композицията са използвани средства на повторение и симетрия. Например обект на повторение се явяват орнаментални форми на листа, цветя, концентрични кръгове, различни вариации на прегъване гайтана – спираловидно, вълнообразно и се стигне до по-сложни орнаменти. Важен принцип при изграждане на орнаменталните структури е симетрията. Тя присъства както при украсата с гайтан на някои дрехи, така се съблюдава и при конкретни мотиви, оформящи цялостния вид на ръкоделието. Симетрията може да се открие в зависимост от начина на разположение на орнаментите. На нея се натъкваме в най-долната част на зеленото пано с хлопка, предвид разположението на двата концентрични кръга. А при цветното пано, майсторката е решила, завършекът да бъде издържан от четири еднакви орнаменти, симетрично разположени. Друго доказателство се явява каре (сн. 14), изцяло от гайтан със сложни симетрични орнаменти, съставени от няколко елементи (листа, охлюви, навитъци), а между тях отново излиза симетрията в лицето на четири стилизирани човешки фигури.

Един от съществените компоненти, свързан с гамата цветове е колоритът. Това успява да спази и съвременният творец, използвайки цветовете в едно красиво съчетание. Изяществото от преливащите цветови нюанси, които виждаме, е факт за добрия естетически вкус на майстора. Комбинацията по отношение цвят, контраст, симетрия довежда до раздвиженост на предмета и разкрива представите на майстора за времето, в което твори.

Относно декоративната система на ръкоделията влизат многообразие от орнаменти. Най-често авторът–творец ги е заимствал от обкръжаващата него среда. Можем да ги обособим като геометрични най-вече представени от концентрични кръгове, триъгълници, различни линии; изобразителни, изобразяващи растителни форми от листа, цветя; животински – котета, пеперуди, дори се срещат човешки фигури и предмети от бита. В по-голяма степен преобладават растителните и геометричните орнаменти. При някои предмети се върви или към усъвършенстването им, или опростяването. В случая са показателни две пана, от които в горната си част едното започва с вълнообразно наплетен гайтан, завършващ в концентричен кръг, а при другото липсва този кръг. По надолу и двете завършват еднакво, като при първото пано, орнаментът е обогатен с две гайтанени колелца. Цялото това разнообразие се дължи на погледа на майстора, който в качеството си на такъв умело съчетава старото, импровизира, докато достигне равнище на по-новото. Всеки влага своето лично умение.

Разкриват се особености, взависимост техническото изпълнение на гайтанените произведения. Две от покривките (сн. 15, 16) са изработени от сукно, но при едната са вмъкнати мотиви при предварително изрязани дупки в тъканта, а при другата сукното е нарязано на няколко различни по големина парчета, след което са съединени с плетеница от гайтан. Някои от паната са направени от по-груба конопена тъкан (сн. 17; 18), след което са закрепени орнаментите. Срещат се и предмети, изработени от плат, който може да е издържан в духа на народната традиция или по-съвременен и после орнаментиран с гайтан. Тъй като това е изкуство, не се изключва появата и на други варианти.

Необходим уред за работа е иглата. При изработване на ръкоделията изцяло от гайтан майсторите или предварително тропосват орнаментите, след което ги завършват, или в мо-

мента ги изработват, прегъвайки гайтана в желаната форма, стремейки се да промушат иглата с конеца, така че да уцелят средата на гайтанените жици, за да избегнат видимостта на конеца от двете страни на орнамента. Така продължават, докато ушият всичките и ги свързват, служейки си отново с иглата и конеца, за да завършат цялото ръкоделие. Понякога те прилагат и друг вариант на съединяване отделните орнаменти, когато гайтанът плавно преминава от единия към другия. Една от майсторките ми призна, че за да се получи по-голяма плътност и прилепналост на гайтана в цялостната структура на предметите, предварително се изглажда с ютия всеки от мотивите. Времето на изпълнение на даден предмет не може с точност да се определи, защото зависи от сложността му, както и от сръчността на майстора.

Гайтанът-дванайсетак намира най-голямо приложение в народното облекло. И до днес, той е по-предпочитан. Притежава трапецовидна форма. С него се шие леко и стои красиво на дрехата. Лицето му е по-широко и най-вече е използвано от майсторите за лицевата част на ръкоделията.

Това изкуство притежава утилитарно–естетически характер и разкрива функциите на гайтанените произведения, взависимост от предназначението и употребата им. Като се тръгне от чисто практическата насоченост на някои и се стигне до украсата в дома. Например с вкус изработените ръкохватки от една страна употребявани в домакинството, но от друга цялостния им завършен вид допринася за украсата и уюта в дома. За случая от единия им край е направена дупчица от гайтан, подобна на петелка, за да бъде възможно окачването им на стената. По този начин могат да бъдат използвани и като декоративни предмети. На подобен принцип са тишлайферите и салфетките, влезли в употреба за поставяне на храни и напитки върху масата, но от друга, с цялото си оформление придават фееричност на масата. В същото време съществуват гайта-

нени орнаменти, използвани за украса при някои съвременни дрехи, идеално вписващи се към тях. Или разнообразието от видовете пана за окачване по стената, допълващи украсата в дома.

Интересното, което навлиза в по-ново време и засяга приложението на гайтана е, че служи не само за украса на дрехи, но и вече се работи от жени за различни произведения. Работата с гайтан произхожда вероятно от традиционната украса на българските народните облекла, от абаджийството, занаят присъщ за мъжете, може би заради по-грубия плат, от който се шият. Днес прилагането на гайтан е характерно за изработване на предмети от бита, което става поле за изява при жените. Може би навлизащото многообразие от ръкоделия буди най-вече интереса сред тях. Едно от ключовите неща при украсата на народния костюм, към което майсторът се е придържал, е максималната плътност на прилепване на гайтана, оформящ орнаментите. Тази линия на творене е оценена и осъзната от днешните майстори. Съвсем нормално е да го приемем за белег на приемственост. Това съвършенство на художествено оформление се постига чрез гайтана–дванайсетак, чиито жици хубаво залепват една до друга, излъчвайки желаната красота на орнаментите. Това е една от причините за продължаващото му търсене и приложение до днес. Друг белег на приемственост откриваме при някои орнаменти в ръкоделията, подобни на такива, влизащи в украсата на българските народни костюми от различните краища в България. Като такава се явява бурмата, изразена в спираловидно усукване на гайтана, концентричните кръгове, гайтанените дупчици, подобни на петелки, вълнообразното превиване на гайтана и във вид на осморка са доста срещани. Наблюдават се орнаменти с формата на листо, слънце, лира, обърната пирамида и др. Една от покривките е с дантела, чиито мотиви в нея наподобяват есообразна и обърната такава форма, изработена от няколко концентрични кръга,

обиколени от вълновидно оплетен гайтан. Подобен орнамент се среща при родопската носия, при носия от Видинския край, женски работен костюм от Дупнишко и др. При зеленото пано с хлопка откриваме преплитане на гайтана във вид на слънце, доближаващо се до част от орнамент при джобния нарез на мъжки потури от народна носия, характерна за Габровския край. Отново сходство с орнамент от този край, разположен на същото място се забелязва и при медалъон, в горната част който приема формата на лира, а по-надолу прилича на обърната пирамида. При едно от изследваните пана с фигурата на слънце, крайните мотиви, участващи като завършек приличат на орнаменти, разположени в предната част на елече от женска носия, характерна за Източни Родопи. Друга женска горна дреха от Силистренско в посока към ръбовете са пришити зелени гайтани в трилистни розетки, оградени със сводесто извити бели черти. Аналогичен на този се среща и при ковьор. Само че при него сводесто пришития гайтан е разположен между приличащите на розетки мотиви.

Както вече споменах, че при ръкоделията се откриват мотиви от българското народно облекло. Някъде те служат като изходна база за интерпретация на други тематични елементи в структурата на различните модификации ръкоделия, съобразени с нуждите и изискванията на хората. Всеки предмет може да се определи като иновация от гайтана, характеризирайки моделът на разбиране изкуството да твори всеки майстор, който в стимула си да даде практическа и естетическа стойност на гайтана, допринася за новото обогатяване на това изкуство. Навлизащите трансформации, наложени от новото време по отношение употребата на гайтана, са важен показател за равнището на съвременното съзряване. Атрактивните гайтанени произведения на майсторките са приложими до днес. Това са медальони за украшение, различни по обем и вид пана, салфетки за маса, ръкохватки в помощ на домакините, тишлайфери,

придаващи изисканост и стил на трапезата и др. Предметите допринасят за запазване традицията, свързана с изработване на богат асортимент от гайтанени модели. И така се прокарва път, даващ тласък за новост в съвременния бит. Непрекъснато нарастващият брой от занимаващи се, би довело до продължаване на една традиция с незавършен край.

Литература

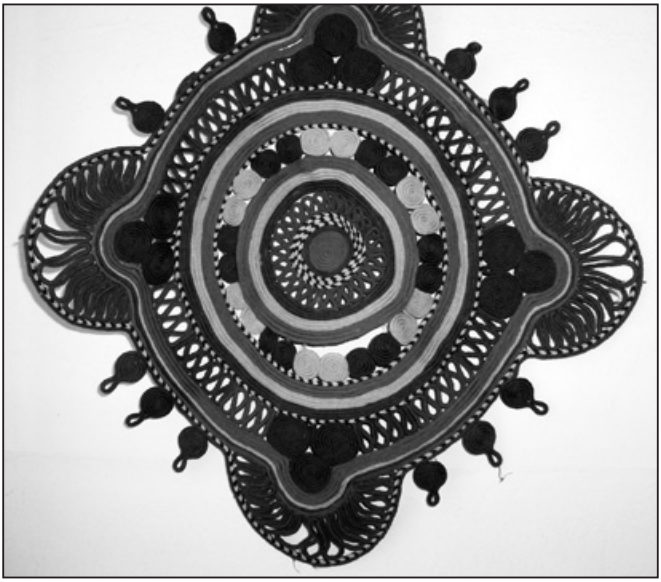
1. Книга на Габровската индустрия.
2. Вестник 100 вести; № 97; 23.08.1997 г.
3. Акт за смърт № 58) 18.02.1959 г.; гр. Габрово.
4. Спомен от Йорданка Цв. Маркова за девическо професионално училище „х. Радка П. Семова“; за годините 1940–1943 г.; Оригинал; Ф – 601к., оп.1, а.е. 12(
5. Фонд Музей на образованието, Инв. № 9386к – образец, изработен от разноцветни гайтани на Анастасия Пръвчева, учителка от прогимназия „Р. Умников“; Оригинал. Размер 36/35; 1934 г.
6. Фонд Музей на образованието, Инв. № 9385к – тетрадка с образци по бродиране с гайтани на Анастасия Пръвчева. Оригинал. Размер 20/16; 1934 г.
7. Фонд Музей на образованието, Инв. № 13776 – сувенир от зелен гайтан и медно звънче, 1932 г.
8. Фонд АЕК „Етър“, Инв. № 5470 – елече.
9. Фонд АЕК „Етър“, Инв. № 5471 – апликация.
10. Фонд АЕК „Етър“, Инв. № 5472 – апликация.
11. Фонд АЕК „Етър“, Инв. № 5473 – покривка.
12. Фонд АЕК „Етър“, Инв. № 5474 – покривка.
13. Фонд АЕК „Етър“, Инв. № 5475 – покривка.

Информатори:

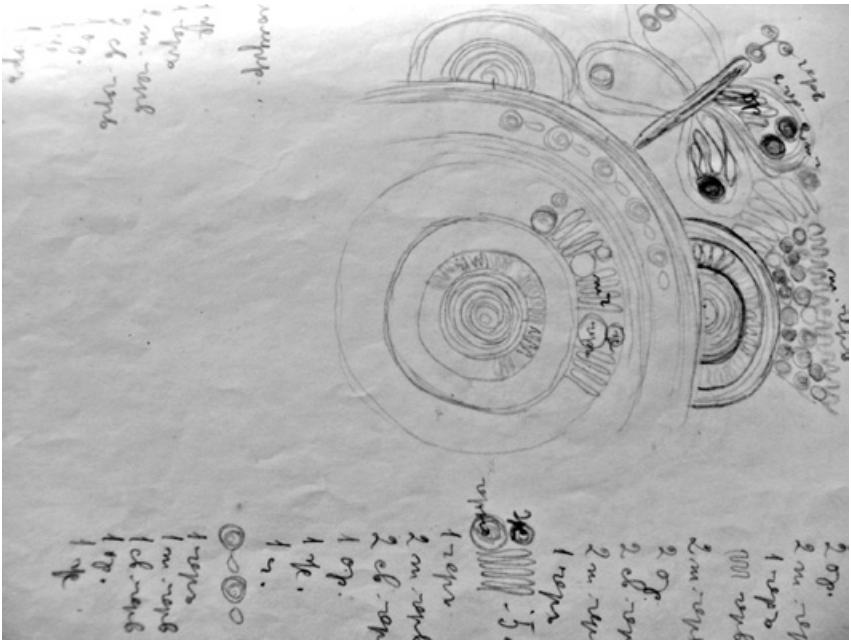
1. Димитринка Илиева Йорданова, 66 г., средно образование.
2. Маргарита Петрова Караджова 83 г.; завършила институт за учители и специалисти „Вела Благоева“.

Снимка 1

Снимка 2

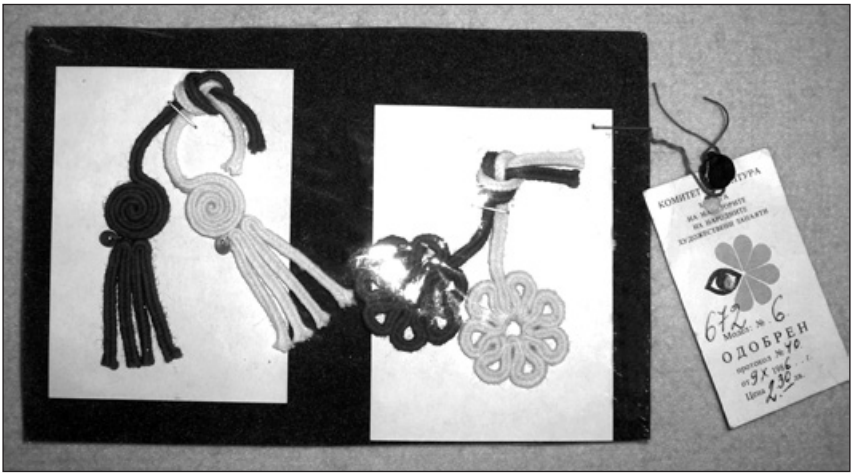
Снимка 3

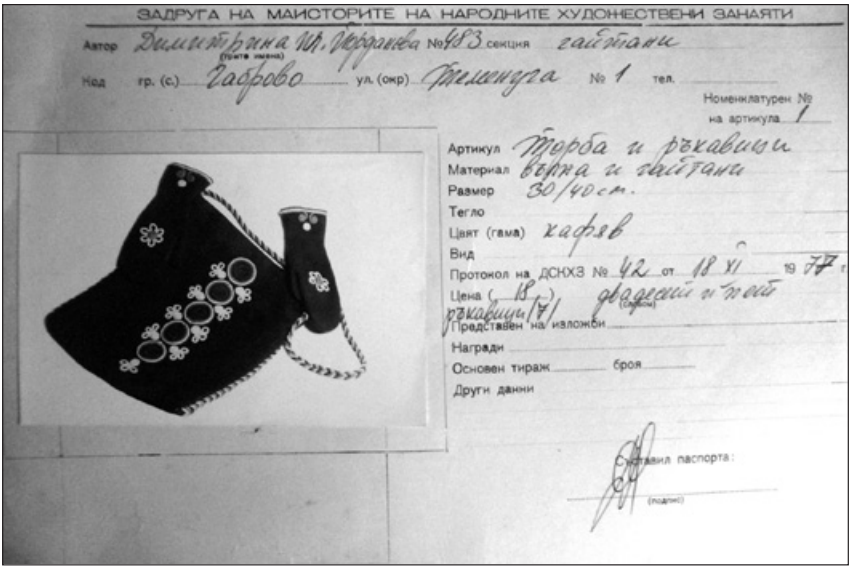
Снимка 4

Снимка 5

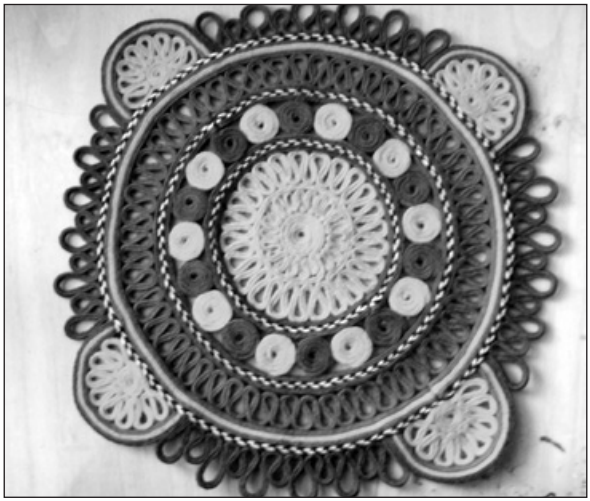
Снимка 6

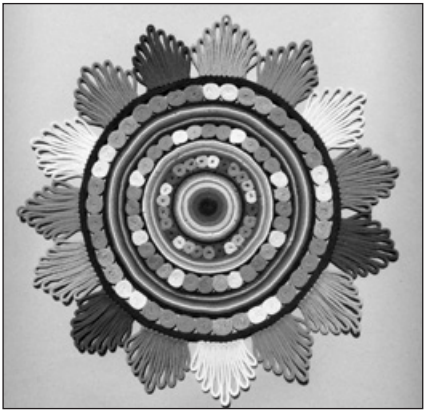
Снимка 7

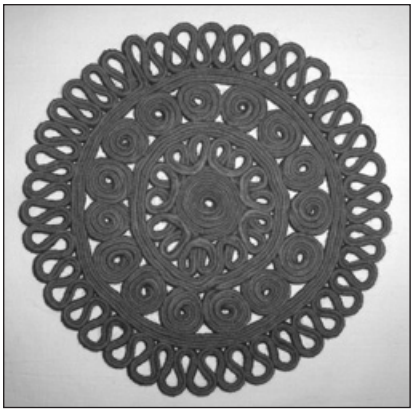
Снимка 8

Снимка 9

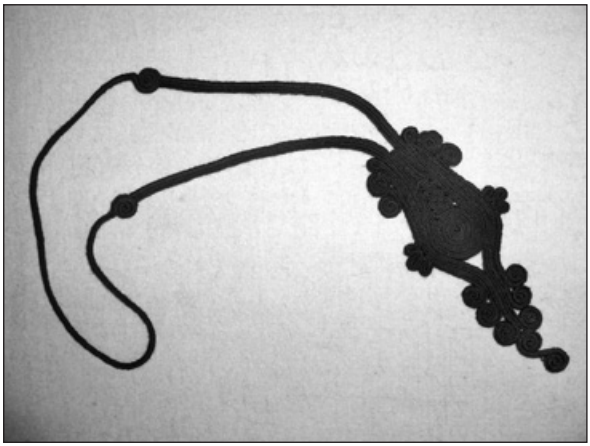
Снимка 10

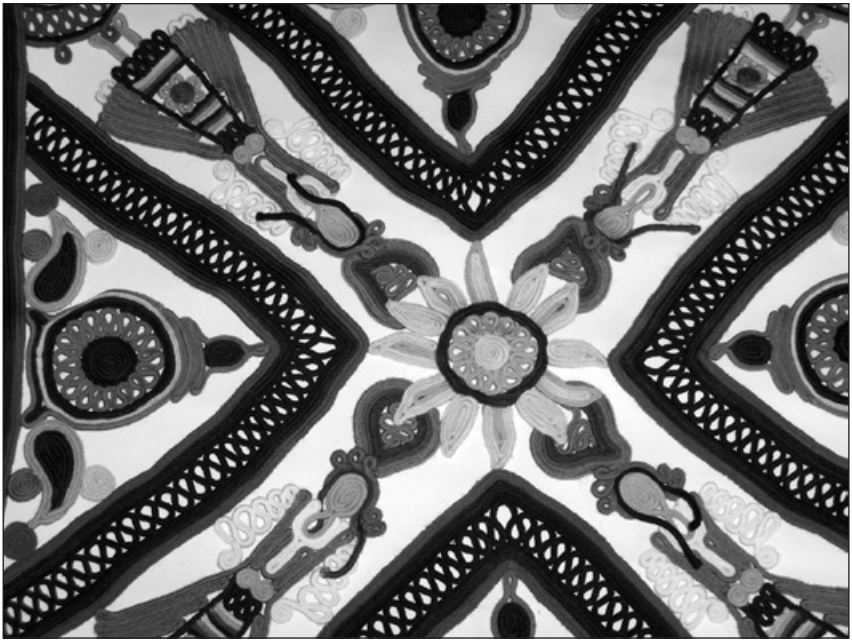
Снимка 11

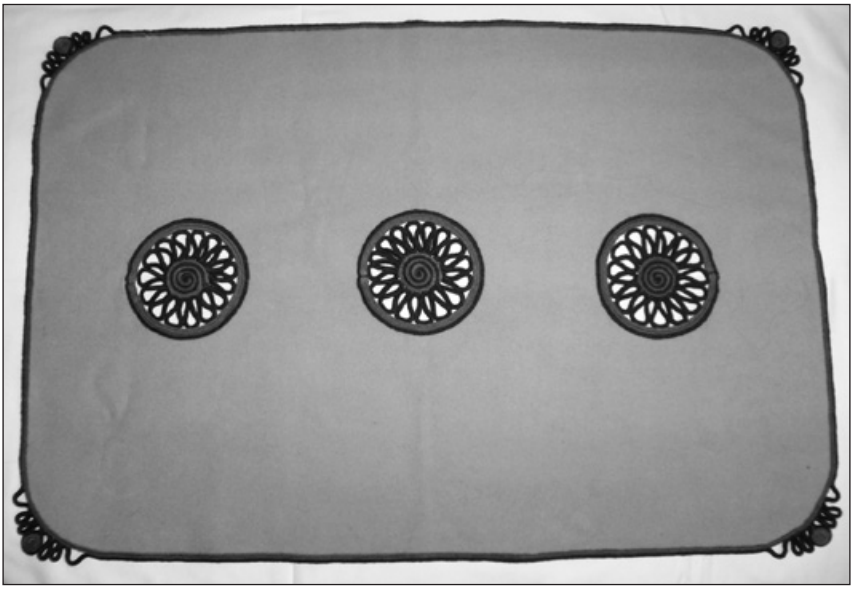
Снимка 12

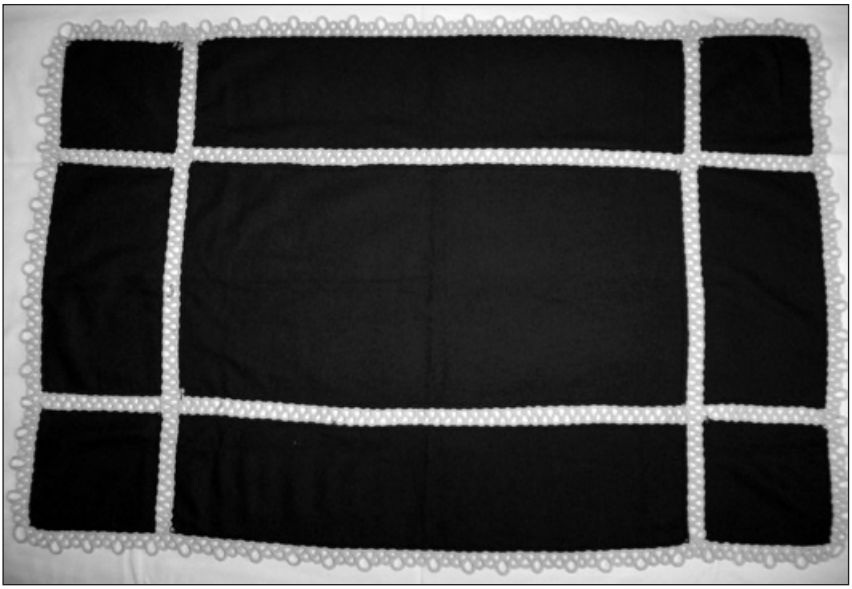
Снимка 13

Снимка 14

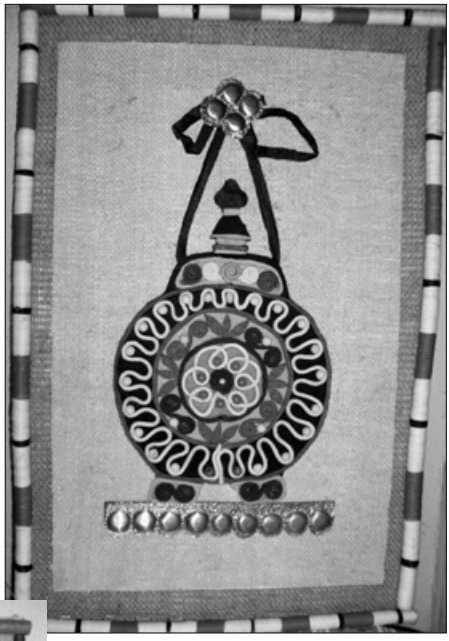

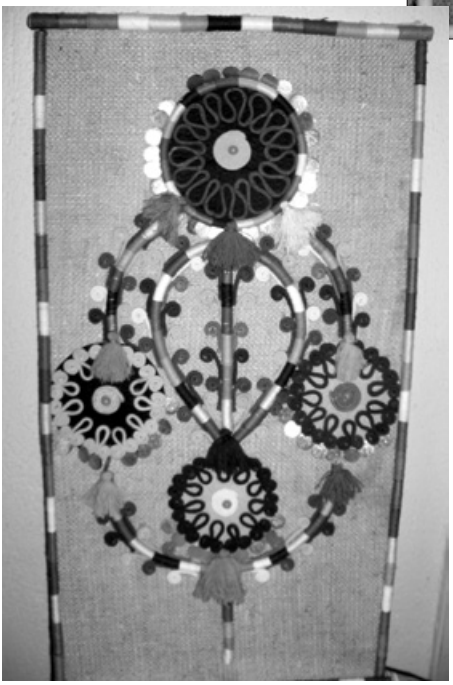
Снимка 15

Снимка 16

Снимка 17

Снимка 18

ТРАДИЦИОННИ МЪНИСТЕНИ УКРАСИ – ФУНКЦИЯ И СЕМАНТИКА

Десислава Димитрова

Работата с мъниста за украса на обредни облекла и аксесоари може да бъде наречена условно „занаят“, тъй като се практикува изключително в домашни условия. С развитието на възрожденския град, украсата на дрехи с мъниста става част от шивашкия занаят, но изработването на аксесоари към костюма продължава да бъде упражнявано вкъщи и то предимно от жени.

Употребата на мъниста в традиционни обредни и ежедневни облекла, и обредни ситуации е повсеместна за цялото българско землище. Осмислянето им като част от обредния костюм или неотменно апотропейно средство ги натоварва с особена знаковост, обвързана изключително със ситуации на преход в социален и календарен план.

В коледни и лазарски песни мънистата се споменават в синонимен ред заедно с бисер, маргарит, а трите наименования влизат в семантично гнездо с наименованията „алтъни, жълтици, безценни камъни и мерджан“, осъзнавани като отличителен белег за облекло на владетели (небесни или земни) или знак за специфична обредна ситуация. Употребата им в лазарски и коледни песни, както и директните отпратки към „дар и даряване“, описващи ситуации с предбрачна символика, натоварва семантично мънистото с кодови конотации, представящи социални модели на преход.[1]

В своя Речник на българския език от 1899 срещу „манисто“ Найден Геров записва „някакво зърно, пробито и нанизано“ (Ге-

ров). Според Български етимологичен речник пък праславянската дума manista се извежда от индоевропейската moni – „шия".

Думата бисер е засвидетелствана в Супрасълския сборник (среда X в.), както и в грамота от 1397 г. със значение „перла, скъпоценен камък". В статията „Етимология на старобългарски, староруски (староцърковнославянски) думи с вероятен прабългарски произход включително и някои славянски думи с източен произход" Живко Войников извежда етимологията на думата **бисер** до индоеирански корен със значение „блестящ". Етимологията на думата „синец" се свързва със старинни корени, означаващи нишка, конец, тънък и последователност. (http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/ETIM_STRBG_DUMI_PRBG-PROIZHOD.pdf)

Енциклопедия Българска народна медицина определя мънистото, и специално синьото, като универсален амулет: „Мънисто (синец, маргарит, бунджук). Синьо мънисто е универсален амулет, който притежава магическата способност да отблъсква злите сили и да предпазва от уроки и магии. С мънисто се правят амулети-накити за новородени, деца, моми, родилки, калушари. Синьо мънисто се привързва към техните шапчици, ръце, коси, дрехи, люлки. На рогата на крава се връзва синьо мънисто. На теленца и агънца се закача герданче от сини мънисто." (Енциклопедия българска народна медицина, 1999:264).

Функцията на мънистата в повечето изследвания, посветени на различните етнографски групи и традиционни костюми е изведена преимуществено като естетическа. Мънистените аксесоари се описват като „накити, украси, кичилки", което извежда на преден план единствено употребата им като декорации към костюмите във всички области на етничното землище. (Наследникова 1974: 50, 51, 95, 105; Велева 1963: 93)

Настоящото изложение има за цел да представи тезата за апотропейната употреба на мънистата, както и да предложи теза за семантиката на тази употреба.

Употребата на мънистени декорации и аксесоари е съсредоточена предимно върху отделни части на традиционния костюм. Наличието или отсъствието на мъниста, тяхната форма и начин на употреба указва не само спецификите на съответна етнографска област, но и социалното положение на съответния индивид.

Функциите на мънистената употреба ще бъдат представени в контекста на обредни и необредни ситуации.

В ежедневието най-често с мъниста се заплитат косите на момите, при това в тази част, която се вижда под забрадката. От гайтан и мъниста се правят сложни по форма косичници – редица плитки, завързани с червен гайтан и украсени богато с мъниста, парички, охлювчета – бабки.[2] Украсата по моминските плитки има най-различни имена – шейрити, цопи, цалувлъци, къдрищи, матици, зюмбюлки, „близнакини“, мендулки. (Пиринski край, 1980: 294; Капанци, 1985:14; Родопи, 1994: 141; Странджа, 1996:187).

Промяната на социалния статус „премества“ образно казано мънистата от косата върху кърпата, поради забраната на омъжените жени да показват косите си.

С мъниста е украсен празничния костюм във всички краища на етничното землище – успоредно с традиционната за региона бродерия се нашиват мъниста по пазвите, рамената (алтиците), краищата на ръкавите и полите на ризите. В региона на двупрестилчената носия с мъниста се украсяват задните завески – кърлянки и престилките. При сукманеното облекло мънистената украса е разположена отново по пазвата и полите.

„Старинните сукмани с опашки се украсяват с ширити с пулчета и синци, гайтан – катеричка (със синци)“ (Сакар, 2002: 200)

С нашити мъниста се изработват колани във всички фолклорни области, а в сборниците за отделните региони се споменава за наложената през 30-те и 40-те г. мода на синчаните колани – изцяло избродирани с мъниста. Уточненията, че това

е „нова мода“, предназначена за годеници и булки, както и фиксирането ѝ в периода между двете световни войни, вероятно отразяват динамични промени в традиционния обреден костюм под влиянието на българския градски стил „модерн“. (Странжда, 1996: 185, Капанци, 1985: 141)

Като аксесоар към празничните мъжки костюми можем да посочим мънистените „кюстеци“ в Пиринския край (Пирински, 1980:325) и мънистените кесии за пари в Ловешко (Ловешки, 1999:212).

Присъствието на мънистата в текстове на коледни и лазарски песни, обвързани с теми за обредно облекло, визиращи предбрачни ситуации, предполага и тяхната утилитарна употреба. Най-богато украсен с мъниста е костюмът на персонажа „буенец“ от обреда Лазаруване в Русенско. Калпакът на буенеца, пазвата и колана са богато украсени с мъниста. (Архив, РИМ, Добруджа 1974, 241, Пирински, 1980: 4; Сакар, 2002: 229.

По същия начин са украсени и калпаците на коледарите в някои части на Североизточна България – сред етнографските групи „хърцои“ и „добруджанци“.

С мъниста е накичен и маскарадният персонаж „Бразая“ в региона на Добруджа. Със сламен венец, украсен с мъниста, момите кичат и „бразаерите“ – участниците в обреда.

Богата мънистена украса се среща в изработването на маски от почти всички краища на етничното землище.

С мънистени накити и „чолове“ се украсяват конете в тодоровденските „кушии“.

В етнографската група „добруджанци“ е регистрирана още една употреба на маниста за персонаж от календарен празник – **Гергьовския квас** се забърква от чисто момиче, облечено в нови дрехи, на главата с **китка от коприва, зелен чесън, сребърна пара и бонджук** (синьо мънисто) (Добруджа, 1974: 242, 331).

В контекста на семейната обредност употреба на мъниста е фиксирана с най-голяма устойчивост и последователност в

обредите около бременност и раждане, а с най-голямо разнообразие в сватбените обреди и то предимно в описанието на сватбеното облекло.

В периода на бременност задължително за всички етнографски групи е носенето на амулет на ръката или кърпата на бременната. Този амулет в повечето случаи е съвсем прост – червен конец, чесън и синьо мънисто, но се носи през цялото време на бременността и раждането, и се смъква на 40 ден от раждането след като родилката си чете „очистителна молитва". В някои краища на България апотропейните предмети се зашиват в повоя на бебето и се носят до навършване на една година. (Сакар 2002:215). С мънисто и червен конец се украсяват пазвените отвори на ризата, предназначени за кърмене. Апотропейната сила на този амулет е подчертана от наименованието му в сакарския регион – „лукче" (Сакар, 2002: 214). Подобна „апотропейна" употреба можем да открием в поговорката „Лук ти в очите, пипер ти в гъза", която, заедно с плюене в посоката на „нечистата сила", се произнася при необходимост да се излезе нощно време от къщата (Димитрова 2001: 112).

Амулети, подобни на описаните, се закачат или зашиват за шапчицата или за кърпицата на новороденото, на ръчичката му, на люлката или на повоя.

„Най-често носеният амулет представлява усукани разноцветни конци по шапчиците, дрехите, ръчичката или люлката на бебето – мартеничка, дружинка, обайник, баяница, гиздилка, цалко, син конец, сини мъниста, кожича от борсук, чесън, на червен конец синьо мънисто, паричка, чесън, на червен конец зелени мъниста и скилидка чесън, усукани червен, зелен, бял и син конец, усукан бял и червен конец, хляб, чесън, черни и сини мъниста, железце, клонче от дюля. Такива амулети носят също родилките и бременните". (Родопи, 1994: 79)

Изключително богата и многообразна е картината на мънистените аксесоари в облеклото на булката.

Мънистени нанизи със закачена пара са част от менежа на етнографската група „Хърцои“. (Тодора Борисова Бахърова, 73-годишна, Бяла, I отд., ТК). Годеницата носи „менежо“ до момента на сватбата.

Подобна употреба е фиксирана и в описанието на родопската сватба. Към приготвената от босилек или чимшир китка, украсена с пари, се прибавят „гиздила“ като пръстен, златен или сребърен, обеци, гердани, синджир за глава, за коса, пръстен с четири халкички, гердан със ситни мъниста, сребърна триъгълна муска, колан, гривна. (Родопи, 1994: 156, 157). По сведения на Ст. Шишков (1892: 25) към китката за нишана се връзват „свински зъб, орлови нокти, крила от насекоми“ – вероятни реликти от тотемистични вярвания.

Във всички етнографски области е фиксирана употреба на мъниста в сватбеното облекло на булката. С мъниста се украсява косата на булката, сватбеното було, сватбения венец, подбрадника, ризата и чорапите. Върху пребуленатa булка се поставят всички характерни за празничния костюм мънистени аксесоари, целящи осигуряването на нормален преход на жената от един в друг социален статус.

В сборниците „Капанци“ и „Сакар“ е фиксирана употреба на мъниста в костюма на младоженеца – в пояса се поставя „низана кърпа“ украсена с пискюли и мъниста, а на калпака в капанския регион се закичват характерните „камилчени“ китки – нанизи от мъниста и пискюли, забодени в паче перо, а също така и „кривульчено герданче“ – наниз от мъниста с варакосана китка (Капанци, 159, Сакар, 2002: 221).

Фиксиран е и един случай на правене на магия на новобрачни посредством заравяне на конци, лук, зърна, синци под прага на къщата, където се събират младите (Родопи, 1994:180)

Така описаната употреба очертава един широк ареал, маркиран с използването на мъниста, предимно в ситуации от обреден характер. Това предполага висока степен на апотропейна

натовареност и основателно нарежда мънистата в семантичния ред на украси от типа „злато, сребро, маргарит, мерджан“, визуализиращи не само обредни ситуации но и митологични представи.

Семантичния анализ ще бъде представен в две посоки – телесна география на употребата и цветова семантика.

Без да се впускам в подробности, бих искала да припомня фолклорните представи за тялото като система с център и периферия, защитена от облекло, аксесоари, обредно поведение и непрекъснато подложена на атаки от хтонични персонажи. Това предполага изработване на такива модели на облекло и аксесоари, които да осигурят максимална защита на периферните зони – ръце, крака, кръст, пазва, глава. В тези места, осъзнавани като гранични между човека и заобикалящия го свят, респективно максимално застрашени, е съсредоточена апотропейната употреба на мъниста, редом с характерната за цялото етнично землище бродерия. В контекста на тезата за „концентричните кръгове“ и тяхното напластяване в описанието на света и социума е понятна максималната употреба на апотропейни средства (Ганева 2003: 148, 149). Облеклото, разглеждано като културна система от знаци, символизиращи представи за космогонични модели и процеси, може да бъде разглеждано и като основен елемент в програмата за социално поведение на колектива (Байбурин 1989: 18–22).

Вече бяха споменати местата на употреба на мъниста – глава и покривала за глава, пазви на риза, краища на ръкави, поли, чорапи, колани. Последните имат особено важно значение и без изключение са част от традиционните костюми във всички региони, особено за индивиди, достигнали полова зрелост.

Значимостта на коланите може да бъде обяснена с повсеместно записваната етиологична легенда за създаването на хората – първо като исполини, които се спъвали в къпини и умирали на капища, второ като джуджета, които били похи-

щавани от животни и на трето място „средните хора“. На тези хора господ дал дъгата, като знак за завета между него и хората, а на последните повелил да се запасват с колан през кръста, за да не забравят, кои са[3]. В тази връзка можем да споменем и названието „зунка“ за колан, идентично с диалектната дума за „дъга“. Това прави смислово непълни твърденията за „оприличаването на шарените колани с дъгата“, поради факта, че митологичното и фолклорно съзнание е ръководено от принципа за структурна, а не естетическа определеност. Митологичната натовареност на колана, осъзнаван и като граница и като мост може да бъде търсена и в текстове на епически песни, в които Марко, преследван от друговерци, моли любето си да си отреже „пъстър колан или пъстър косичник“ и да го изтегли в крепостта – редуването на колан и косичник ни отвежда към общата им семантика за граница и мост в структурата на човешкия телос.

Друго място, осъзнавано като гранично, е пазвата на ризата. Нейният разрез, заедно с огърлието се осмисля като реален вход към „вътрешността на тялото“. Доказателство за идентичността на ризата с човешкото тяло е поговорката „Гола по риза“, „гольчек по ръкаве“, описващи „допустимата“ голота, както и изрази от типа „Гола, както я е майка родила“, отнасящи се в повечето случаи за жени, занимаващи се с магии – бродници, житомамници (Митология 1994: 208). Последната голота се осмисля като присъща и характерна за персонажи от отвъдното и то само в определени гранични ситуации – магьосницата се съблича гола само когато прави магии, а персонажите от отвъдното показват истинския си образ, само когато биват разкрити (за пример – вампир, пихтия). В живота на човека същинската голота се възприема като временна в моменти на преход – при раждане и при смърт.

Всички тези особености на фолклорното мислене определят изключително богатата украса на пазвените отвори, дубли-

рана в повечето случаи с накити от мъниста, сребро и злато. В подкрепа на твърдението можем да посочим примерите за обшиване на отворите за кърмене на ризата с червен конец и синьо мънисто, целящи защита на женската голота при кърмене.

Разбира се като най-важна, но и най-периферна част на човешкото тяло, се осъзнава главата, което налага още по-сериозни защитни действия. Задължително условие във всички региони, особено за индивиди в полова зрелост, е покриването на главата. Забрадката е изключително важен елемент от женското облекло, доказателство, за което са баилните практики с кърпа. Като венчално було до началото на XX в. в повечето региони на България се използва мъжки вълнен пояс. Обшит с мъниста или накичен с характерните за региона невестински накити, той се счита за изключително силно защитно средство, имащо за цел да предпазва невястата не толкова от чужди погледи, колкото от състоянието на преход, в което тя умира в социалния си статус на мома и се ражда в статуса на жена. Неслучайно „булото" се носи три дни след сватбата, въпреки „реалната" консумация на брака. Закичването на булото с мъниста и предмети от злато и сребро е безспорно доказателство за осмислянето на мънистата като едно от основните апотропейни средства, а предпазните му функции са семантично равни на златото и среброто, смятани за медиатори между човешкия и отвъдния свят (Маразов 1992: 38).

Доказателство за това твърдение може да бъде потърсено и в семантичната определеност на цветовете в българската традиционна култура. Употребата на мъниста в обредни текстове и в описание на обредни костюми е обвързана с епитети като „шарен, пъстър, син, бял, черен, зелен", както и с думи като „гердан, наниз". В повечето текстове освен цветови се посочва и количествен определител – „много, отрупано", семантично равно на „напластяването" на апотропейни предмети в топоси и ситуации с преходен характер.

Фолклорното мислене описва света като триделно пространство, предназначено за човека, божествени и демонични персонажи. Като позитивни се смятат двустранните контакти със света на божествените небесни персонажи, а като негативни, съответно контактите с демоничните, наричани още хтонични (подземни). Този контекст определя смисъла на апотропейните практики, насочени към неутрализиране влиянието на силите на отвъдното върху човека. Един от признаците на апотропейното мислене е обвързан с представата за „множественост" на елементите в съответния атрибут – за сравнение – закачане на царевица на вратата на къщата, поставяне на нищелки при родилка и др. Този показател дава сериозно предимство на мънистата като средство за защита.

Друг показател, в осмислянето на защитни аксесоари, са цветовете. Фолклорното мислене натоварва единствено червения цвят, като идентичен с огъня, кръвта и респективно здравето. Почти всички останали цветове са използвани за описание на хтонични персонажи, респективно – на психически състояния, отразяващи „гранично" положение на човешкия индивид – „посинял от яд", пребледнял, прежълтял, син-зелен, почернял (от мъка). В българската култура до началото на XIX в. цветът на отвъдното и смъртта е бял. Налагането на черното като знак на отвъдното е европейско влияние, наложено по нашите земи в периода на отслабване влиянието на Османската империя (Велева 1963: 123, Генчев 1974: 239, Вакарелски 1990: 154). Като доказателство може да бъде посочена употребата на бели домашно тъкани пешкири на погребение. Само в отделни райони на страната по края им се зашива черна лента.

В описаните цветове – син, жълт, зелен, бял фолклорния човек си представя персонажите на отвъдното или техните зооморфи – вампир, таласъм, самодива, змия, смок, змей, подземен огън, игра на имане. В този контекст повсеместната употреба на синьо мънисто разчита на имитативна магия –

подобното се неутрализира с подобно, тоест синьото мънисто отблъсква нежелани влияния точно защото имитира „подобност“, знакова принадлежност към хтоничното пространство.

Идентично тълкуване имат признаците „пъстър“ и „шарен“. В статия за семантичния преход „пъстър-лукав“ в балканските езици, авторите Петрова, Ганева (Петрова, Ганева, 2004) посочват характеристиката „пъстър“ като присъща на персонажи–медиатори, респективно натоварени с представите за сакралност, граничност и хтоничност. Към това можем да добавим, че и думата „пъстър“ и думата „шарен“ имат корени, означаващи пиша, рисувам. Нека си спомним Черноризец Храбър и представата му за славяните, които „четяха и гадаеха с драски и шарки“[4]. В контекста на семантиката на „шаря“ и „шарен“ стоят представите за белег и знак, за отличителна черта. Самото определение на „шарките“ като „украса“, може да бъде тълкувано и като „друг начин за повишаване знаковостта на предмета“ (Маразов 1992: 31), а употребата на мъниста да бъде разглеждана като материализирано митопоетично мислене.

В заключение можем да формулираме няколко извода:

– лексемата „мънисто“ е събирателно понятие за „зърна от стъкло, кехлибар или други материали“, респективно бисер-маргарит и корал-мерджан;
– употребата на мъниста в украсата на обредни костюми е повсеместно явление в цялото българско етнично землище, а „динамичното“ използване се активира в костюми, символизиращи календарни или социални преходи;
– в обредните текстове мънистата визират елементи на космогонични или хиерогамни ситуации, циклично възобновявани в календарни или социални обреди, ритуали, костюми и аксесоари;
– семантиката на употребата им във фолклорни текстове, както и географията на „телесната“ употреба определя „медиаторските им функции“, което от своя страна ги

превръща в универсални кодове на сакрални ситуации и мотивира използването и осмислянето им като основно апотропейно средство;

Бележки

[1] http://liternet.bg/folklor/motivi/bozha-mayka-moma-riza/alvanovo.htm; Сб. Народни песни от СИ България, т. 1, 1973, С., с. 213, № 387, 388.

[2] За допълнителните украси за коси виж Михайлова, 1974:218, 235, 1990:200; Велева 1990: 118; Черкезова 1993:274 (Костов, Петева 1935: 152).

[3] Виж Български предания за исполини, наречени елини, жидове и латини. – СбНУ, т. 3, СбНУ, т. 4.

[4] Виж http://www.pravoslavieto.com/history/09/Chernorizets_Hrabur/za_bukvite.htm

Литература

1. **Байбурин 1989: Байбурин, А.** Мястото и ролята на ритуала в традиционната култура. Българска етнография, 3-4, 16-27, София.

2. **Вакарелски 1990: Вакарелски, Х.** Български погребални обичаи. София.

3. **Велева 1963: Велева, М.** Българската двупрестилчена носия. София.

4. **Войников 2010: Войников, Ж.** „Етимология на старобългарски, староруски (староцърковнославянски думи с вероятен прабългарски произход вкл. и някои славянски думи с източен произход“ http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/ETIM_STRBG_DUMI_PRBG-PROIZHOD.pdf

5. **Ганева 2003: Ганева, Р.** Знаците на българското традиционно облекло. София.

6. **Генчев 1974: Генчев, Ст.** Семейни обичаи и обреди. В: Сб. Добруджа. София.

7. **Геров1899: Геров, Н.** Речник на българския език. Т.3 Л-О, Пловдив.

8. **Димитрова 2001: Димитрова, Д.** Обичаи и мотиви в българската фолклорна традиция, свързани с употребата на слюнка и плюене. В: Арнаудов сборник, т. 2, Р. 111–114.

9. **Добруджа 1974:** Етнографски, фолклорни и езикови проучвания. София.

10. **Енциклопедия 1999:** Енциклопедия българска народна медицина, София.

11. **Етимологичен 1986:** Български етимологичен речник, т. 3, София.

12. **Капанци, 1985:** Капанци. Бит и култура на старото българско население в североизточна България. София.

13. **Ловешки 1999:** Ловешки край.Материална и духовна култура. С.

14. **Маразов 1992: Маразов, И.** Видимият мит. София.

15. **Митология 1994: Стойнев. А.** Българска митология. Енциклопедичен речник. София.

16. **Наследникова 1974: Наследникова, В.** История на българския костюм, София.

17. **Петрова, Ганева 2004: Петрова, А и Б. Ганева.** „Семантичния преход „пъстър-лукав“ в балканските езици. В: Сборник в чест на проф. д-р А. Давидов. Материали от Международна научна конференция, Велико Търново, 2004 г., 427–441.

18. **Родопи 1994:** Родопи. Етнографски, фолклорни и езикови проучвания. София.

19. **Пирински 1980:** Пиринski край. Етнографски, фолклорни и езикови проучвания. София.

20. **СИБ, 1973:** Народни песни от Североизточна България. т. 1, София.

21. **Сакар 2002:** Сакар. Етнографско, фолклорно и езиково изследване. София.

22. **Странджа 1996:** Странджа. Материална и духовна култура. София.

23. **Тълковен 1963:** Български тълковен речник. София.

24. **Шишков 1892:** Шишков, С. Народни обичаи от Даръдере. – Родопски старини, 1892, № 4.

ЩРИХИ КЪМ ЕДИН ОТМИРАЩ В КОТЕЛ ЗАНАЯТ – ОБУЩАРСТВОТО

(По материали от ИМ – Котел)

Величка Калева

В края на XVIII и началото на XIX в. Котел е един от оживените търговско-занаятчийски центрове в Югоизточна България. Това е периодът на разцвет на селището, който се дължи преди всичко на овцевъдството. То, търговията и голямото движение на пътници през прохода довеждат до появата и развитието на значителен брой занаяти, като основни за селището са килимотъкачеството, абаджийството, бояджийството, долапчийството, изработване на станове и чекръци, и др.

Занаяти като фурнаджийството, сапунджийството и пр. са неизбежна необходимост за населението. Коларството, кожухарството и касапството се намират леко встрани, но все пак са свързани с животновъдството. Произлезлият от кожарството обущарски занаят, особено в Котел, е още по-встрани, защото доста дълго котленки (казвам котленки, т. к. по-голямата част от мъжете са при стадата си в Добруджа) са ходели „боси“ – т. е. с „абени обувки“. По-бедните лете обуват терлици, а богатите „чехли сирмени“.[1] През зимата, преди всичко (и не само) климатичните условия – студ, сняг и лед, налагат на бедните котленки да ходят по замръзвалите, тесни калдъръмени улици с обшити с гайтани лапчуни (обхващат глезена и се закопчават отпред) и калцуни (достигат до коляното и са със странично закопчаване). Богатите котленски жени обуват „обувки кожени с лапчуни“.[2]

Непрекъснатото увеличаване благосъстоянието на населението и желанието на хората да бъдат по-добре облечени, и обути с по-красиви обувки води до появата на шивачите на „луксозни мъжки и дамски облекла“, „папукчиите и кундураджиите, които по-късно изработват луксозни обувки от лакеви кожи“.[3]

В съобщението давам обущарството като обобщаващо наименование за майсторите еминиджии и кундурджии. Тук се среща еминиджийство, папукчийство, чехларство, дикиджийство и те са цитирани така, както са в архивните документи. Всички са един занаят под различно наименование.

За сравнително по-стар занаят се счита папукчийството (чехларството) в сравнение с кундурджийството (обущарството). При него обувките са ковани и се появява малко по-късно.

Папукчийството и кундурджийството са обущарски занаяти за изработване на различни видове чехли, еминии (плитка, лека обувка без ток), кундури (обувки) и цървули.[4]

Котел не може да се мери с развитото папукчийство например на Габрово, където през 1850 г. има 180 майстори чехлари и 4/5 от продукцията им се изнася извън града. Не може да се мери и с развитото в Родопите еминиджийство.[5]

Що се отнася до сведенията за занаятите в Котел, е обърнато по-голямо внимание на свързаните с овчарството. А за стоящото доста встрани от него обущарство почти не се срещат данни. Момчо Драганов пише, че през XVIII в. котленки плащали на наетите от Загоре момичета, които помагат при обработката на вълната, месечна заплата от 30 гроша и чифт еминии.[6]

Все пак, в архива на Петър Цончев, който дълги години събира материали за написването и издаването историята на Котел, която за съжаление все още не е факт, има цитиран документ от 1860 г., който е във връзка с намиране пари за хазната. Описани са всички майстори-занаятчии, калфи, чираци, и таксите, с които трябва да бъдат обложени. В документа обаче

липсват обущарите. Изключено е през тази година да няма такива, колкото и котленки да са ходели „боси“.

Веднага след това, но без да е посочена годината, са упоменати имената на дикиджиите (обшивката на обувката се нарича дикиш и майсторите изработват еминии – бел. моя) и кундураджиите в Котел. Вероятно се отнася за 60–70-те години на XIX в. Дикиджии са: Райно Николов, Цонко Йовчев, Ганчо Димов, Недялко Русков, Дачо Димов Бойооглу, дядо Иванчо Дикиджи, а кундураджии: Димо Ванков, Йордан Йовчев, Вичо Христов, х. Щерев, Петър Димитров, Ненчо Димитров, Влади Тонев, Георги Ковачев, Драган Славов.[7]

През 1865 г. еминджийският и кундурджийският еснаф в Котел наброява 24 майстори, 11 калфи и 6 чирака. Еснафът се нарежда на четвърто място по численост сред 23-те занаята в селището. Но не всички от обущарите са местни. Някой от кундураджиите са от Сливен. Повечето майстори работят сами, други имат по 1–2 помощника и рядко калфи и чираци.[8] По-модерното кундурджийство постепенно измества еминджийството. Според имотното си състояние обущарите са някъде по средата на социалната структура на населението. Имената на някои от тях се срещат сред спомоществователите за издаване на книги, а те участват и в обществения живот на Котел.

След Освобождението, както навсякъде в страната така и в Котел, занаятите западат. Не прави изключение и обущарският. Политическите промени, чуждата конкуренция, създават нови условия за живота и производството. Само за 12 години – от 1865 до 1878 г., дикиджиите и кундурджиите в Котел са останали по-малко от половината – 11 на брой.[9] Това се потвърждава и от едно писмо от котленската община до мюдюра на Османпазарски окръг за „нареждане на училищата“. Предложено е всички еснафи да платят определена сума, за да може училищата „да се отворят“ и учебната година да започне навре-

ме и нормално. Посочено е, че кундурджиите са 7, а дикиджиите 4.[10] Изброени са 18 еснафа, като са включени докторите и поповете.

И въпреки че сведенията са оскъдни, малко преди и след Освобождението, близо до чаршията, в работилницата си Иванчо Караатанасов „работи еминии (калеври), катъри, чехли и месьови и повески"; а Стоян Райнов работи „накрай селото" в къщата си. По това време упражняващи обущарския занаят са и Дерибеят Христо, дядо Върбан Дикиджията, Симеон Гергьов – дикиджия и Илийчо Василев. А Димо Ванков пристига от Цариград и „шие с клечки и шев обувките". Михаил Райнов Арнаутина и брат му Петър изработват и „по-модерни обуща". Те работят за по-богатите „галоши лустрени и „чепици".[11]

Към 1885 г. се появяват обущарите Ненко х. Иванов, Христо Контърата, Георги Цонков, Георги Дакито и „други още някой".[12]

По спомени е възстановен планът на Котел и имената на жителите му доста години след последния опустошителен пожар (1894). От там е видно, че кундурджийницата на Ненко х. Иванов се намира на „мегданя". Там е имало и еминиджийница, но не е упоменато името на собственика. На „пазарят" кундураджийница има Никола Ив. Червенков, а Димо Испиров на „Таш хан". Вероятно обущарите Георги Иванов Арнаудов, Георги Цонков Дачов – при когото „през 1897 г. – както пише Дончо Куката, постъпих на занаят обущар"; Никола Вълков; Тодор Христов Плешката, Христо Матеев Бълхата; Д. Ванков, еминиджията Димитър Михалюв, чехларят Димо Г. Чехларов и кърпачът Върбан Русюв Дългия имат работилници в къщите си.[13]

Поради лошото състояние на занаятите и за да увеличат доходите на семействата си, много от майсторите обработват и вълна, а кърпачът Събчо Еленин, който живее „накрай селото", наред с къщата и работилницата има и фурна.[14]

Две години след пожара на 5649 души население са посочени само трима майстори-обущари – Георги Ц. Дечев, Р. Драганов, Георги Иванов.[15] За края на XIX в. кундурджийските работилници са дадени общо за Котленска околия, а те са 20 на брой.[16]

Други фактори довели до затварянето на работилниците, освен политическите условия, конкуренцията на фабрично произведените обувки е и миграцията на котленското население особено след пожара. През годините почти не се срещат едни и същи имена на занаятчиите-обущари, които вероятно напускат Котел най-вече след пожара, а има и такива, които не са от града и нищо не ги задържа там.

Докато за периода 1887-1905 г. осем града, сред които са Осман пазар, чийто жители са намалели с 1,9%, на Габрово – с 2,2 %, на Копривщица – с 21% и т. н., то за Котел намалението на жителите е с 23%.[17] През 1885 г. е въведен данък наречен патент, който заменя турския теметуат. След 10 години той е заменен със Закон за данъка върху занаятите, в който е заложено прогресивно подоходно облагане от определено ниво. Той е в сила до 1907 г. Рабошите и тефтерите са заменени със счетоводни книги.[18] Приети са и три закона за еснафите. През 1898 г. – Закон за уредба на еснафите; 1904 г. – Закон за организация на занаятите и еснафските сдружение. Според тях организирането на занаятчиите в сдружения е задължително.[19] Никой занаятчия не може да упражнява какъвто и да е занаят без да е член на съответното занаятчийско сдружение.[20] През 1910 г. е приет Закон за организиране и подпомагане на занаятите и отменя първите два. За упражняване на занаята трябва да се получи майсторско свидетелство след положен изпит. С него се уреждат и отношенията между майстори, калфи и чираци, усъвършенстването им в занаята и пр.[21] Във връзка с това започват проверки по селата и малките градчета, с идеята всички майстори, които не са положили изпит, а имат работилници, да бъдат принудени да получат майсторско свидетелство.

Докато през 1892 г. на 100 души работоспособно население се падат 13,5 занаятчии – в национален мащаб, то през 1905 г. те са 6,9.[22] Видно е колко бързо намалява числеността на българските занаятчии. От началото на XX в. до края на Първата световна война занаятчийството продължава да губи позиции, намалява броят на работилниците и се увеличават наемните работници. Сега вече обущарите в Котел се нареждат сред победните жители.

Един от добрите майстори и хора в града, който изработва нови обувки е Логин Дончев. След спор с един от клиентите си, който е поръчал обувки за дъщеря си, обущарят ги подарява на едно бедно момиченце, макар че те са скъпи, защото бащата е „много цинцарин". „Тънък бил гьонът, кожата била слаба, да съм му слязъл с два лева – мърмори Логин Дончев. Че кога съм шил аз детски обувки с дебел гьон, с як юфт? Слага ли се дебел гьон, с як юфт на дете? Нали трябва да му е леко, нали трябва да му се огъва обувката на крачето."[23]

До нас са достигнали интересни записки от 1920 г. на обущаря Желю. За жалост не притежаваме тефтера, а само извадки от вересиите на клиентите му. Текстът е печатен, левовете са задраскани и някой е написал ръчно пари, въпреки че левът е въведен в България като национална парична единица през 1880 г. И макар че не срещаме името му в документите, се е приело, че той е от Котел. И ето какво е записано в тефтера:

„1. За подметките на господин Никола и госпожата му – 50 лв.

2. За поставяне на нова предница на Гена дългата – 150 лв.

3. За префасониране баба Недка и стягане калъп на слугинчето ѝ – 170 лв.

4. Поправяне носовете на зарзаватчийката и момичето ѝ – 130 лв.

5. За връзките на Гинка и годеника ѝ – 8 лв.

6. За поставяне на платнени лица на Колю бакалина и госпожата – 80 лв.

7. На боклучийката Мара за поставяне две ямички отзад и зашиване чивията ѝ отпред – 40 лв.

8. За зашиване на пукнатото на годеницата на зарзаватчийчето – 5 лв.

9. За закърпване отдолу на Хайгър Дона – 6 лв.

10. За подрязване отпред на Лалю Миндибура – 10 лв.

11. Распускане стегнатото на дъщерите на попа – 8 лв.“ [24]

От вересиите става ясно, че не само изработването на нови обувки, а и поправката им е доста скъпа услуга.

През годините на войните населението обеднява още повече и бедните котленчета ходят с налъми. Върху дървена подметка се пришиват две кръстосани каишки и от двете страни на петата са поставени кожени връвки, които се кръстосват и връзват над глезена.[25] Такива налъми изработва дядо Велчо, който обработва и кожи за мехове за сирене, а се занимава и с докторлък. „Един нищо и никакъв чукан, просто дърво – пише Стойко Тошкин в спомените си, което ще кажеш, че е за в печката, изпод теслата, триона и пилите му ставаше такъв красив налъм, какъвто никой друг там майстор не може да направи.

Ние по онова време ходехме на училище с налъми и сини гайтанлии терлици с бели алтици и червени пети – котленски салтанат.“ Дядо Велчо ги украсявал с „лакатуш на всички страни, че да се пукат от яд другите.“[26]

До национализацията дървени подметки за обувки и налъми са изработвани и във фабриката на инж. Витанов, като се изнасят и извън Котел. Фабриката има и собствен обущар.[27]

В излизалите след Освобождението в Котел вестници се срещат много обяви и реклами. Срещат се за майстори бръснари, но не и за обущари, което едва ли значи, че котленските майстори са били без майсторско свидетелство, но и едва ли занаятът е бил привлекателен за младите хора.

През 1935 г. в Сливен се готви отварянето на „голяма обущарска работилница с производство между малките градове,

за да останат работниците при семействата си.“[28] Централизацията предизвиква недоволство у котленци, т. к. собствениците на малките работилници се превръщат в наемни работници.

Веднага на следващата година, на 14 декември, по инициатива на някои занаятчии, сред които и обущари, е регистрирана кооперация за общи доставки „Съгласие“, която е обнародвана в Държавен вестник от 3 август 1937 г. под № 691. Нейни учредители са Гено Семерджиев, Христо Цонков, Велико Иванов, Илчо Бедев, Янаки Петров и обущарят Никола Колибаров. Целта на кооперацията е „да доставя необходими суровини и материали за преработване от занаятчиите, да ги снабдява с необходимите оръдия, съоръжения и машини, да доставя едър машинен инвентар за ползване от занаятчиите срещу заплащане на определени такси, да се грижи за пласиране на занаятчийските стоки, да придобива имоти за своите нужди и да се грижи за усъвършенстване на занаятите“. В контролния съвет на кооперацията има и един обущар – Йордан Яхов. Основната ѝ дейност е преди всичко за доставка и преработка на кожи. Към нея има и табахана (за преработка на кожи), която е собственост на Гено Семерджиев, и магазин за продажба на гьон, фодра – обработена овча кожа за хастар на обувки, шевра – ярешка кожа за фини обувки и др. Кооперацията просъществува до 1947 г.[29]

В Котел обущарството не е много развито, новостите в занаята навлизат по-бавно. След 1944 г. е създадена кооперация „Дончо Димов“, където се извършват различни видове услуги. И през 50-60-те години на XX в. изработените там обувки се коват с клечки. Обущарска шевната машина се използва от края на 50-те, началото на 60-те години на XX. Нямаме сведения дали частниците преди това са притежавали такава машина. Обущарите Мишо Николов, Петър Рафаилов, Стефан и Йордан Яхови, Петър Логинов, Тодор Паскалев започват работа в кооперацията. Те изработват нови обувки по поръчка и

конфекция, а едновременно извършват и кърпачески услуги. За изработката им дълги години използват пап – нещо от рода на лепилото, но не точно, и в зависимост от обувката, шият на ръка с канап или набиват (коват) клечки на един или две реда, в зависимост от кожата, която използват. Работят предимно с материали на предприятието. Използват всякакви лицеви кожи – свински, магарешки, конски, телешки, кози, кучешки. Най-хубави и здрави са обувките от кучешката кожа.[30]

Нямаме запазена информация как са изработвани обувките до средата на миналия век. С такава разполагаме само за периода след това. След вземане на мярката на крака, според модела на обувката се крои кожата. Ушива се саята и се поставя на калъпа (като за всеки модел си има калъп), за да се натегне (оформи). Отдолу на калъпа се поставя табанастария и с клещи се „натегля“ (опъва) саята, като се кове с няколко пирона. Следващата операция е подшиване с канап, след което се поставя вардало, което е от гьон. Заковава се с клечки, слага се платформата (подметката), която е от гьон, гума, корк, и се пришива към него. Токчетата се изработват от парчета гьон, които са поставени едно върху друго като всяко се кове с клечки и се оформят с нож. Но те винаги са по-дебели и отдолу се наковаваат железца, за да издържат по-дълго време.[31]

В кооперацията се изработват и ботуши. Освен всичко останало за тях се използват гамби – това са две парчета, които се „нагласят“ по ширината на взетата мярка на най-широката част на подбедрицата.[32]

Изработването на обувки е много трудоемък процес, и съответно ръчно изработените са по-скъпи от произведените фабрично. Това налага и спиране на тази дейност. Обущарите се превръщат само в кърпачи.

Но в периода 1985–1990 г. в Котел за кратко изработваше нови обувки, но с подметка на клиента Добри Илиев. Не виждайки перспектива, той изостави занаята.

Днес, останалите живи 2-3-ма обущари в града са на преклонна възраст. Има и любители-кърпачи, единият от които е покойник – доцентът по педагогика Стоян Желев.

Обущарският занаят в Котел отдавна е замрял и няма изгледи дори като атракция да бъде възстановен.

Бележки

[1] ИМ – Котел, инв. № 1845-6) ОФ, с. 16.

[2] Пак там.

[3] Пак там, № 1845-2/ОФ, с. 13.

[4] Българска народна култура, С., 1981, с. 119.

[5] Пак там.

[6] Спомени за изгорелия Котел, М. Драганов, Варна, 1898, с. 38.

[7] ИМ – Котел, инв. № 1845-2) ОФ, л. 71.

[8] ИМ – Котел, инв. № 1484) ОФ, л. 112, 113.

[9] Пак там, л. 113.

[10] ИМ – Котел, инв. № 528/ОФ.

[11] Рандев Т. Чуто, видяно и преживяно в Котел, Котел, 2002, с. 63.

[12] Пак там.

[13] ИМ – Котел, инв. № 1865) ОФ, с. 14, 66, 79, 24, 73, 97, 106, 69, 90; инв. № 99-4/ОФ, с. 7.

[14] Пак там, инв. № 1865) ОФ, с. 102.

[15] Български алманах за 1896 г., С., 1896, с. 75.

[16] Протокол на ГОС – Котел от 7 април 1904 г.

[17] Доклад на Негово Царско Височество Българският Княз Фердинанд I от министерския съвет, 2 август 1887-19-7 г., С., 1907, с. 28.

[18] Пак там, с. 166.

[19] Общ годишник на България № 2, 1923/25 г., С., 1924, с. 793.

[20] Пак там, с. 795.

[21] Пак там, с. 793.

[22] Таскова В. Традиционни занаяти в Котел и Котленския край в периода след Освобождението до 50-те години на XX век, Котел, 2004, с. 15.

[23] ИМ – Котел, инв. № 236/НСФ, с. 79

[24] Пак там, 2356 / ОФ.

[25] Тодор Паскалев Русев, 79 г., обущар, завършил занаятчийско училище в Сливен.

[26] ИМ – Котел, инв. № 371/ НСФ, с. 43.

[27] Тодор Паскалев.

[28] ИМ – -Котел, инв. № 440/ БФ, с. 158.

[29] Таскова В. цит. съч., с. 86–87.

[30] Тодор Паскалев.

[31] Пак там.

[32] Пак там.

СВЪРЗВАЩИ ЕЛЕМЕНТИ ОТ РАСТИТЕЛНИ МАТЕРИАЛИ (или връвчици, които стават за нещо)

Румяна Денчева

В съобщението си ще се спра на едно нужно, но останало настрани от изследвачите домашно занятие – направата на свързващи елементи, иначе казано – връзанки, от растителни материали. Разглеждам материалите, технологията на изработка и употребата на различните видове връзки в ежедневието и селскостопанската дейност. И до днес в селата все още някои домакинства ползват домашно приготвени връзки за нуждите на градините си. Темата е написана по спомени на информатори, участвали в направата на връзанки от различни растителни материали. Освен че за тези връзки не се дават пари за придобиването им, те са предпочитани заради материала, който е здрав, естествен, еластичен, издържа на температурно-влажностните промени, не наранява завързаното с него, намира се повсеместно, лесно и евтино се изработват, не се изискват специални знания и умения, могат да се включат децата в тази дейност, която не е трудоемка.

Всяко семейство само изработва за нуждите си количеството връзанки, като се съобразява с дърветата и посевите, от които може да си набави материалът, така и предвид конкретното им ползване – лозарство, опаковка на предмети, кърпеж и пр. Които не са имали подходящи дървета, примерно липа, от която да си направят лико, правели са си от върба и други диворастящи видове, имащи добре развита проводяща тъкан.

Ще се спра на ликото от липа, рафията, повета, беленицата, конопа и лена, доколкото намерих материали и информатори.

Лико. „*Като деца сме правили връзки от лико в родния дом на баща ни, където живееше баба – с. Поповци, Габровско. Ваканциите и почивните дни с брат ми винаги си бяхме на село. Там нямаше много деца и се забавлявахме сами, помагахме на баба, играехме. Аз бях 5–8-годишна, а той по-голям от мене с 4 години. Веднъж брат ми искаше да си прави кокили, но стъпенките се изплитаха от повет. В тази връзка баба му каза как се обработва повет и клони за направа на лико. Години наред след това правехме връзанки от лико с брат ми за домакинството.*

В ливадката ни имаше голяма дупка, в която винаги имаше вода или влага. Навремето е бил кладенец, който по-късно е изоставен. За да не падат хора и животни, отворът беше запълнен с пънове и камъни, а наоколо беше обрасъл с хубава, винаги зелена трева. Брат ми разчисти тревата и дупката, за да започне отново да се събира повече вода.“[1] И работата по направа на лико започва рано през пролетта на следващата година, когато се нарязват липови филизи, с които обрастват липите, или през май-юни от насечените клони с цвят, който се бере и суши за чай. Листата се махат и клоните се обелват. Обелването се прави от дебелата част на филиза или клона към тънката. С ножче се отпорва кората и се прави на гранчета. За да не се обърка нишката, гранчето се връзва с тел, лико или връв. Като се направи нужното количество гранчета, пускат се във водата или се заравят в тинята на кладенеца и, за да не изплуват, се затискат с камък. Оставят се накиснати месец-месец и половина, като от време на време се проверява дали са „узрели“. Пробата за готовност се състои в забелване крайчето на кората с нокът, като се следи дали се дели на две – на сивокафява кора и светла част – лико. Ако цепенето е трудно, гранчетата се оставят да киснат още, но ако деленето е лесно, значи може да се обработва нататък.

Когато се прецени, че са готови, гранчетата се изваждат, измиват се от калта с вода, развързват се и започва цепенето.

С ножче се зацепва кората от началото на нишката, откъм основата на клона, и с две ръце се дърпа ликото от кората. Бялата част се мята да съхне на шарена сянка на върлини. Сушенето продължава 2–3 дни в зависимост от времето. След като напълно изсъхне, ликото се навива на кълбета и се прибира на проветриво място, за да не изгние.

Когато дървесината е откъм по-дебелата част на клона, е по-здрава и дебела, и с нея може да се превърже лозе, примерно. Когато е от по-тънката част на клона, връвта е по-рехава и слаба, но с нея могат да се вържат цветя и по-леки неща. С лико се „кърпят" счупените кошници от повет или друг материал, връзват се чували, ползва се за градината – връзване на зеленчуци и др. Ликото е единствения материал, който се използва за стягане на калема при присаждане в овощарството. За целта се ползва лико, което е откъм основата на клона, защото, макар че е здраво и по-широко, не се впива, срязвайки стъблото на клона. Ползва се сухо лико за завързване, защото е достатъчно меко и еластично, докато беленицата, за да омекне се мокри и се отпуска при изсъхването. Т.е. когато е нужно фиксиране на калем с подложка при овошките – ползва се лико.

„Ликото у нас се правеше от липа, защото имахме две големи липи и чрез осичане на филизите разчиствахме мястото около тях, а при кърненето на клони за цвят се използваше и кората. И в двата случая това бяха отпадни, ненужни неща, които даваха връзките в домакинството. Хората, които нямат липи, си правеха лико от върба и леска през пролетта по същия начин."[2]

Изглежда, че не винаги ликото е достигало в Габрово, защото в Стопанското минало на Габрово д-р Цончев посочва като една от стоките, с която търгуват габровските дюкяни ликото.[3] Явно потребители са били не отделните домакинства, които са си изработвали този продукт, колкото занаятчийските дюкяни, ползващи го било за производството си, било за връзване,

опаковане и транспортиране на стоките си. За сериозно производство на лико в региона, обаче, не може да се говори – то си остава в рамките на домашно занятие, задоволяващо нуждите на домакинствата.

Правят се вързанки и от **рафия.** Това е трева, която вирее край мочурливите места. Бере се през август, когато вече е израснала голяма – висока е към 50 см. Стеблото е гъвкаво и трудно се чупи, затова се реже. Нарязаната трева се навръзва на снопчета, които се закачват на стената на къщата да висят и съхнат.

Рафията се ползва най-вече в лозарството – с нея връзват лозите, че е издържлива на дъжд и слънце и не се къса лесно. С нея се правят и свесла за зимата – гроздовете се връзват с нея и премятат над гредите на тавана на къщата – на хладно и проветриво място. Когато лозарят ще връзва лозето, той слага на пояса си снопчето изсушена рафия, вади си по един стрък и връзва ластарите или клоните.

Рафията се ползва и за плетене (оплитане) на шишета. Около шишето се прави скелет от тънка тел, а през него се преплитат стръковете рафия.

Поветът е плевел с бързорастящи, лианоподобни стъбла, достигащи 25–30 м, които се увиват около дърветата и ги изсушават. Много е жилав и затова се ползва както за връзване, така и за плетене на кошове, кошници, кошери, някои съдове. Стъблата на повета се режат в края на лятото или началото на есента, изчистват се от листата и цветовете и се оставят 2–3 дни да заветрят. Изсъхването е неравномерно – външната кора изсъхва, а вътрешността на стъблото е влажна и жилава. Кората, която вече е суха и чуплива, пада при усукване, навиване и огъване на пръчките. С останалата бяла вътрешност се превързват груби неща – плетове, кошници, дървета. В овощарството кривите или наклонени фиданки се връзват хлабаво за колове с повет, като целта е да се изправят при бъдещия

растеж. Поветът е много груба, но пък много здрава връзанка. Друго преимущество – има го повсеместно, лесно и бързо се бере, суши и обработва, и е евтин.

Беленица е шумата от царевични кочани. За връзки се ползват вътрешните по-тънки и еластични листа, които се отделят при брането, навръзват се на връзки от по 50 бр. и се оставят за сушене. Изсушените връзки се съхраняват на проветриво място и като затрябват, взема се снопът, накисва се – да омекнат листата, цепят се и се връзва с тях. Ако връзанката е къса, понаждат я с друго парче от беленицата чрез завързване. *„В Килифарево повсеместно се ползваше беленица в лозарството. При нас имаше маточници – един от основните източници на средства на населението, занимаващо се със земеделие, от началото на XX в. до 1989 г. Сееха се диви лози, които бързо избуяваха и се връзваха към високи салкъмови колове с беленица. По-късно смениха салкъмовите direци с циментови с опънати телове, по които да се хващат лозите, но и там връзването беше с беленица. Присаждането се правеше през късната есен с калеми от други сортове грозде. Всички присадки също се връзваха с връзки от беленица. Дори по време на ТКЗС-то никой не ползваше други връзки – само беленица. Ефтини са, еластични след намокрянето, издържат на природните условия поне до края на сезона, ако не и повече."* – разказва информатор.[4]

Ленът не се среща често в Балкана и затова е рядко използван за свързващ материал. Освен това е фин и деликатен, предпочита се ползването му като конци или за направата на тъкани, а не за по-груби стопански дейности.

Конопът е ползван повсеместно като растение, от което се добиват влакна за различни нужди – за платно за дрехи, кълчищени черги и чували, за уплътняване, направа на въжета, както и на връзанки, от най-некачествените влакна. След като стане готов, конопът се изскубва (за да не се губи от дължината на ликото при рязането му), навързва на снопчета и накисва

в река или вир, затиснат с камъни. Периодично сноповете се проконтролират дали са готови за следващия технологичен процес – мъненето. Той се прави с мъница – дървено приспособление, което начупва стъблата, освобождавайки ненакъсани по-еластични ликови влакна. Ликото се почиства от пъздера – дървесната част и кората, подравнява се и се връзва на гранчета. Ако влакната са качествени, те се изпридат и ползват за изтъкаване на дрехи – най-вече ризи. По-дебелите нишки се предат и ползват за постелки – черги, стъпки или чували, както и за направа на въжета.

Конопените въжета се правели от майстори-въжари или при домашни условия, от хора, знаещи технологията и притежаващи нужния инструментариум, чрез окатяване и усукване на вече изпредената жица. Това е трудоемка дейност, в която участват най-малко двама души. Колкото по-дълго е въжето, толкова повече помощници са нужни на майстора. Най-често обаче въжетата се купували от пазара и били с различна дебелина. Продавали се на метър, като се имала предвид и дебелината на въжето, и всеки си купувал нужната му дължина. Понеже закупуваното въже се отрязвало от голямо кълбо или гранче, краищата му се развивали частично. За да се предотврати това, те се завързвали на възел или стопанинът с медна тел пристягал краищата, правейки здрав и плътен няколкосантиметров пръстен, който възпрепятства разсукването. Въжетата се смятали за инвентар и за тях се полагали грижи като за такъв. Макар че издържат на атмосферни условия, те се държат на сухо, изсушават се, ако са мокри, поддържат се в добро състояние навити и закачени да висят на стена, на пирон или клечка под сайванта. Използването им е повсеместно и широко застъпено в стопанската и домакинска дейност – сечене на дърва и превозването им, пренасяне на снопи с каруца, водене на животни и пр.

Макар и незначителни, с мястото, което заемат в стопанската и домакинска дейност, свързващите елементи от расти-

телни материали са нужни и незаменими. При пестеливия и разумен начин на ползването на суровини и материали, ограничените финансови възможности на подавляващата част от населението и в съчетание с добрите си физико-механични и биологични качества, връзанките от лико, коноп, беленица, рафиа и т.н. са част от бита и културата на балканджията. А за това, колко са били ценени, можем да съдим от вица за дядо Миню Попа, който след смъртта си оставя една кутийка с надпис: „Връвчици, които за нищо не стават“.

Бележки

[1] Лилия Димова Лекова, род. 1951 г., Габрово.

[2] Лилия Димова Лекова, род. 1951 г., Габрово.

[3] Цончев, П. Из стопанското минало на Габрово. Габрово, 1992, таблица на с. 670.

[4] Иван Събев, род. 1950 г., гр. Килифарево, В. Търновско.

Информатори

Лилия Димова Лекова, род. 1951 г., Габрово, висше образование

Иван Събев, род. 1950 г., гр. Килифарево, В. Търновско, средно специално образование

ОТ УМЕНИЕТО КЪМ ТВОРЧЕСТВОТО. ЗА ЖУЛИЕТА ГЕОРГИЕВА И НЕЙНИТЕ ИЗДЕЛИЯ ОТ БЕЛЕНИЦА

Росица Бинева

В националния регистър на нематериалното културно наследство, в раздела „знанията и уменията, свързани с народните занаяти", е вписано изработване на изделия от растителни материали, сред които фигурира и царевичната шума. Този факт доказва, че изделията от беленица са неделима част от българската материална култура, макар и със своите регионални специфики.

Изработването на рогозки е най-популярното изделие от беленица. Преди употребата на царевичната шума рогозки са изработвани от лико, блатни треви, цели стебла ръж и други растителни материали.

Много е трудно да бъде установено кога се появяват първите рогозки от беленица в българските земи. Първичната информация от теренните проучвания свидетелства, че плетенето на рогозки е познато най-рано в полските села, където се отглежда царевица в изобилие. Постепенно, благодарение на контактите с Търговишко, Плевенско, Търновско, това умение се привнася и в района на Централна Стара планина, където през 20-те години на XX век плетенето на рогозки се превръща в основно занимание на младите момичета и жените през зимните вечери (т.нар. меджия).

Рогозките се изработват по два начина: чрез плетене (на вертикален стан или на ръка) и тъкане на домашен стан. Тези техники са съхранени и в наши дни. Плетенето на рогозки е

задължение на жените в свободното от работа време – от Димитровден до Гергьовден. Най-често това е колективна форма на работа – през дългите зимни вечери жените се събират на „плетенки“. На един стан, в зависимост от ширината на рогозката, работят от 3 до 5 жени.

За работа се избират меките, вътрешни листа на беленицата, които са по-чисти, като се гледа да не са набрани (намачкани). Така подбрани листата се връзват на снопчета. По-големите, външните листа на беленицата се изсушават за фураж, за храна на добитъка. Преди плетенето снопчето беленица се топва в гореща вода, за да омекне и после листата се накъсват на тънки ивици.

Рогозките се използват като постелка за спане. Върху пръстения под се постила първо рогозка, после козяк и вълнена черга отгоре. Използват се и само за постелка – върху пръстения под се постила само рогозка. Постилат се когато се замаже за Димитровден и се вдигат лятно време. Използват се от всички категории селяни.

Те служат още за чергило на колата – да държи сухо, когато ходят за жито или вино по полето. Постилат рогозка и в колата, когато превозват папур или жито. Някъде ги постилат на хармана по вършитба – за да може като започне веенето на житото то да пада на рогозките. От беленица се плетат и т.нар. „шаварки“ или „зюмбюл“ – плетена чанта за дюлгерски инструменти; „карзини“ – чанти за хляб.

Основната функция на рогозките е утилитарна, но наред с това имат и декоративно предназначение. Грубият материал не позволява по-богата декорация и орнаментиране. Но майсторките намират начин да преодолеят тази специфика и да внесат известна пъстрота и колорит.

Беленицата се боядисва предварително. Най-често се използва вълнена боя. Основните цветове, в които се боядисва са зелено, жълто и червено. Синьото избелява. Основен деко-

ративен елемент е ивицата. Тя се получава чрез вплитане на оцветени пера беленица по цялата ширина на основата. Рогозката се шари „на писма“, „на зони“, „на пеперуди“, „на очички“, „на гюлове“, „на черти“. Познати са и „шарка на колан“, „шарка на подскок“ и др.

Трайната употреба на рогозките в домашния бит продължава до 50-те и 60-те години на XX в. След това започват да постилат черги.

Традицията повелява плетивата от беленица да се използват единствено за домашни нужди в кръга на семейството, да не се купува или продава…, но традициите днес не са това, което бяха.

От началото на XXI век се забелязва засилване на интереса към това позабравено домашно занятие, но неговите функции и значение имат вече различни измерения – извън традиционното, извън рутинното.

Доказателство за това са изделията на Жулиета Георгиева.

Първото участие с демонстрация на уменията си Жулиета Георгиева реализира на II-ия Международен панаир на народните занаяти в АЕК „Етър“ през 2004 г. Следват още две участия на този форум. Изявите в Етъра се оказват решаващи за професионалното ѝ развитие. От тогава датират и добрите взаимоотношения с Регионалния етнографски музей – Пловдив. През 2005 година тя прави своя първа самостоятелна изложба в града под тепетата. Започва да участва ежегодно и в „Седмицата на занаятите“, организирана в Етнографския музей. От септември 2010 година със съдействието на общински институт „Старинен Пловдив“ започва ежегодно да демонстрира своите умения в една от къщите-музеи в Стария град.

През 2010 година Жулиета е поканена да вземе участие в майсторската надпревара „Плетене с царевична шума“, проведена в дните на VIII-ия Международен панаир на народните занаяти. Сред сериозната конкуренция на участнички от

Габрово, Севлиево, Разград, Попово и др., тя печели Голямата награда „Сребърна хлопка“ и покана за организиране на самостоятелна изложба в АЕК „Етър“ през 2011 година.

Изключително успешната за Жулиета 2010 година завършва с приемането ѝ в Задругата на майсторите на народни художествени занаяти (ЗМНХЗ), секция „Плетиво“.

В подготовката на реализирането на изложбата-базар, аз имах възможност да проведа няколко срещи-разговори с Жулиета. Те затвърдиха убеждението ми, че трябва да разкажа за нея. Не само заради неоспоримия ѝ талант, а заради целите, които си е поставила и мечтата, която неуморно преследва: да докаже, че традициите са живи и имат място в съвремието ни.

Жулиета Георгиева е родена във Варна – 9.03.1968 г. Средното си образование завършва във Варна, след това учи в библиотекарския институт в София. И после в Пловдивския университет – българска филология.

Две години работи в частния бизнес. Като учител – една година.

„Някъде през 1998 година започнах сериозно да се занимавам с изработване на изделия от беленица. Преди това беше само хоби, правех си различни опити и експерименти… но сега беленицата е мое основно занимание“… Когато слушах разказа на Жулиета за това, как се е породил интересът ѝ към беленицата, си дадох сметка, че причината се корени във вроденото трудолюбие и усет за красота у българката. В нейния род няколко поколения превръщат умението в майсторлък, а майсторлъка в изящно творчество.

Майката на Жулиета – Надка Тодорова, като всяка практична и добра домакиня, отделяла всяка свободна минута на своето хоби – шева. Когато случайно попада на информация за изделия от царевична шума, тя си припомня за уменията на своята майка, която ѝ предава и първите уроци (показва ѝ т.нар. основна, класическа плетка).

Бабата – Йорданка Стоева, била родом от Трънския край, но още когато е била на 6–7 години нейното семейство се мести в с. Кардам (Търговищко). Там се научила да тъче рогозки. По-късно, след като се омъжва, тя заживява в с. Невски (днес квартал на гр. Попово). Баба ѝ е първият информатор за историята на това домашно занятие. От нея Жулиета разбира, че първоначално това е било мъжки занаят. Беленицата се е работела само с усукване. Нямало е тъкане. Това е било по-скоро груба работа, правили са се основно стъпки. По-късно, когато, образно казано, царевицата я слагат на стана, започват да работят жените. След Първата световна война се достига до разцвета на производството на изделия от беленица. Трудни и тежки години са били тогава.

Това е научила майсторката от баба си. В днешно време предизвикателствата пред майсторите на народни занаяти са други: от намирането на суровина – до предлагането на пазар; от съвременното приложение на изделията – до търсенето на последователи и единомишленици.

За ежедневието и творческите търсения на Жулиета, за нейните мисли и тревоги, свързани със съхраняването на българската култура, бе разговорът, който проведохме с нея.

В следващите редове ще се опитам да ви разкажа за реалните проблеми и предизвикателства пред един съвременен майстор на традиционни занаяти, като на места предавам дословно думите ѝ.

За техниката на работа:

Жулиета използва старата традиционна технология при плетене, но богатата ѝ фантазия и желанието да сътвори поразнообразни и естетически форми я тласкат към създаване на собствена, авторска техника на плетене. (бел. 1)

„Един единствен път съм пробвала да работя на стан, ако една вертикална рамка може да се нарече стан. Но нямам желание да се занимавам с рогозки, защото много трудно си нами-

рам материал, а в тъкането заминава много материал, отиват по цели листа. Използва се повече фуражна царевица. Листата ѝ са по-здрави, по-хубава е, по-лесно се работи с нея. Докато при плетенето всеки дефект е ефект и всяко листо може да се използва. Значи липсата на качествен материал и огромното количество, което отива при тъкането … направо ми се къса сърцето, свиди ми."

Предпочита да изработва съдове. Не използва класическата техника на плетене с клечка. „Защото там се пробива реда и се прокарва листенцето и като се изплете някакво количество се начуква с чукче. Докато тази техника, която съм измислила аз, се работи с кукичка и самата плетка става по-рехава и може да се наддава. Като се наддава се правят тези изтумбените форми – всичко е броене и наддаване, после е свиване и оформяне като съд. В премятането прекарвам ласенцето, а не в самия ред, както е в класическото плетене. В горната част става по-рехава, но могат да се прекарат няколко ласенца и когато изплетеш един, втори, трети ред се получава ето тази форма."

Жулиета не използва в работата си помощни средства, като характерните за Румъния и Хърватска калъпи – „Не, аз нямам калъпи… всичко е в главата ми, като идея, като размер и аз решавам колко да наддавам, да свивам – моделът си е мой. Видях стомна от керамика и реших да се пробвам да направя стомна от беленица – и се получи"

За набавянето на суровини

Един от сериозните проблеми пред Жулиета е набавянето на суровини. Тя търси контакти директно с дребни производители в селата около Пловдив. Трудното намиране на материал я кара да бъде много практична и изобретателна при използването на царевичната шума: „Абсолютно всичко използвам. Дори мухлясалите листа, най-външните и груби използвам. Те предават интересен цвят на беленицата – дефектът става ефект. Обордюрването на изделията правя от мухлясалите

листа. Даже допълнително ги спарвам в найлони, за да потъмнеят още повече. И след това ги изпирам. В традицията е било обордюрването на рогозките да се прави в цвят, поне на баба ми едно време. Единствената, която помня, бе боядисана с естествени багрила и бордюрите бяха направени като квадрати, в зелено и червено. Но на мен много ми харесват естествените цветове на царевицата".

При обиколките на пазарите в търсенето на суровини тя открива няколко вида царевица, продаваща се в България, със специфични особености като цвят, еластичност и т.н. Различните сортове докарват съвсем различни ефекти.

„Сладката царевица, която се продава на пазара, като се изпере, като се намокри, става много мекичка. От нея могат да се правят или подложки или бижута или бижутерките (така Ж. Г. нарича малките кутии за бижута), … т. е. тя е за малки съдчета. Цветя също могат да се правят от нея. Американската царевица и фуражната царевица… попадат ми различни сортове царевица, защото аз постоянно минавам през пазара да проучвам и купувам. Това са молби, кандърми към търговците да ми събират шума…" Освен тези традиционни сортове, тя попада на "някакъв еврейски сорт царевица. Това е хибридна сладка царевица, която по нищо не се различава от другите в суров вид. Но като изсъхна и стана червена". Или пък т.нар. „конски зъб" – сорт, при който листата са големи. Скоро попаднала на нея. Когато я изпрала с косата, беленицата се боядисала в охра. „От този сорт имам само едно чувалче и я пазя като очите си – само за цветя".

Това са видовете, които е открила и ползва. Колкото е по-голямо листото толкова повече неща могат да се направят от него.

„След като материалът се събере започва голямото чистене. Изчиства се от косата и се отрязва най-дебелата част, която е към кочана. Това нещо го събирам в чували. Това е първото

чистене, листо по листо всичко минава през ръцете ми. След това, зависи какво съм решила да правя, започвам да я пера, определено количество. Аз я пера с вряла вода. Във ваната – много добре я изпирам, след това я късам на дебелина спрямо това, което съм решила да правя, т. е. на ширина. **Тази подготовка научих от майка си –** Първо почистване правя още когато взема царевичната шума. Използвам хубавото време … по нашия край царевицата става след 15 септември. После през зимата става по-трудно, макар че и тогава пера, като свърша подготвената си шума.

Пера я само един път … преди работа я навлажнявам, за да бъде мека и удобна за работа. Изпирам количество, което мисля че ще ми стигне за деня да изплета, защото трябва доста добра температура, за да изсъхне, когато е изплетен съда… тъй като тези дебели възли могат да мухлясат. Та шумата трябва да съхне на доста проветриво място или пък зимата до камина – така ги суша. Така че лятото повече я мокря, защото много бързо изпръхва – но пера само един път – с топла вода по възможност. Като изплета съда с капак, дръжки всичко… изсушавам го и тогава слагам различните акценти по него".

Чрез авторската си техника, Жулиета разработва и собствени модели. Работи с ръце, сърце и ум. Надхвърлила майсторлъка, тя превръща изделията си в изкуство.

Колко модела имаш изцяло авторски? – Тази година си измислих нов модел за чанти. Едни туристи казаха, че това са чанти за бъклици; цветята също са нови.

Случвало ли ти се е да изработиш нещо по поръчка? – Да, случвало се е, но на приятели. Правила съм щори за прозорци, … постоянни без механизъм до средата на прозореца, а отдолу ажур от фигурки, кръгове от царевична шума. Много приятно се получи, защото като изсъхне и като се изпъне шумата става рехавичка и пропуска светлина. Просто диша, в същото време е доста по-плътна от бамбуковите щори. Шапка

от шума съм правила. Имала съм предложения да правя абажур,… но ме притесни комбинацията с ток, защото шумата трябва да е леко влажна, не знам как е с проводимостта на тока. Просто трябва да е много добре обезопасено, фасунка, кабел и т.н. Абажурите са от естествени материали и електрическите крушки не трябва да са с много високи ватове.

Интересът е много голям (както беше по време на състезанието в Етъра) – това си е наша традиция и тя трябва да остане и да се съхрани. Нямам нищо против съдове, направени от рафия, от лиани или кокосови орехи или други източни растения, но при условие, че царевицата се е гледала в нашите земи, била част от поминъка и има толкова положителни функции Например аз си имам своя теория, че в съвременния бит тези рогозки е по-добре да се ползват като пана, отколкото като подова настилка, защото много добре изолират. Просто обувките ни не са онези цървули на времето и тя се рони. Подовете ни са други и топлотата е различна. Рогозката много добре се връзва с дървени мебели, с кожа, с керамика, с всичко естествено.

Какви други елементи използваш като декорация? – Най-много подхождат всички естествени неща – не вървят плат, пластмаси, стъкло. Глинени фигурки си правя; от рафия си правя синджири като декоративен елемент върху съда; дървени пулове ползвам; сушени плодове, жълъди… Всичко, което може да се изсуши, ръчно изработена хартия, канела, мустачета на лозата – изсушавам ги. Всичко, което използвам, е екологично.

Кой ти е любимия предмет? – Всичките … всичките си ги обичам.

Най-високият съд, който си изработила? – 1,20 м.

Какво най-много впечатлява хората? – Възклицанията „от нищо нещо“ много добре ме тонизират, защото сега имам възможност да видя кой харесва и купува моите неща. Преди си оставях нещата в дюкяните и не знаех кой ги харесва, как

реагират хората на тях. А сега за първи път си продавам сама нещата, като изключим панаирите, и имам възможност да видя отношението на хората. Много е приятно да чуеш похвали… идват и много деца. (бел. 2)

Знаеш ли кои нации харесват изделията от беленица? – Испания, Англия, Израел и САЩ… Най-много се впечатляват англичаните. Но най-много ме радва, че все повече българи желаят и си закупуват от моите изделия.

Благодарение на Етъра и РЕМ – Пловдив нашите умения постигат до хората. Вие си вършите работата прекрасно. Аз съм страшно благодарна на Вас, на Етъра, че решихте да има такова състезание. А панаирът на занаятите е една чудесна възможност майстори на народни занаяти от цялата страна да си дават среща. И седмицата на занаятите на РЕМ – Пловдив и тя е чудесна възможност. Това е много добро начало, но трябва подкрепата на много други институции и организации. Вие съхранявате, възпитавате и отсявате, защото иначе е страшно.

Много би било хубаво, освен съхранители на традициите да имате силата и волята да съхраните и хората, които притежават тези умения – живите човешки съкровища. Защото ние не сме машини, манифактури. Конкуренцията от некачествени евтини стоки е убийствена.

Трябва да се борим за обща държавна политика. Облекчаване на данъците, стимулиране на производството и т.н. Да не ни приравняват с обикновените професии. За да не ни възприемат българите като екзотични птици. И да идват посетителите, да гледат, ахкат и викат: „ние защо не сме виждали такова нещо?“ – Моята мечта е този занаят да бъде признат, да има последователи, да се съхрани!“

Традициите не са това, което бяха, но само те могат да съхранят нашата идентичност!

Бележки

[1] В темата са използвани снимки от дните на майсторската надпревара 2010 г., както и от личния фото архив на авторката.

[2] Интервюто се провежда през месец юли 2011 година, докато Жулиета Георгиева демонстрира своите умения в една от къщите-музеи в Стария град в Пловдив.

Библиография:

Лилова, Ив. Традиционни тъкани и плетива от царевична шума (беленица). В: Народното изкуство на Балканския полуостров – традиция и настояще. Троян, 1995, с. 165–171.

Колева, М. Младежта в традиционните седенки, попрелки и меджии на Хасковско, Архив на РИМ – Хасково, отдел „Етнография“. 1975, с. 20–34.

Снимка 1. Г-жа Екатерина Джумалиева – началник отдел „Музейна дейност и изобразителни изкуства“ в Министерство на културата връчва Голямата награда „Сребърна хлопка” на Жулиета Панайотова Георгиева от гр. Пловдив – „ За цялостно представяне и познаване традициите в плетенето с царевична шума“

Снимки 2–3. Използвайки познанията си традиционните техника на работа и усета си към формите, Жулиета създава своя собствена, авторска техника на плетене

Снимки 4-5. Кой ти е любимия предмет? – всичките … всичките си ги обичам

Снимки 6. Кой ти е любимия предмет? – всичките …
всичките си ги обичам

ОЩЕ ЗА ЗАНАЯТИТЕ В ЧИПРОВЦИ ПРЕЗ XIX И XX ВЕК (хлебарство, сладкарство, лимонададжийство, бозаджийство)

Анюта Каменова-Борин

Настъпилите промени в развитието на градско-занаятчийско-промишлено производство през 30-те г. на XIX в. по българските земи водят до разширяването на пазара на произведения на занаятчийската промишленост.

Истински разцвет се забелязва при занаятите, свързани с изготвянето на хранителни стоки. Първо място заемат хлебарите във връзка с постоянно увеличаващия се брой на желаещите да купят готов хляб. Появяват се работилници – пекарни за различни хлебни и сладкарски изделия. Само през 30-те г. на XX в. броят на сладкарите, хлебарите, млекари, бозаджии и др. са 3726 души, а броят на дребните полузанаятчийски – полутърговски заведения (сладкари, бозаджии) са 8000–9000.

За обособяването на хлебарството като занаят по българските земи има сведения от 1553–1562 г. в големите български градове. Петрински 2010)[1]

През XV–XVIII в. всекидневната храна на българите се състои от тестени и млечни произведения. През 1903 г. учениците в България са 52%, които закусват само хляб и сол (Петрински: 2010,).[2] През 1848 г. се основава първото хлебарско българско дружество „Светлина“ в София, наследник на Българския фурнаджийски еснаф. (Хлебопекарска защита 1926; 1927; 1933).[3] От 1 май 1926 г. хлебопекарството е обявено за занаят и

всеки, който желае да се занимава с него, трябва да притежава майсторско свидетелство.

Разрастването на градовете, масовата емиграция от селата в градовете изисква необходимостта от хлебопекарни и пазарски хляб през XIX в. и началото на XX в.

През 1928 г. съгласно Закона за организиране и подпомагане на занаятите сладкарството също се регламентира като занаят. Той може да се упражнява само от майстори сладкари с майсторска правоспособност, издадена от търговско-индустриална камара. Сладкарството като занаят изисква преработване на сурови и полуобработени материали в готови блата, ръчна изработка и продължително обучение. Подобно на хлебарите, сладкарите също се организират в занаятчийски сдружения, които да защитават моралните и материални интереси на сладкарите–занаятчии. Чрез новия занаят в страната ни се прекратява вносът на чужди тестени, бонбонени и шоколадови изделия и се дава приоритет на родното сладкарско производство. На сладкарството започва да се гледа като на важен занаят, което кара хората да употребяват повече сладкарски изделия, които са от голямо значение за физическото здраве и духовното му издигане. Те приемат за свой патронен празник също като хлебарите Спасовден.

Според Димитър Маринов, изследвач на материалната и духовна култура на българина: „тестените и сладки ястиета съставят на селянина луксозна храна, която той яде в извънредни случки и дни.“ (Маринов 1901; 88)[4]

Главната зачинка в тия ястиета е масло или мас, а после иде мляко, сметана, сирене, яйца па и мед. От тестените и сладки гостби той определя баница, юфка, млечница, белмуж (Маринов 1901: 88)[5]. Това определение на Димитър Маринов се променя много бързо през годините, макар че през 20–30-те г. на XX в. сладкарството все още държи превес в градовете, спрямо селата. То вече се приема като занаят на изкуството, на майсторлъка.

Сладкарските изделия (сладки, сладкиши) се явяват общо название на висококалорични и лесноусвоими хранителни продукти, отличаващи се с високо съдържание на захар, с приятен вкус и аромати. Основни продукти, от които се произвеждат сладкарските тестени изделия са: брашно, захар, яйца, мая, сода бикарбонат, ароматизатори, сиропирани след изпичане или намазване с кремове и сосове. Местата, където те се предлагат, се наричат дюкяни или сладкарници.

Настоящето съобщение е изготвено на базата на теренни проучвания на автора и научна литература.

Сладкарството и хлебарството, като занаяти в Чипровци и околните села, не е било обект на проучване до този момент. То се свързва най-вече с името на Димитър Иванов Панчин или т.нар. Гмитър Панчин, както е запомнен и до днес. Според неговия син Владислав семейството им е от фамилия Вандини от Струга, Македония. Там са били двама братя хлебари и осем сестри. След свада с турчин, който не си плащал хляба и ги тормозел, те стават хайдути. Панчо, един от братята, се връща в Чипровци (Инф. Владислав Панчин)[6].

Според нас, както и сведенията дадени от Владислав Панчин, става въпрос за чипровска фамилия, част от която след Чипровското въстание 1688 г. емигрира в Македония и по-късно се завръща в Чипровци. Идвайки в Чипровци, дядо Панчо работи като пазач в кметството и му се дават 20 дка земя в м. Ярмин камък до дн. Панчин венец и Панчина падина. Оженва се за жена от Чушкаревата фамилия. Дядо Панчо говори на македонски диалект, а местните хора ги наричат турлаците. Същата версия за произхода на Панчина фамилия намираме и в книгата „Стоте чипровски рода“ на Никола Николов, местен краевед (Николов 2006: 336)[7].

Според други предания тая фамилия е дошла от Пиротско, като дядо Панчо е бил ратай в Чушкарската фамилия и така се оженва за жена от тая фамилия (Захариев 1938: 155).[8]

Димитър Панчин се ражда през 1884 г. Завършва училището в Чипровци, много млад се жени за Петкана Симова поп Марковска, от която им се раждат 12 деца, от които само три живеят до късна възраст Иван, Славчо, Теодора, а осем умират до 1915 г. Женен, с многодетно семейство, Димитър Панчин отива да учи занаят в гр. Лом. Покрай ломското пристанище и р. Дунав гр. Лом е един от най-просперирашите български градове по това време. Първите две фурни тук се откриват в 1858 г. Хлебарите се наричат екмекчии, фурнаджии, имали еснаф. И тук първоначално се смята за срамно да се купува хляб, а по-късно пък по-престижно е било да не се пече домашен хляб (Маринов 2003: 120)[9].

Известна фурна на чаршията в гр. Лом е тази на Тако фурнаджията, Първан Екмекчия, Камен, Генчо. През 1858 г. фурните стават пет, а патронен празник на хлебарите – Св. Илия.

Освен хлебари тук работят шекерджии и сладкари. Пръв идва турчин от Белград, а след него открива дюкян Иванчо Шекерджията 1862 г. (Маринов 2003: 130)[10]. Освен тях работят халваджии и бозаджии, които идват сезонно от Куманово, Македония. Отивайки в Лом, Димитър Панчин купува имот и се настанява в къща до казармата до Щърбановата махала на пътя за Момин брод, където живеят преселниците от Балкана. По това време има над 20 хана в Лом. Панчин е последователно чирак, калфа, майстор. Получава майсторски свидетелства за сладкарство, млекарство и бозаджийство след явяване на изпит в Русенска търговско-индустриална камара. Основно занятие в Лом му е готварството. Разказвал е, че на изпита в Русе трябвало да разфасова теле без да го реже. От изпитната комисия му задават на шега въпроса, ако се запали Дунава как ще го изгаси, на което той отговоря: „Вие го запалете, а тогава ще видим“. Майстор Гмитър в Лом е голям, прочут майстор. Търсен е като учител да подготвя млади кадри.

През 1939 г. обаче по финансови причини част от семейството на Димитър Панчин остава в Лом, а той с малкия си син Владислав се завръща в Чипровци. Настанява се в родната си къща на дн. ул. „Павлето“. Преди това около 30-те г. той настанява в къщата си майстор Иван от гр. Фердинанд (дн. Монтана), който прави мекици. Известният готвач Велко Павлов от Чипровци съобщава, че продавал мекиците му на табла окачена с връв на врата му (Велко Павлов)[11]. (В. Павлов става известен готвач, удостоен е със званието „Герой на социалистическия труд“.)

В края на 30-те г. на XX в. в Чипровци са отбелязани две табачници, две обущарници, две грънчарници, две налбантници, две кръчми, една малка гостилница, три манифактурни и бакалски дюкяна, една-две дърводелници и една месарница. Тези занаяти се упражняват от местни хора успоредно със земеделие и животновъдство.

В демографско отношение Чипровци наброява около 40-те г. на XX в. 3000 души население, с което се явява като едно от най-големите селища в Берковска околия с българско население (Захариев 1938: 222)[12].

Връщайки се в родното Чипровци, Димитър Панчин се захваща веднага с хлебарство и сладкарство. С печени тухли иззидва фурна в дома си в помещение зад оджака. Майсторът Георги Чушкарев му изработва лопатите от дърво. Те са дълги, събират по 4–5 хляба. Снабдява се и с още инвентар и започва да меси около 200 хляба на денонощие. Брашно взема само от Ценината воденица, защото смята, че е най-доброто. Преди него работят хлебари-македонци, като дядо Никола и синове, които живеят близо до тях на Цонкин мост (Още Тачкин бобък, Циганski мост. Според Вл. Панчин тук от 1923–1935 г. е имало фурна за хляб, а до нея ковачница. След 1936–1937 г. по градоустройствен план тия къщи се развалят (инф. Ив. Лилкин)[13]. Освен тях от София идва евреинът Бино, който пър-

воначално живее до фамилия Гинкини, а после се премества в Катеринина къща и след това в къщата на Димитър Петканин. Продава симиди в дюкяна си у Петко Йоцин, срещу кафенето на Ставри Попов, търговец на килими, краевед (инф. Г. Ценков, инф. Ив. Крумов)[14]. В къщата на Димитър Панчин, според съвременниците, царяла голяма чистота. Квасът майсторът прави сам. Замесва тестото оставя го да втаса и призори става да пече хляба. Хората идват у тях сутрин рано – викат му „леб или самунь“ Хляб се пече всеки ден. Завивали хляба с чисти памучни и ленени кърпи.

Редом с хлебарството Димитър Панчин започва да работи сладкарство, млекарство и бозаджийство. Семейството няма животни но той купува всеки ден мляко от овцете на Пенчини и Жанкини. Слави се като голям майстор на овче мляко. Заквасата прави в землени кюпове от по 5 кг. по 2-3 кюпа на ден. Работи с плоски метални лъжици. Продава млякото на везна с каничка като мярка. Киселото овче мляко на Димитър Панчин е толкова гъсто и добро, че могло да се реже с конец.

Бозата приготвя от просо и ръж. В казанче вари просото и немляната ръж. Слага захар и прецежда. Бозата става възкисела, оставя се да втасва в две бъчвички. С едно канче с дръжка и улей от пиринч (бронз плюс калай) взема от бъчвичката, след което налива на клиента бозата в 0,5 литра високи, тежки, стъклени чаши. Докато Павел бозаджията разнася бозата си из улиците, тук бозата се предлага само в дюкяна. Обикновено Димитър Панчин прави по 10–15 литра боза всеки ден.

Сладкарските тестени изделия, които предлага Димитър Панчин се състоят от: курабии (гурбии), масленки, чушки, козунаци. Прави целувки, локум и небет шекер. Всички сладки се приготвят на голяма букова маса в къщата. Майката Петкана поддържа домакинството и помага на съпруга си. Тя не се занимава с килимарство.

Масленките приготвя от тесто, направено от мас, захар, брашно (пресято). Разстила се тестото върху масата и се реже с нож на ромбове, никога квадратни. Поставят се в тавите и изпичат около 100 бройки.

Курабиите, гурбиите приготвя от брашно, яйца, захар и безвредни немски бои в жълт цвят. Пекат се в тенекиени формички с форма на звездички и кръстчета и дупка в средата. След изпичането ги нанизва на връв и така ги представя за продан.

Целувки прави от белтъците на яйцата, много дълго ги разбива и пече на намаслена хартия, за да не изгорят. Яйца купува от яйчарите (Ценко Шкурдин).

Локум прави от брашно, пудра захар. Реже го на правоъгълници върху синия и той става еластичен, бял и много вкусен. Предлага и небет шекер.

Специалитетът на Гмитър Панчин са чушките със сос. Те се приготвят от по-рехаво тесто. „Омесва тестото, втасва, умееше да си отреже дълго парче и си го нарече“ (инф. Владислав Панчин)[15]. Прави ги на топчици и ги оформя като полумесеци, като на единия край е по-тънко. Около 30–40 парчета се вместват в една табла и се изпичат добре. Отделно се прави сос с брашно, захар и червена боя. Всяка чушка се потапя в керамичен гювеч в соса. После се поставя в табла, а с останалия сос залива отгоре чушките. След няколко часа се стяга соса върху изстиналите чушки. Предлагат се после отделно в малинов сос за овалване.

По Великден приготвял козунаци – от брашно, яйца и захар с различна големина. Освен това слага и ленено семе, а глазурата е от натурални продукти.

Освен, че е известен най-вече като сладкар Димитър Панчин е викан задължително да готви по сватби и кръщенета (инф. Владислав Панчин)[16]. Славел се и с приготвянето на карчак кебап, който не го вари, а слага стомната направо в жарта. След приготвянето го изсипва от гърлото на съда.

Пристигайки в Чипровци Димитър Панчин отваря свой дюкян пред къщата си на улицата, а тя води към Шарената чешма – едно от най-важните места за социалното общуване на чипровчани. До него се стига по три каменни стъпала. На витрините му са изложени в картонени кутии и тави: масленки, курабиики, целувки, локум, прочутите чушки с малинов сос. Освен тях се предлага овче кисело мляко и боза. Има пейки за сядане и голяма тумбеста печка за зимата (инф. Сийка Тачева, инф. Иван Петков, инф. Владислав Панчин)[17]. Майстор Димитър Панчин е нисък, пълен човек с бяла престилка и често седнал пред дюкяна си, намиращ се срещу лимонадената работилница на Гмитър Петканин и до магазина на Ценко Георгиев и Митровци „Малка печалба".

По време на традиционния събор, празници и неделното хоро на конака, дн. Исторически хълм, майстор Панчин изнася табли със сладкарските произведения и с помощта на синовете си ги продава.

Освен в Чипровци той разнася своята продукция по време на традиционните събори в съседните села: Мартиново, Железна, Митровци, Превала, Горна Лука, Бели мел, Копиловци, Лопушанския манастир и др. с магаре, натоварено със сладки и боза и продава своите сладкарски лакомства.

Като изкусен майстор готвач и сладкар ходи във гр. Фердинанд (дн. Монтана) в Минчевия хотел „Чипровец". Има 20–30 чираци, където ги обучава в готварство и сладкарство.

След промените на 9.IX.1944 г. се включва в кооперацията и в Михайловград (дн. Монтана) обучава сладкари. Негов ученик е Ценко Ставрин, съсед по къщи, много известен сервитьор и готвач в миналото в Лом и София.

През 1961 г. при строежа на новата къща Панчин разрушава дюкяна. В този дюкян се събират всяка вечер млади хора преди да отидат по седенките. През периода 1941–1944 г. около стотина младежи и по-малко девойки задължително минават

през дюкяна. По това време има 800 кошари, по които живеят момците. Те ходят по седенките и сутрин към 6–6.30 ч. се качват по кошарите като задължително минат при сладкарския дюкян на Панчин. Децата ежедневно посещават дюкяна. Купува се с пари и с яйца (сурово и варено). Около Великден Панчин изкупува около 1500 великденски яйца, от които използва жълтъка. За добре свършена работа или добро поведение децата са възнаграждавани да си купят нещо сладко и вкусно от дядо Панчин.

През 60-те г. на XX в. Гмитър Панчин вече остарял, продава семки на децата в училище или в къщи с дървена чашка за мярка. Умира през 1973 г. поради лекарско недоглеждане според сина му Владислав Панчин.

Покрай тези сладки удоволствия чипровчани ползват и услугите на лимонадената работилница „Морава“ на Димитър Петканин. Роден е през 1899 г. на 18 октомври под името Димитър Пешев Кътин, но всички го знаят Гмитър Петканин наричан така по майка. Родната му къща е срещу Шарената чешма, а той построява своя на мястото на Шатърската фамилия, тъй като е осиновен от дядо Цеко Шатърски – ктитор на църквата през 1923 г. Къщата е двукатна със зидани камъни на първия етаж за живеене, на втория – плетарка. Като войник в гр. Враца се жени за Цана от гр. Тетевен и младото семейство пристига в Чипровци през 1920 г. Цана била много находчива и като слугиня в с. Рибарица на софийски туристи донесла рецепти за правене на лимонада и сайдер. Говори правилен литературен български език, има природна интелигентност. Свързва се с фирмата на братя Манджукови в София – фирма „Арома“ за доставка на лимонадени шишета за започване на лимонадопроизводство.

Димитър Петканин е назначен за горски стражар и фирмата се регистрира на нейно име. Раждат им се две момчета – Иван Цанин и Цветан Цанин (често срещана традиция да се

наричат на майките си.). През 1935 г. Гмитър Петканин получава майсторско свидетелство за майстор–содо-лимонаджия. От с. Копиловци закупуват машини. Работилницата се намира на първия етаж на къщата им, където има бунар и голямо циментово корито за миене на шишета. Започват с 200 и стигат до 1000 лимонадени шишета с топчета, а след това запушалка с машинка и гумичка. В дървени тарги се събират по 10 шишета. В семейният бизнес се включват и момчетата. По-малкият син Цветан работи в работилницата от седемгодишен. Рано сутрин започва да мие шишета. Вземат да помагат и съседски деца, които после ги черпят с лимонада и сайдер (инф. Сийка Тачева, инф. Цветан Димитров)[18]. Основните производи са лимонада, сайдер и газирана вода. Вода се носи всяка сутрин рано в котли от Шарена чешма. Поставят се в казан около 100 л вода. Бутилката с въглероден двуокис се доставя от гр. Враца с влак до гр. Фердинанд (дн. Монтана) и после с автобуса на „Жар птица“ до Чипровци.

Сиропът за лимонада и сайдер (жълта, червена) се прави в малка чашка и така се пълни всяко шише от 0,250 мл. Непосредствено до помещението за приготвяне се намира складът за продукцията.

Лимонадата, сайдерът и газираната вода се продават на място в работилницата и снабдяват кръчми и дюкяни на Крум Георгиев, Александър Бумбарев, Цено Гоцин, Георги Ценков, Иван Стаменов, Ценко Луканов, Благой Ценов, Ставри Попов и др. По време на събори по селата Гмитър Петканин, заедно със сина си и жена си натоварва каруцата с тарги лимонада, сайдер и газирана вода и продава на местните хора (инф. Иван Димитров, Цветан Димитров)[19]. Последните имат ангажимента после да връщат шишетата, записани в тефтера.

След социално-икономическите и политически промени в страната след 9.IX.1944 г. Димитър Петканин се включва в кооперацията като майстор през 1946 г. Работи до 1981 г. Днес

на мястото на старата работилница се намира къща за гости „Торлаците“, която е със запазен първи етаж (като зидария) и където с гордост показват фотография на старата лимонадена работилница.

През 70-те и 80-те г. на XX в. чипровските целувки, боза и лимонада са широко известни и търсени. Чипровски майстори към РПК „Наркооп“ произвеждат банички, целувки, еклери, пасти, ронливки, кифли, козунаци. След 1989 г. за кратко време Пламен Георгиев, Иван Павлов и Ангел Тачев правят чипровска боза. Днес фирма Гоцеви произвеждат различни видове хляб, мекици и козунаци. Фирмата на Илия Димитров Илиев прави дребни сладки. Пет фирми произвеждат прочутите чипровски кори за баница.

Сладкарството, лимонададжийството, бозаджийството като занаяти в Чипровци са част от социално-икономическата картина в Чипровци от 20-те до 90-те г. на XX в.

Те се явяват като част от живота на чипровчани близо век. Имената на майсторите Гмитър Петканин, Гмитър Панчин са оставили траен спомен в местното население от поколения наред (инф. Павлин Петков, Райна Чушкарева, Цветана Александрова, Ева Кузмина, Иван Крумов, Георги Ценков)[20].

Бележки

[1] **Петрински 2010:** Ив. Петрински, Поглед назад в историята, в. „Сега“, 2010 г.

[2] **Петрински 2010**: Ив. Петрински, Поглед назад в историята, в. „Сега“, 2010 г.

[3] **В. „Хлебопекарска защита“:** в. „Хлебопекарска защита“, 1926, бр. 1, 2, 3, 5, 6 и 7; 1927 бр. 9; 1933 бр. 1, 6.

[4] **Маринов 1901**: Д. Маринов. Градиво за веществената култура на Западна България. СБНУ. 1901.

[5] **Маринов 1901**: Д. Маринов. Градиво за веществената култура на Западна България. СБНУ. 1901.

[6] **Инф. Владислав Панчин** – р. 1932 г. обр. висше; гр. Чипровци.

[7] **Николов 2006**: Н. Николов. Стоте чипровски рода. С., 2006.

[8] **Захариев 1938**:. Й. Захариев. Чипровци. Поселищни-географски проучвания 1938.

[9] **Маринов 2003**: Д. Маринов. История на град Лом. 2003.

[10] **Пак там.**

[11] Велко Павлов – р. 1921 г. обр. средно, гр. Чипровци.

[12] **Захариев 1938**: Й. Захариев. Чипровци. Поселищни-географски проучвания. 1938.

[13] Инф. Иван Лилкин – р. 1949 г. обр. висше; гр. Чипровци.

[14] Инф. Георги Ценков – р. 1927 г. обр. висше, гр. Монтана; Инф. Иван Крумов р. 1938 г. обр. висше, гр. Чипровци.

[15] Инф. Владислав Панчин – р. 1932 г. обр. висше, гр. Чипровци.

[16] Пак там.

[17] Инф. Сийка Тачева – р. 1943 г. обр. висше; гр. Чипровци; инф. Иван Петков – р. 1948 г. обр. висше, гр. Чипровци; Инф. Владислав Панчин – р. 1932 г. обр. висше, гр. Чипровци.

[18] Инф. Сийка Тачева – р. 1943 г. обр. висше, гр. Чипровци; Инф. Цветан Димитров – р. 1929 г. обр. висше, гр. Монтана, почетен железничар.

[19] Инф. Иван Димитров – р. 1939 г. обр. висше, с. Мартиново; Инф. Цветан Димитров – р. 1929 г. обр. висше, гр. Монтана, почетен железничар.

[20] Инф. Павлин Петков р.1948 г. обр. средно; гр. Чипровци; Инф. Райна Чушкарева – р. 1949 г. обр. средно, гр. Чипровци; Инф. Цветана Александрова – р. 1943 г. обр. висше, гр. Чипровци; Инф. Ева Кузмина – р. 1950 г. обр. средно; гр. Чипровци; Инф. Иван Крумов – р. 1938 г. обр. висше, гр. Чипровци; Инф. Георги Ценков – р. 1927 г. обр. висше, гр. Монтана.

Литература

1. **Маринов, Д.** Градиво за веществената култура на Западна България. СБНУ. 1901.

2. **Петрински, Ив.** Поглед назад в историята. – В: в. Сега от 02.08.2010 и 03.08.2010.

3. В. Хлебарска защита бр. 3 г. I/21 май 1926; бр. 2 г. I/14 май 1926; 1 юни 1926; бр. 5/10 юни 1926; бр. 6/20 юни 1926; бр. 7/15 юни 1926; бр. 9, г. II, 1927; бр. 1/25 септември 1933; бр. 6/30 декември 1933.

4. Сп. Сладкар бр. 2/1928 с.; бр.7 с. 3, 8, 10, 11; бр. 6 с. 5.

5. В. Хлебарски глас бр. 7/15 януари 1934; бр. 10/18 март 1934.

6. **Николов, Н.** 100 чипровски рода. 2006.

Снимка 1

ГОЛЕМИЯТ МАЙСТОР И ИЗОБРЕТАТЕЛ СТОЙКО ДУЛЕВ СТОЙКОВ

Пламен Ечков

Много отдавна, може би от хилядолетия, хората се научили да отчитат времето. Отначало със слънчеви, после с водни, пясъчни часовници През Средновековието се появили механичните часовници, чрез които изкусни майстори прославяли своя занаят. Но как е в родината ни? За съжаление археолозите досега нямат точен отговор имало ли е в България часовници през древността

За първи път за голям (кулен) часовник се съобщава от чужди пътешественици в началото на XVII век в Пловдив. Постепенно в течение на близо два века с такива големи часовници се „сдобиват“ голяма част от нашите градове, включително и тук при вас, в Габрово. Макар и бавно, много трудно през първата половина на XIX век се появили и първите български часовникари, наричани по това време сахатчии. В Ловеч това е станало през далечната 1850 г., когато се споменава за Коста Сахатчията. До 1878 г. в града ни винаги е имало по 3-4 сахатчии – българи и турци.

След Освобождението 1878 г. до 1944 г. в Ловеч постоянно са упражнявали своя занаят по 5–6 часовникари. След икономическите промени през 1947–1950 г., майсторите от този занаят се обединяват за съвсем кратко време в кооперация, но скоро преминават към местния промкомбинат. През 70-80 те години на XX в. в часовникарското ателие в града работят до 10–15 часовникари, някои от които са много добри в своята професия. Но не за тях ще стане дума в тази разработка. А за

един часовникар, който е нестандартна личност, с оригинални виждания и желание да изобрети нещо ново и непознато за нашата родина.

Името му е Стойко Дулев Стойков. Роден е в китното ловешко село Соколово преди 60 години. Произхожда от бедно занаятчийско семейство. Още от малък чувства влечение към техниката. На 13 години му подаряват стар, счупен будилник и той веднага го разглобява, за да види и се запознае с неговите части. Мечтае да учи в техническо училище, но поради липса на средства постъпва в Държавната самолетна фабрика в Ловеч като чирак (ученик) стругар и фрезист. Някога – преди 70 години, тази фабрика е давала уникалния шанс на всеки един младеж от Ловешко, чувстващ влечение към техниката, да осъществи мечтите си, като създава нещо уникално като конструкция, каквато е самолетът. И така, бай Стойко получава невероятния късмет – да работи това, което желае. Бързо се обучава като стругар и фрезист, но все нещо го тегли към фината техника, по-точно към часовниците. С разрешението на началника си посещава работилницата за бордни уреди на самолетите, завеждана от известния часовникар Симеон Симеонов. Там той получава първите си уроци и много скоро ремонтира стария си будилник. Получава познания и по други уреди.

Влечението му към техниката е забелязано от ръководството на завода (от 1949 година Държавната самолетна фабрика става вече Завод 14 – б.м. Ечков) и той е изпратен на държавна издръжка да учи в техническата гимназия в град Карлово. Там получава познания в различни области на техниката. Същевременно изкарва пълния курс по радиолюбителство и сглобява първия си радиоапарат. След казармата отново постъпва в завода, като работи като конструктор, предимно в т.нар. специално производство. Още в самото начало на трудовата си дейност проявява желанието си за новаторство, като конструира

резбонарезен автомат „Балкан“, модернизира с пневмоавтоматика фрезовите машини ФУ-320 и ФУ-250, а също и бормашини и стругове. Прави опити за въвеждане на многомашинно производство. Заедно с офицери от Генералния щаб участва в разработването на военни изделия, за които получава награди. Но успоредно с това, в малкото си свободно време, не забравя старата си страст – часовникарството и поправя всички видове по това време известни механични часовници. Търсещата му личност мечтае да конструира нещо ново към тези часовници. Още на младини бай Стойко е бил наясно, че в България не може нещо ново, оригинално да се изобрети като конструкция по механичните часовници. Ведущи страни в тази насока като Швейцари, Германия, Англия, САЩ, а в по-ново време СССР, са направили много в тази насока. Затова той решава да насочи своите усилия към усъвършенстване на механичните часовници с електрически компоненти, където полето за действие е необятно. Постепенно назрява идеята му да изобрети нещо ново, непознато за България в тази област. И така, в продължение на повече от три десетилетия той сътворява няколко уникални часовникови механизми, които искам сега да ви представя.

През далечната 1975 г. той конструира „Програмен контактен часовник“ (ПКЧ-75). Той е предназначен за автоматично включване и изключване на елдомакински уреди, радиоапарати и телевизори по предварително избрана програма (фиг. № 1). Основният часовников механизъм е от механичния „Слава“, но без звънчева система, защото е добавил електронно устройство, имитиращо глас на птица.

През 1978 г. заедно със сина си Дилян изобретява „Устройство към часовник за получаване на звукови сигнали“ (фиг. № 2). За основа на часовниковия механизъм използва механичния „Маяк 74122“. Стойко Стойков разработва механичната част, а синът му Дилян – електронната схема. Часовникът е стенен, с форма на тогавашния герб на Ловеч. На всеки 15

минути от монтирания високоговорител в часовника се чуват сигнали с различна честота, а на кръгъл час „бие“ толкова, колкото е часът. Тази уникална разработка получава признанието на тогавашните органи, като получава Авторско свидетелство № 26328/79 г. На фиг. № 3 Стойко Стойков и синът му Дилян сглобяват устройството.

В далечната 1982 г. синът му Дилян конструира „Часовниково устройство за сигнализация“, с което автоматично се включва звънчева инсталация в училището, в което учи. Стойко Стойков помага на сина си в изработването на механичните детайли. Творбата е призната за изобретение и получава Авторско свидетелство № 3405/83 г. Внедрено е в ТМЕТ „Н. Вапцаров“ – Ловеч.

През 1990 г. Стойко Стойков се пенсионира. Вече може да се отдаде на любимото си занимание – часовникарството. Обзавежда една от стаите си като работилничка. Дори си изработва собствена конструкция стругче за финитe детайли. Започва да събира различни видове часовници – механични и електромеханични. Но заедно с ремонта на часовниците в главата му „зреят“ идеи как да се подобрят възможностите на механичните часовници. Затова през 1991 г. разработва „Часовников битов“ (фиг. № 4). Той е предназначен за включване на акумулиращата печка автоматично с нощния режим на тока. Основният часовников механизъм е кварцов, към който са монтирани зъбни предавки за календара с централна стрелка за датите.

В трудната за цяла България 1996 г. Стойко Стойков конструира „Часовник с троен календар“. Основният механизъм е кварцов, на „Янтар 26206“ (фиг. № 5). Майсторът изработва специални зъбни предавки. Датите се показват чрез централна стрелка, а дните и месеците – чрез дискове.

В началото на новия XXI в., през 2000 г. майсторът сътворява „Часовник механизиран за включване и изключва-

не“ (ЧВМИ – 2000). Предназначението на това устройство е за включване/изключване на радиоапарат или телевизор по предварително настроена програма.

Стойко Стойков много държи на семейството си. И затова през 2004 г. изработва едно красиво изделие – „Часовник–календар на семейство Стойкови“ (фиг. № 7). Основният механизъм е механичен – от „Маяк 74122“. Освен двете часовникови стрелки – часовата и минутната, са поставени и циферблати, показващи деня на седмицата и датата от месеца.

Идват трудни дни за нашия майстор. Въпреки житейските несгоди през 2005 г., той конструира „Часовник с двоен календар“ с основен кварцов механизъм. Към него е добавено устройство за мигновено завъртане на календарните стрелки в 24 (0) часа.

В годината 2006 той изобретява „Часовник с троен календар“ (фиг. № 9). Механизмът му е подобен на този от фиг. № 8, но е добавена допълнителна предавка за стрелките на месеца от годината.

През настоящата 2011 г. Стойко Стойков конструира едно оригинално часовниково устройство – „Часовник – майка“, който подава сигнал за задвижване на много други (импулсни, вторични) часовници. Механизмът е кварцов.

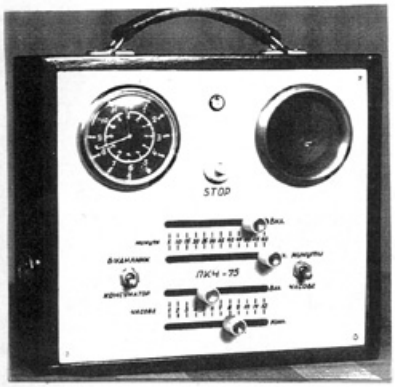
Още от малък, заедно с любовта към техниката, бай Стойко има определени исторически интереси. През 1989 г. той подари няколко майсторски свидетелства на РИМ-Ловеч, разказа ни за своите изобретения и бъдещи идеи. През 2003 г. участва в една наша изложба със свои часовници. През 2010 г. ме „запали“ с идеята си да покажем часовници от всички видове, които е имало в България. Заедно с това ще демонстрира и своите уникални творения. Аз от своя страна се амбицирах да покажа с фотоси часовниците от древността до наши дни. Разбирайки за това, Стойко Стойков ме свърза с редица стари часовникари, които ми разказаха много за техния занаят. Нещо повече,

той ме свърза с Ангел Тодоров – наследник на легендарния Фендян, създател на българските будилници.

По признанието на бай Стойко, часовникарството в момента е в упадък, тъй като кварцовите часовници са 10 пъти по-евтини от механичните и не се поправят, а само им се сменя батерията. Но часовникарството трябва да се изучава от нас, историците, тъй като в него е въплътена есенцията на многовековните човешки постижения от труда на астрономи, физици, инженери и часовникари. И особено трябва да наблегна на оригиналния принос на нашите български майстори. Именно затова ви разказах всичко дотук. Мисля, че изобретенията на Стойко Стойков заслужават това.

Стойко Стойков

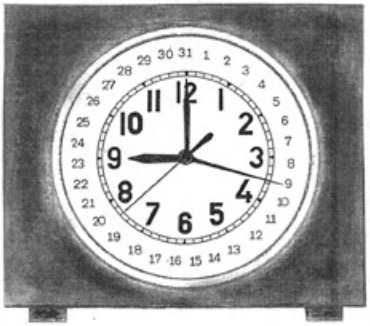
Фиг. 1.

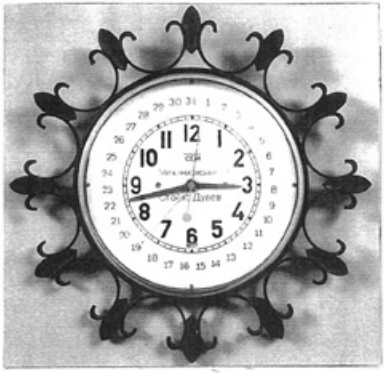
Фиг. 2.

Фиг. 3.

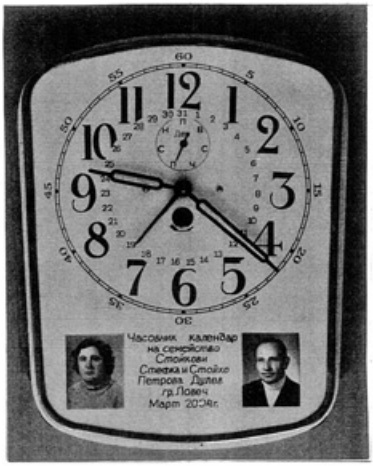
Фиг. 4.

Фиг. 5.

Фиг. 6.

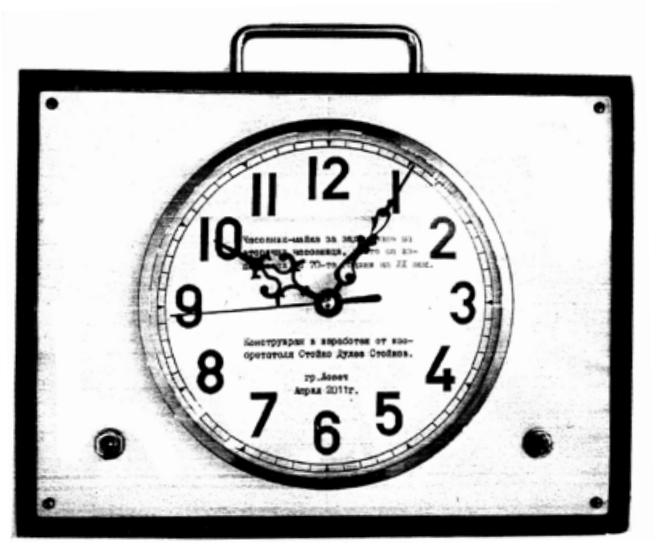
Фиг. 7.

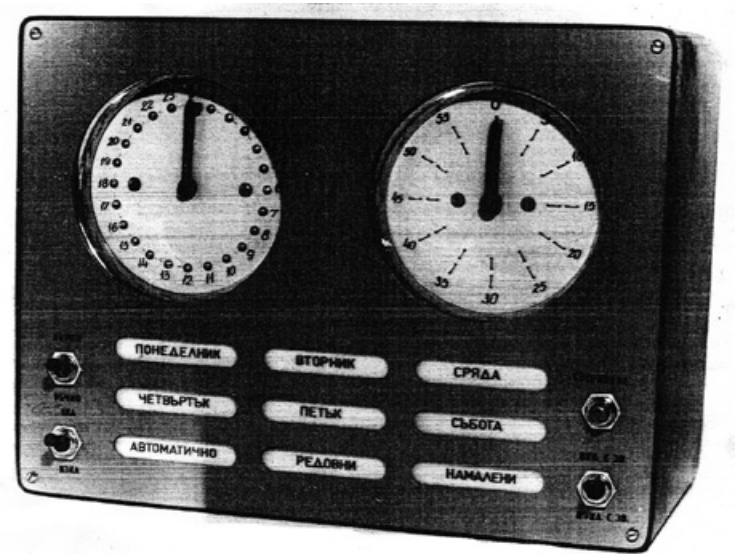
Фиг. 8.

Фиг. 9.

Конструкция и изработен от кооператора Стойко Дулев Стойков.
гр.Ловеч
Април 2011г.

Фиг. 10.

ПОНЕДЕЛНИК
ВТОРНИК
СРЯДА
ЧЕТВЪРТЪК
ПЕТЪК
СЪБОТА
АВТОМАТИЧНО
РЕДОВНИ
НАМАЛЕНИ

Фиг. 11.

ПЪРВИЯТ ТРОЯНСКИ ИКОНОПИСЕЦ ПЕНЧО Х. НАЙДЕНОВ

Десислава Вутова

Троян е един от известните занаятчийски центрове в България още от периода на Възраждането. Счита се за важен център на керамичното производство, но са много занаятите, намерили своето развитие тук. Сред тях място има и иконописта. Близостта на Троянския манастир предполага благоприятстването на този занаят, но всъщност в Троянския край няма много майстори-зографи. Тук работят представители на някои от най-известните тревненски родове иконописци, а Троянския манастир е известен с делото на Захари Зограф. За това сведенията за работата на първия в Троянско местен иконописец имат особено значение за историята на града.

Пенчо Хаджи Найденов е роден през 1815[1] г. в махала Колибето (днес с. Черни Осъм). Израства в духовната атмосфера на бащиния дом, в семейството на Хаджи Найден Попски, човек с будно съзнание, ходил на Божи Гроб. Пенчо учи в килийното училище при Троянския манастир, където е един от найдобрите ученици. Според някои изследователи като юноша е изпратен в школата по резба и иконопис в Банско, където се обучава три години, след което се връща и установява в Троян.

Първите сведения за неговата работа откриваме през 1852 г. Тогава Пенчо работи в църквата „Св. Атанасий“ в с. Еница. Историята на църквата разказва, че старият, вкопан в земята храм е бил разрушен от турците, а през 1944 г. е изграден нов, който се намира в близост до мястото на старата църковна сграда. Иконите от разрушения храм са запазени и пренесени от мест-

ното население в новия. При една своя обиколка из църквите, където работи Пенчо Х. Найденов, негов наследник посещава храма в с. Еница и описва няколко икони. Сред тях са били Св. Атанасий, Пресв. Богородица, Христос, Св. Йона Кръстител. В обобщение от това посещение д-р Станчо Дренски изброява 30 икони, сред които има малки, средни по размер и големи олтарни изображения. Дали д-р Дренски е познавал наистина в детайли творчеството на троянския зограф и дали тази информация е достоверна е трудно да се каже. След проведеното през 2007 г. теренно проучване в селото и заснемането на храмовото пространство бе установено, че напълно е разрушен иконостасът, няма запазени вътре в църквата икони, само частично бяха съхранени стенописите, които са създадени след изграждането на храма. Планираното възстановяване на църквата и евентуалното връщане на запазени от троянския зограф икони в храма ще бъде обект на едно бъдещо изследване.

След първите стъпки в иконописта ще отправим поглед към работата на зографа в Троянския край. Първо място в настоящото изследване е за църквата „Св. Всех Святих“ в с. Голяма Желязна. Каменната сграда, според запазените надписи, е построена през 1858 г. Сред иконите, дело на Пенчо Х. Найденов, няколко носят сведение за годината на своето създаване – иконата на Св. Илия е надписана: 1860, юли, 18 Пенчо писа. От същата 1860 г. е и иконата на Св. Мина. Изписана с голяма вещина, тя представя светеца на бял кон, а фигурата му е заобиколена от сцени, разказващи за житието му.

Вниманието на богомолеца в църквата привлича иконата от втория ред на иконостаса, изобразяваща Св. Модест. Историческите извори свидетелстват, че Модест е бил Йерусалимски патриарх между 632 и 634 година. Паметта му се почита на 18 декември. В народния празничен календар светецът е популярен като покровител на орачите и на едрия впрегатен добитък. Пенчо Х. Найденов го изобразява именно в тази му

функция – в цял ръст, с богослужебно одеяние и книга в лявата ръка. На заден план детайлно са изрисувани волове, коне и други домашни животни. Всъщност култът към този светец е разпространен в Пирин, Родопите, Странджа. Вероятно провокиран от духовните потребности на хората тук, за които животновъдството е основен поминък, Пенчо Х. Найденов решава да го изобрази в местния храм. В целия репертоар на Пенчо Х. Найденов това е единственото подобно запазено от него изображение на светеца.

За църквата „Св. Възнесение Господне" в с. Шипково, изградена през 1858 г. Пенчо Х. Найденов изобразява Възнесение Господне, Св. Три Светители, Св. Троица, Св. Йоан Кръстител, Св. Илия. На икона от царския ред виждаме Св. св. Кирил и Методий, облечени в архиерейски одежди, с корони на главите и руло в ръцете, върху което е изписана азбуката. Между фигурите на двамата стои надпис „Български просветители". В църквата тук, освен иконите на троянския зограф място на иконостаса имат и две великолепни икони, дело на Цаню Захариев от Трявна (Пресв. Богородица и Христос). Иконата-патрон на храма е подписана „1867 г. изобрази Пенчо Х. Найденов от Троян".

До неповторимата атмосфера на епохата, в която твори първият троянски иконописец можем да се докоснем и днес в с. Лесидрен. Църквата „Св. Великомъченик Георги" съхранява в цялостен вид творчеството на зографа. Дело на Пенчо Х. Найденов са големите икони на Исус Христос и на Пресв. Богородица, на Св. Йоан Кръстител и на Св. Георги. Иконите на Св. Димитър, Св. Архангел Михаил, Св. Спиридон, Св. Всях Светих, Благовещение също са изрисувани от него. На южната врата на иконостаса са изобразени Св. Петка и Св. Неделя. Общо десет големи, двадесет и три от втория ред на иконостаса и осем преносими икони са негово дело. Две от тях са запазили и датата на своето „рождение". Иконата на Пресв.

Богородица е подписана: 1860, ноември, 10 Писа Пенчо Х. Найденов от Троян. Иконата на Христос носи почти същото послание: 1860, ноември, 10 ръка писа Пенчо Х. Найденов от Троян. При изписването на иконите в тази църква, както и в някои от другите храмове, където работи Пенчо Х. Найденов, е помагал синът му – Христо Иконописов. Тази информация дава някои насоки в изследването на работата на първия троянски зограф, но липсата на едно пълно, задълбочено изследване на неговото дело пречи на пълноценното му представяне. За съжаление информацията за работата на двамата – баща и син в различни църкви е твърде недостатъчна, за да бъде описано ясно и отчетливо творчеството на всеки един от тях поотделно. Така се стига до налагането на една теза, че в някои църкви иконите са съвместно дело на двамата. Дали синът само е помагал или самостоятелно е изписвал изображения е трудно да се каже.

През 1882 г. в с. Дълбок Дол е построена църквата „Св. Архангел Михаил". Тук по-голямата част от иконите на царския ред, както и тези от празничния ред на иконостаса са дело на Пенчо Х. Найденов. Сред тях са Св. Илия, Св. Петка, светите братя Методий и Кирил.

Между 1852 и 1872 г. Пенчо Х. Найденов изписва няколко църкви във Врачанския и Плевенския край. Освен първите му стъпки в храма на с. Еница, неговото наследство откриваме в църквата „Св. Архангел Михаил" в с. Лазарово (1868 г.), „Св. Възнесение Господне" в с. Бреница (1871 г.), „Св. Параскева" в с. Ставерци (1868 г.). В някои извори се споменават също и църквите „Св. Николай" в с. Караш, издигната в 1863 г. и „Св. Параскева" в с. Дерманци" (1872 г.).

Прекрачвайки прага на църквата „Св. Архангел Михаил" в с. Лазарово ни посрещат икони на троянския зограф, които поразяват с великолепието на своите цветове, запазили се свежи и до днес. Големите икони от царския ред на Исус Христос, Пресв. Богородица, Св. Йоан Кръстител, Св. Николай Мирли-

кийски. На южната врата на иконостаса, точно според канона е изобразен Св. Архидякон Стефан. На голяма по размери икона до входа на храма са поставени изображенията на Св. св. Кирил и Методий. На почти всички икони присъстват красиво изписани имена на ктитори от селото. Дело на троянския зограф вероятно са били и иконите от празничния и апостолския ред на иконостаса. Днес от тях е запазена малка част, другите са били обект на кражба и днес на техните места не са поставяни други икони.

Интересен случай представлява историята на църквата „Св. Възнесение Господне" в с. Бреница, където още през периода на Възраждането троянският майстор работи по иконостаса. В началото на XX в. той е подновен, но иконите на Пенчо Х. Найденов са запазени и са намерили своето място между колоните в храма. Големите табла представят Пресв. Богородица, Исус Христос, Св. Илия, Св. Петка, Св. Николай, Св. Йоан Кръстител. Запазени са и няколко малки по размер икони на апостолите Лука, Филип, Тома, Андрей, Яков, Марко, на Св. Атанасий. Тук също има данни, че бащата работи заедно със своя син. Местната история е запазила и друг спомен. Тук Христо Иконописов е работил като учител, бил е певец в църковния хор и е един от основателите на читалището в селото.

Една икона от троянския зограф се намира в манастира „Св. Илия" в гр. Тетевен. Тя представя Св. Архангел Михаил и както свидетелства надписът е изписана през 1861 г. „септември 20".

Църквата „Св. Николай Летни" в с. Гумощник също е свързана с първия троянски зограф. Тя е изградена през 1839 г. и тук се съхраняват няколко ценни икони, които са работени от различни майстори. Иконата на Пресв. Богородица, която се намира в притвора на храма е подписана „1802 рукою Симеонь от Тревна". Зографът е Симеон Цонюв, един от най-добрите представители на Тревненската иконописна школа. На

икона от царския ред е изобразен Св. апостол Тома. Тя е дело на Пенчо Х. Найденов, както и една малка по размери икона, отново представяща същия образ, която е датирана. В долния ляв ъгъл е изписана годината „1868“. Малката икона в момента се съхранява в Музея на занаятите в гр. Троян, заедно с още 24 икони, книги, църковна утвар и един кръст от сребро с позлата, които са от църквата в с. Гумощник.

Имаме основание да споменем и още една църква – „Св. Възнесение Господне“ в с. Калейца (1859 г.). в изследването на йеромонах Павел Стефанов за църковното изкуство на Троянския край, той споменава, че на владишкия трон в църквата е „закрепена иконата „Три Светители“ от Пенчо Х. Найденов“. Тази икона не е запазена в църквата. Това вероятно се дължи на факта, че преди няколко години е имало кражба, след която няколко икони вече не са в църквата. Към настоящия момент в храма няма икони от Пенчо Х. Найденов.

Иконите на Пенчо Х. Найденов в троянския храм „Св. Параскева“ могат да бъдат определени като венец на неговото творчество. Изписани в зряла творческа възраст, те представят изключително добре зографа. Дело на Пенчо Х. Найденов са големите икони на св. Йоан Кръстител, на св. Преподобна Параскева, иконите на северната и южна врата на иконостаса на св. Георги и на св. Димитър.

Иконата на св. Петка е едно изключително творение. Образът на тази светица срещаме в много от църквите, където работи първият троянски зограф. При тях светицата е изрисувана по-наивно. Тук е изобразена с изключително майсторство. Паралел с други икони на светицата от периода 15–18 век показва, че св. Петка се изписва обикновено с виненочервен мафорий и с кръст в ръка, в иконографска редакция близка до тази на Богородица. Тук връхната дреха също може да бъде определена по този начин, тъй като покрива главата и раменете на светицата и се спуска надолу, а цветовете са в същата тоналност.

Дело на Пенчо Х. Найденов са големите икони на Св. Илия и Св. Мина, иконите Въведение Богородично, Успение на Пресвета Богородица, иконата с образа на св. Спиридон.

Общо девет големи икони на Пенчо Х. Найденов допринасят за тържествената атмосфера в троянския храм, която се допълва от икони на втория ред на иконостаса и няколко преносими икони, също дело на троянския зограф.

Заедно с богатото наследство от икони Пенчо Х. Найденов е оставил и няколко ктиторски портрета. Те заслужават специално внимание като пазители на особеностите на епохата, в която са създадени и като свидетелство за творческите възможности на изпълнителя. В църквата „Св. Всях Светих" в с. Голяма Желязна са увековечени образите на поп Трифон и жена му Мария. Това е един от малкото добре запазени ктиторски портрети от средата на 19 в. Двете фигури са нарисувани на поле 90 на 120 см. Поп Трифон е представен като възрастен човек, който върви изправен и се подпира на тънко сиво бастунче. В дясната си ръка държи броеница. Вместо със свещенически дрехи той е облечен с кафтан. Под него се вижда бяла риза и препасан червен пояс. Потурите му от коленете надолу прилепват плътно по краката. Обут е в бели чорапи и кафяви обуща. Лицето на стареца се доближава почти напълно до образа на светец. Косата и брадата са рисувани с бели чертички за отделните кичури, нанесени върху сив тон. Очите са удължени, а погледът е леко премрежен.

Зад поп Трифон върви неговата жена – Мария, изобразена като дребна, смирена жена. Връхната и дреха се спуска почти до долу. Долната дреха – сукманът, е препасана с колан, от който се виждат златисти пафти. Лицето е бледосиво с по-сиво-тъмни сенки. На този общ студен фон се открояват червените устни. В дясната си ръка Мария държи броеница. Този ктиторски портрет е създаден през 1858 – годината, в която църквата е отворила врати.

През 1869 г. в църквата „Св. Георги“ в с. Лесидрен Пенчо Х. Найденов увековечава образите на други ктитори – на Дойчин Дългият и семейството му. Споменът за този необикновено висок човек (около 2,5 м) се съхранявал дълго време в селото. Този ктиторски портрет, макар и изпълнен наивно според някои изследователи, е изключително интересен и от етнографско гледище.

Върху тъмносин фон и зелена земя е нарисуван Дойчин Дългият – слаб и висок човек, който държи тънко бастунче и върви наляво. Въпреки неговата необикновена височина, фигурата му е нарисувана добре и твърде съразмерно. Живо е нарисуван и неговият образ. Той е облечен в потури и е препасан с широк червен пояс. Следва го жена му Тодора, която подкрепя дъщеря си Дона. Майката и момичето са забрадени с бели забрадки и са облечени в сини сукмани, препасани с червени престилки, които завършват с разноцветни пумпали.

В същата църква има още един ктиторски портрет, изписан от Пенчо Х. Найденов – този на Нена Бальова и Кина Маринова. Той се намира в дебелината на един от южните прозорци. През 1898 г., когато са рисувани новите стенописи в църквата, този портрет е бил неумело „поправен“ – фонът е бил прерисуван, а оригиналните стари надписи по него са неправилно преписани. Така името на едната ктиторка е сгрешено (написано е Иенл вместо Нена).

Общият поглед върху ктиторските портрети потвърждава майсторството на Пенчо Х. Найденов. Както при изписването на светци и библейски сцени, така и тук майсторът е предал образите реалистично и с неповторим колорит.

В обобщение за работата на първия троянски зограф можем да кажем, че той работи занаята повече от 30 години, през които създава едно наистина богато наследство от икони, стенописи, ктиторски портрети. Все още не са изследвани всички църкви, в които е работил, а е възможно да има запазени него-

ви икони и на други места, които не са открити за науката. До края на XIX в. в Троянския край няма друг изявен иконописец.

Бележки

[1] Дълго време в науката битува тезата, че той е роден около 1800 г. Промяна на това твърдение внасят регистрите на църквата „Св. Параскева" в гр. Троян, където за 1886 г. в книгата за починали е вписано името Пенчо Найденов Попски. Регистърът дава информация за неговия занаят, семейно положение, родно място, навършени години, причина за смъртта.

Използвана литература

1. **Божков, А.** Българската икона: албум, София, 1984.

2. **Василиев, А.** Български възрожденски майстори, София, 1965.

3. **Василиев, А.** Ктиторски портрети, София, 1960.

4. **Дочев, Д.** Страници из миналото на Черни Осъм, печатница „Симолини".

5. Културно-историческото наследство на Троянския край, кн. 7.

ЕТНИЧЕСКАТА ПЪСТРОТА НА ЗАНАЯТЧИЙСКИТЕ ЧАРШИИ В ШУМЕН

Бета Хараланова

„Шумен, главен на окръга, или на едноименната каза, е един от главните градове на България… Той представлява най-пряката връзка между Влахия, Молдавия и столицата на Османската империя. …

В този град, днес толкова значителен и известен със занаятите и индустрията си, живеят много търговци: в него има предачници, работилници за коприна, дъбилни, леярни за мед, които в 1762 г. са били под ръководството на един грък, произвеждат се много турски дрехи от сукно, които се изпращат в Константинопол и другите големи градове на империята. Кинкалерията, грънчарските изделия и виното са все още основните стоки на търговията му. Медникарите и тенекеджиите, които се считат за най- изкусните в цяла Турция, са достигнали до много голямо съвършенство в изкуството си.“

През 1810 г., времето за което пише Барбие дьо Бокаж в Шумен са живели около 30 000 души, които са били разпределени в 4000 къщи, от които 75 – обитавани от българи, 46 -от арменци, 38 – от евреи и останалите от гърци или турци.[1] Тази характеристика на Шумен може да се допълни и с редица описания на пътешественици, минали през Шумен през целия XIX в. Всички те споменават, че в града тихо и мирно съжителстват турци, българи, арменци, евреи, гърци и много малко цигани. Всяка народност живее обособено, в отделна махала, със собствен молитвен дом и училище. И въпреки това разделение представителите на различните етноси общуват помеж-

ду си, работят заедно, продават своите стоки на едни и същи пазари. Или както пише Ст. Чилингиров още от ранната утрин „започва се кръстосан разговор, воден през един, през два дюкяна. Всеки разправяше по нещо, всеки слушаше и работеше едновременно, заковал се здраво на мястото си.“[2] Този работен ден е характерен за всички занаятчийски чаршии в града. Най-големите и известни от тях са: Бит пазар, Къллека, Кошур, Араста. Източно от Томбул джамия се издига часовниковата кула, построена през 1740 г. Повече от 260 години нейният часовников механизъм работи безупречно и отмерва времето, а звънът му още се чува в целия квартал, все още познат като Бит пазар. В продължение на десетки години на Бит пазар, освен дюкяните за продажба на различни вехти и нови стоки, са били и работилниците, откъдето се разпространявал екотът от големите чукове на ковачите, сарачите, железарите, налбантите и коларите. В близост до Бит пазар се намирали и чаршиите на дикиджиите (обущарите), кожухарите и калпакчиите. Своя чаршия са имали и мутафчиите. На Бит пазар е имало и няколко сарашки дюкяна, мутафчийски работилници и табахани (кожарски работилници). Тук са били и около 10 арменски сърмаджийски дюкяна, които също образували самостоятелна чаршия. Няколко самостоятелни чаршии на Бит пазар са образували и куюмджиите (майсторите на златарски изделия)[3]. Така етническата пъстрота на тази най-голяма за времето си чаршия била пълна.

Обширна чаршия е имало и на Кошир (Кушир), намираща се на дн. площад Освобождение. Там, до къщата на адвоката Тепеделенев дикиджиите са имали дюкяни на два етажа. Най-старите шуменци все още си спомнят за голямата сграда Ташмааза, която предавала завършен вид на Кушир. Сградата е била построена от богатите търговци братята Атанас и Андрей Стоянови през 1849-1850 на мястото на Туз маза-голям склад за каменна и морска сол. На долния етаж се намирали 8 големи

складови помещения и занаятчийски работилници, а стаите в горния етаж служили за търговски кантори. През 1864 г. за известно време в сградата се помещавало и шуменското читалище, тук е имало кафене, хотел и тютюнева работилница. На Кушира се намирала и т. н. „черга“ – малки рибарски и зеленчукови дюкяни на дребни и по-едри търговци, и схлупени дюкяни на майстори занаятчии. На това място през 20–30-те години се изграждат и множество магазини, известни и до днес като „еврейските магазини.“ Тук е ставал и големия съботен пазар, където майсторите–занаятчии са продавали своята стока. С ненадминато майсторство при описанието на жива картина Ст. Чилингиров ни представя съботния пазар в Шумен. „Градският ден се засмя под навеса на чаршията, затропа със стотици ръце по кепенците и откри цял ред малки дюкянчета, прилични на дървени кутийки. Техните стопани снеха от плещите си наметнати шаечни палта или памуклии антерии, захвърлиха ги в ъгъла на дъното и седнаха пред облите си тезгяси. Мущата на дикиджиите запя своята тъпа, едностайна песен, премесена с взаимните поздрави на ранобудните майстори. … Но скоро картината на Куширя взе съвсем друг вид. … Задръстеният мегдан се запълни с граждани – мъже и жени. Всеки искаше туй, което не можеше да му се даде. Всеки носи по няколко поръчки, които трябва да се изпълнят. … Мъжете избират готови цървули или само кожи, мерят ги на запарените си крака, огледват ги на слънце, да не би някъде да са отънели и пак ги слагат кротко. Пред дикиджиите на групи, на групи посягат към разхвърлените по потона тулумби и еминии, радват се на цветната им мешинена подплата отвътре, питат за цената и се почесват по врата. Скъпи са. Но дикиджиите не мислят така… Тяхната стока е толкова добра и съвършена, че само да ѝ подсвирне човек и ще тръгне на село. И на чаршията на Цариград няма такава направа… Мълчанието се замени веднага с шум – многогласен и многообразен. Врявата при евреите е

най-голяма. … Навалата около евреите също беше най-голяма. Техният забавен жаргон веселеше и млади, и стари, някои от които си кълчеха езика и се мъчеха да им подражават…

Когато слънцето се вдигна на пладне дикиджиите се надвесиха над тезгясите си. Поставили в опънати мешинени престилки домашен хляб, чер и възклисав, те топяха големи залъци в блюдото от „сефер-таслар“ донесената им от къщи гозба. Пазарът, прекаран в шеги и задявки, беше им припечелил кое–що и сега можеха да турят сладък къшей в устата си. Трудът им през седмицата не отиде напразно. Изработеното вече е разпродадено и тям сега не остава нищо друго, освен, отдали се на уморен труд, да приготвят нова стока за идния пазарен ден.“[4]

Третата по-голяма чаршия е Араста, където основно са били френктерзии, по-късно модните дамски и мъжки шивачи..

Не по-малка по значение е и чаршията „Къллека“. На нейната територия са се помещавали дюкяните на железарите, абаджиите, мутафчиите и др.[5] Тук отделни дюкяни са имали също сърмаджии-арменци, кечеджии и дикиджии-турци. На тази оживена чаршия, влизаща в махалата Къллек ежедневно са изработвали своите разнообразни стоки турци, евреи, арменци.

В чии ръце са били всички тези занаяти, кои са изработвали и продавали красиви и качествени стоки, така че да може да се прочуе Шумен като „град великий, под Балкана многонароден търговен, с прекрасни торгове (чаршии), страноприетелници, салхани добрии “[6] Голяма част от пътешествениците, а и отделните документи споменават за упражняване на занаяти от различните етноси, но почти няма изследовател, който да споменава за евреи-занаятчии, малко са тези които споменават и за арменците. Затова и целта на настоящото съобщение, което не претендира за изчерпателност, е да даде обща представа за етническата пъстрота на шуменските занаятчии.

През 1767 г. калпакчийският еснаф, упражняван от българи в Шумен, подарява потир на Бачковския манастир.[7] През 1776 г. „благочестивите еснафи казанджии“ и „благочестивите еснафи кожухари“ от Шумен изготвят златотъкана плащеница, подарена на църквата „Св. Възнесение.“[8]

За българи-занаятчии, обединени в различни еснафи се споменава и в шуменската училищна кондика от 1840-1844 г. За издръжката на училищата в града и за заплатите на учителите помагат „терзи есна,“, „кюркчи еснаф“, „дикиджи еснаф“, „куимджи еснаф“, „казанджи еснаф“ и др.[9] За отделените занаяти, практикувани от българите има доста публикации. В поредица от научни статии цялостно проучване за медникарския занаят в Шумен прави Евгения Попова.[10] В тях тя ни дава сведения не само за това какво изработват, как украсяват и къде пласират готовата си продукция, но и кои са най-известните шуменски майстори–медникари. А това са предимно българи, които работят в оживената и изпълнена със своеобразен шум Казанджийска улица (дн. ул. Христо Ботев). Сред най-известните майстори–медникари са Добри Кандиларов, Илия Добрев, Станю Мирчев, Станьо Раев Ст. Бакалов, Пеню Куртев, Злати и Крум Банови, Фильо Казанджиев, Неделчо и Иван Медникарови, Марин Василев, Митю Коджабашев – създал „първата българска привилегирована бакърена фабрика.“[11] Почти век и половина шуменските майстори–медникари изработват медните съдове ръчно. Всеки къс метал е подлаган на около 10-15 операции в зависимост от това, в какъв съд трябва да се превърне. За съжаление, през 20-30 г. на XX в и медникарството, един от най-развитите занаяти в Шумен замира, така както замират и останалите занаяти. Интересно сведение ни подава казанджията Матю Мирчев, който разказва, че през 70-те години от Цариград в Шумен се преселва и един арменец – Вартан, който започва да работи фино цариградско казанджийство (сефертаслари, калпаклии-лигени, канчета и пиянти).[12] За помощен

занаят на бакърджийството се определя калайджийството. В Шумен този занаят се практикувал основно от българи и малко от цигани, чиито дюкяни са били разпръснати из старите чаршии.[13] Сведения за още един чисто български занаят, какъвто е кожухарството, ни дава Ирина Витлянова в статията си „Към въпроса за кожухарството в Шумен". Според автора на статията кожухарството в града е съсредоточено в 45-50 дюкяна. Най-известните кожухари, между които се открояват имената на Еню Кискинов, Кънчо Стоянов, Никола Василев, Димо Кибритов, Христо Сирманов, Ангел Дончев и др., са работили в малки дюкяни, намиращи се в най-големите и оживени шуменски чаршии Кушир, Къллека, Бит пазар. Друг занаят, практикуван също само от българи е абаджийския. Сред шуменски занаятчии–абаджиии в Българския алманах от 1911 г. се споменат имената на Ангел Дончев, Б. Банев, Г. Бъркувана, Д. Лазаров, Ж. Василев Абаджи и др.[14] Железарите в Шумен също са били българи. А те се разделят на няколко бранша – брадвари (балтаджии), земеделски сечива: мотики, брадви, сатъри, тесли, лопатки и пр. Брадварските дюкяни са били 40-45 и са се намирали в северния край на Кълека. По-старите майстори –брадвари в Шумен са били Злати Дочев, Пеню Кавръков, Дочо Дочев, Петър Пенчев, Петър Александров, Колю Куция и др.[15] Към железарите спадат и налбанти (подковачи), като освен българите там са били и доста цигани, които се занимавали с дребни железни предмети: панти, ковани дръжки, ковани гвоздеи, куки, пиростии. Чаршията на циганите-налбанти е била Бит пазар.[16] За съжаление повече данни за цигани–анаятчии не можах да намеря, с изключение на сведението, което ни дава Минко Пенков, че „Ченгене махалеси е турското название на циганската част "Витоша", която заема най-високата западна покрайнина на града, над Арменската махала. Жителите ú са цигани–мохамедани. Известни са като сръчни кошничари и талантливи музиканти и певци."[17] Особено разпространен

като занаят в Шумен е било дикиджийството. В изследването си относно стария дикиджилък в град Шумен, Васил Петров подробно разкрива неговото производство и разпространение. Според него, дикиджийството е вторият „златен занаят" всред 47 занаята на времето, пренесен откъм Египет и давал препитание на стотина семейства в Шумен.[18]

За развитието на този занаят сведения ни дава и ген. Илия Димитриев, който в своите спомени пише: „Обработването на кожи в Шумен било диференцирано: дебелите кожи, гьонът е бил привилегия – обработвал се само от турците и само от един българин – феодала (чорбаджията), а мешините от овчите кожи и сахтянът (шевро) от козите кожи са обработвани от българите, но и турците са могли да ги работят." Същият нарича дикиджийският еснаф „най-главния и богатия", защото цяла Добруджа се продоволствала с обуща от Шумен.[19] Всъщност дикиджийският занаят е първия занаят, за който се споменава, че се практикува едновременно от турци и българи. Но в началото на XX в сред обущарите в града, освен български и турски, се срещат имената и на евреи и арменци – Исак Хананел, Йосиф Ешкенази, Киркор Магардичев, Киркор Тахтакарян и др.

Етническата пъстрота на майсторите–занаятчии започва да се проявява. В публикувано наскоро съобщение, свързано с миналото на Шумен през 1845 г., намираме изключително интересни данни, отнасящи се до арменците и отчасти до евреите. Според авторката Гергана Георгиева, от живеещите в арменската махала 118 арменски домакинства, повечето – глави на домакинства са регистрирани като майстори шивачи (терзии) – 55 души. Има още „трима бояджии, трима чапръджъ, двама духанджии (професия, свързана с производството на тютюн), по един кафеджия, златар, бакал, ханджия, шербетчи." Сред тези занаятчии най-заможен е един терзия, който едновременно с това упражнява и кърджийство.[20] Що се отнася до

евреите, авторката посочва, че през 1845 г. техният брой е бил само 31 домакинства, като много от тях са упражнявали кърджийската професия, има по един тенекеджия, един бакал и доста бедни – без доходи.[21]

Според различни информатори любим занаят на турците е бил кожарският. Около кожарските работилници, намиращи се източно от Томбул джамия и на Араста, членовете на кожарския еснаф са построили джамия и баня. Но сред многобройните кожари–турци срещаме и едно име на евреин-кожар – това е Габриел Несим Коен – род 1871 г. в Шумен и работил като такъв и през първото десетилетие на XX в.[22]. Мутафчийският занаят също се практикува в града само от турците – Адем Юсеинов, Ахмед Асанов, Мустафа Хасанов, Хаджи Хамди Хасанов, Афуз Чолаков и др. Един специфичен за гр. Шумен и изключително турски занаят е кечеджийството. В миналото на старата чаршия „Юкапазар" са били разположени 7-8 дюкяна на майстори–занаятчии от този бранш. Тяхната стока намирала прием в цялата страна.[23]

Българи и турци са били сарачи – Ал. Тодоров, Мустафа Алишов, Исмаил Хюсеинов, Етем Ибрямев и др. Арменци и българи са били най-добрите златари в града. Най-известните сред тях са Агоп Заруков, Паруш Христов, Стефан Пушков, Панайот Ангелов и др.[24] Част от арменците са упражнявали още редица занаяти като кафтанджийство, часовникарство, дръндарство, бакърджийство, по-късно стават и най-известните фотографи в града.[25] През 1911 г. от 9 регистрирани в Българския алманах часовникари само един е българин – Боню Николов, 4 са турци – Мустафа Алишев, Хавъз Емилов, Хюсеин Ахмедов и Афуз Ахмедов и 4 са арменци – Оханес Охсанян, Киркор Самуелян, Е. Шахиров и Оханес Кьосиян.[26] Що се отнася до евреите, колкото и учудващо да звучи, те са били не само търговци, но сред тях също е имало и доста занаятчии – тенекеджии, мандраджии, шивачи, ковачи и т.н. Най-ранните

сведения за евреин-мандраджия се свързват с името на Пресиядо Ашер, род. през 1844 г. в Шумен. В архивите и в паметта на малцината все още живи евреи се помнят имената на цяла фамилия мандраджии – фамилия Майер, а именно – това са Несим Майер, род. 1861, Аврам Самуил Майер, 1879 г., Барух Майер – род. 1901 г. и др.[27] До средата на XX в. заедно с българите и много евреи са практикували тенекеджийство – Пею Димов, Дечо Николов Текеро, Аврам и Йосиф Соломонови, Давид Алмалех, Яко Аврам Алмалех**,** Братя Яко и Нисим Басхи, Самуил Бехар и др. – това са все имена на известни тенекеджии в нашия град, някои от тях и със собствени тенекеджийски работилници.[28] За това, че евреите са ги подготвяли и за занаятчии, говори и фактът че през 1879 г. в Шумен се открива първото в България еврейско занаятчийско училище (Аспарантита), в което момчетата се учат на „коларство, железарство, хамути, орачи, словослагатели и др.“ След завършване на училището те успешно практикуват тези занаяти.[29]

Посочените данни красноречиво говорят, че занаятите са се практикували не само от българи и турци, но и от другите етноси, живеещи в Шумен. Но дотук се споменават само мъже-занаятчии. И затова би трябвало да си зададем въпроса: „Какво място заемат жените сред тази обществена прослойка.?“ Характерно за жените от почти всички националности е, че до първото десетилетие на XX в те рядко практикуват занаят. Тяхната основна роля се свежда до грижа за дома и семейството. Дори и рядко пазаруват. Не напразно има една еврейска поговорка: „Мъжът е този, който купува сол, даже и кюмюр.“ И все пак част от жените са работили – било като шивачки, било като продавачки, имало и такива, които са се изучили и са станали добри учители, лекари и т.н. Най-разпространеният и упражняван от жените занаят е шивашкия. Още през 70–те години на XIX в. и особено в началото на XX в модни шивачки в Шумен е имало сред почти всички общности в града. Ето

как чрез реклама във вестник "Народна воля" Райна Ат. Величкова представя себе си и отвореното от нея Дамско ателие за шивашки услуги през 1908 г.: „Първите два специални отдела (горни дамски и мъжки дрехи – б. а.) съм свършила през 1899 г. в специалното по шиене теоретическо и практическо училище на г-жа Елена Ушева – София, а третият (дамски и мъжки шапки – б. а.) – модистарството в Букурещ. Миналата година следвах курса по теоретическа кроидба на дамски и детски дрехи при откритата при Софийската Търговска камара, ръководена от преподавателя г-н Константинов.[30] В спомените си известната шуменка Надя Кършева ни разказва за една от най-добрите шуменски шивачки – еврейката Буча Мушон. „Г-жа Буча беше една от най-добрите шивачки в града. Чест беше човек да си ушие нещо при нея, не само заради съвършения шев, но и заради оня изискан вкус, който влагаше и в най-малката дреболия на тоалета**.**"[31] Известни шивачи на дамски дрехи са били още и Стоянка Бабева, Евантия Братоева, еврейките Бея Алмалех, Бука Пилософ, арменката Виктория Пембеян.[32]

След първата половина на XX в. занаятчийството все повече запада и започва да се развива фабричната индустрия. Но в града освен фабрики се откриват хотели, ресторанти, различни развлекателни и питейни заведения, кина и т.н., които променят и вида на старите занаятчийски и търговски чаршии. Интересно е, че част от собствениците на дюкяни са натрупали капитал именно от занаятчийството. И като потвърждение на това ще дам един пример с Пантелей Малчев – майстор–обущар, от чието кундурджийско заведение, намиращо се до „гръцката църква", всеки шуменец може да си закупи модни обувки. Майсторът обещава, че „Обуща, които не са изработени по угода и желание на мюцерията, се приемат назад преди да са носени, със задължение – да се направят други". Същият този добър майстор, вече замогнал се, през 1905 г.открива хотел „Централ", а няколко години по-късно и заведението

„Червен рак“, но въпреки всичко продължава да се занимава и с направа на обувки.[33] И други представители на различни занаяти успяват да организират своите първи фабрики с дейност сходна на занаята, който са практикували: Железарска и леярска работилница „Плуг“ (1908 г) на Михаил Моллов, първа модерна халваджийница на Мустафа Асланов и брат (1909), „Първа привилегирова бакърена фабрика на Митю Коджабашев (1919)

Посочените данни за етническото разнообразие на занаятчиите дава възможност на бъдещите изследователи да допълнят картината на обществено-икономическото състояние на Шумен в продължение на век – от средата на XIX до средата на XX в.

Бележки

[1] **Ж.Г. Барбие дьо Бокаж.** Френски пътеписи за Балканите XIX в. С., 1981, с. 118-122.

[2] **Чилингиров Ст**. Първа жътва. Шепот в корените. Ш, 2006, кн. II, с. 23.

[3] **Пенков М.** Поселещен и демографски облик на Шумен под османското владичество. ИНМШ, Варна, 1972, том V, с. 134.

[4] **Чилингиров Ст**. Цит. съч., с. 25–26.

[5] **Джумалиев** Г. Икономическото развитие на гр. Шумен през първите две десетилетия след Освобождението (1878–1900 г.) ИНМ-Шумен, 1967, т. IV, с. 193.

[6] **Бозвели Н. Хилендарски**. Краткое политическое землеописание за обучение на болгарското младенчество. Крагуевац, 1835, с. 19.

[7] **Джамбазов, Х.** Сребърен потир от Шумен в Бачковския манастир. МПК,VII, кн. 4, 1976, с. 25.

[8] **Георгиева, Д. М. Пенков**. Шумен и Шуменско XV–XIX в. (документи и материали).Ш. 1996, с. 155.

[9] РИМ- Шумен, отд. „България XV–XIX в. Инв. № 2399.

[10] **Попова Е.** Два бакърджийски рода от град Шумен. ИНМ – Шумен, кн. V, 1972, с. 171-186, **Попова Е**.Към въпроса за медникар-

ството в. ИНМ- Шумен, кн. VI, 1973, с. 311–328, **Попова Е**. За традицията, измененията и съвременното състояние на медникарския занаят в Шумен. ИМСБ, кн. I, с. 164–171.

[11] Български алманах 1911., С., 1911, с. 569.

[12] **Руменов. Д.** Шуменски занаятчии по Джумалиев. Народните занаяти. Минало, настояще и бъдеще.т. V, Габрово, 2010, с. 68.

[13] **Джумалиев Г**. Икономическото развитие на гр. Шумен през епохата на турското владичество. ИНМ Коларовград. Варна 1960, кн. I, с. 91.

[14] Български алманах. 1911., С. 1911, с. 568.

[15] **Руменов Д.** Цит. съч., с. 64.

[16] РИМ- Шумен. отд. България XV–XIX в. Научен архив.Тетрадка №5 на Джумалиев- спомен на Гиню Терзиев.

[17] **Пенков М.** Поселищен и демографски облик на Шумен под османското владичество.ИНМШ, Варна, 1972, том V, с. 133.

[18] **Петров В**. Старият дикиджилък в град Шумен ИНМ – Шумен, 1967, кн. IV, л. 113.

[19] Пак там, л. 114.

[20] Георгиева Г. Теметтуат дефтерите като извор за историята на Шумен. Сб. От тука започва България. Ш., 2011, с. 538.

[21] Пак там.

[22] ДА,Шумен, ф.34к, оп.2, а.е. 67, с. 124.

[23] **Джумалиев Г.** Икономическото развитие на гр. Шумен през първите две десетилетия след Освобождението(1878-1900г) ИНМ-Шумен, 1967, т. IV, с.193.

[24] **Български алманах**. 1911., С. 1911, с. 571–573.

[25] **Маргос А**. Арменската колония в Шумен XVII–XIX в. ИНМ-Шумен, Варна,1967, т. IV, с. 104.

[26] **Български алманах**. 1911., С. 1911, с. 576.

[27] **ДА-Шумен,** ф.34к, оп.2, а.е. 67, л. 35**. Майеров Н**. Еврейската махала в моите спомени. Ш. 2011, (личен архив).

[28] **Български алманах**. 1911., С. 1911, с. 575., **Майеров Н**. Еврейската махала в моите спомени.Ш. 2011, (личен архив – автора).

[29] **Манафова Р.** Просветното и културно приобщаване на българските евреи от Освобождението до Първата световна война. Сб. Проучвания за историята на еврейското население в българските земи XV–XX в. С. 1980, с. 64.

[30] в. Народна воля, бр. 36, 15.02.1908 г.

[31] **Кършева Н**. Достолепното присъствие на евреите в нашия град Шумен. В. Шуменец, 2 август 2000, бр. 2.

[32] **Български алманах**. 1911., С., 1911, с. 576.

[33] **Минчева Е**."Бързайте да си купувате с цени най- умерени". Шумен и шуменци в националната история. В. Търново, 2009, с. 320.

Медни съдове от шуменски майстори

Казанджийската улица

Улица „Цар Освободител“

ЗА АРМЕНЦИТЕ – ЗАНАЯТЧИИ ВЪВ ВАРНА ПРЕЗ ПОГЛЕДА НА ТЕХНИТЕ УЧЕНИЦИ

Татяна Щерева

Арменците отдавна са известни сред другите народи предимно като изкусни майстори занаятчии и добри търговци. От векове и тук, на Балканите, занаятите и търговията също се явяват своеобразна емблема за арменския етнос.

Арменците са народност, която трайно присъства в демографския облик на Варна. Сведенията от средата на XIX век са за около 1000 души. Според преброяване на населението в княжеството България през 1881 г. се оказва, че във Варненски окръг живеят 1505 арменци. Най-голяма част от които са във Варна – 1181. Като прибавим и една част от 223 души, които са посочили за матерен език турския, то ще рече, че в началото на 1881 г. във Варна живеят 1404 арменци. Броят им в навечерието на Втората световна война достига до 4163. От тогава до сега техният брой значително е нараснал.[1]

През последното десетилетие предмет на моите проучвания са битът и културата на арменците във Варна. Арменското население във Варна живее в обща махала, известна в града, като арменската махала. Арменците се занимават предимно с търговия и занаятчийство.

В настоящото съобщение си поставих задача да представя стари майстори-арменци от Варна, през погледа на техните ученици, като за целта се позовавам на лични записи от информатори и на публикации за арменците в различни източници.

С моите събеседници разговаряхме за занаятчийството, мястото и ролята на арменците в него, за миналото и старите майстори–арменци, за хората, които са им дали хляб в ръцете, като ги научили на занаят. Много от родените в средата на XX в. наследяват основно занаятите на своите родители и най-често традиционните за общността златарство, часовникарство, битова механика, леярство, обущарство, фотография, шивачество и др.

В разговор арменците сами изтъкват обективните възможности и това, което е постигнато от всяко следващо поколение арменци (след 20-те години на XX в.). Повечето събеседници са удовлетворени от изминатия житейски път, от своята реализация в живота. За тях е важно да работят, да са от най-добрите специалисти, независимо от вида на заниманието им.[2]

Интересен беше разказът на Рафаел Рафаелян за неговата майка Арменухи Хачмерян, отдала живота си на килимарството.

Арменухи е родена през 1905 г. в град Балъ Кесир – Турция, в семейството на майстор железар. През 1914 г., поради несигурната обстановка в Турция, цялата фамилия на Арменухи се преселва във Варна.

На осемнадесет годишна възраст Арменухи започва да учи занаят в работилница за килими на майстора Хартюн Арханян, преселил се също от Анадола. Баща ѝ изработва един малък стан, на който тя през 1924 г. изтъкала първия си килим с размери 1.60 х 1.20м. Продава го на сънародника си А. Чолакян. С припечелените пари си купува материали: вълнена прежда, рибарски конци за основа, леко засукана памучна прежда за вътък и специални вносни бои, както и един по-голям стан за тъкане. С този капитал девойката изработва още два килима. На проведената втора занаятчийска изложба във Варна през септември 1926 г. Арменухи получава специален диплом за отличие на представените от нея килими. През 1927 г. младата жена решава да отиде в Панагюрище, където има 3–4 фабри-

ки за ръчно производство на персийски килими, собственост на г-н Нергарарян. Там тя започва обучение при майстор Хайр Бохосян и за един месец изучава и овладява до съвършенство техниката за ръчно изработване на персийски килими.

След завръщането си във Варна Арменухи организира работилница в долния етаж на къщата на г-н Нергарарян – собственикът на Панагюрските фабрики. В работилницата се включва и майка ѝ – боядисва вълнените прежди, закупени от Габрово, а брат ѝ Арменаг избира моделите. Купуват се необходимият брой станове и 15 момичета на възраст между 15 и 16 години започват да се учат и тъкат – продукцията е за износ.

През 1930 г. Арменухи Хачмерян се явява на изпит и получава майсторско свидетелство от Варненската търговско–индустриална камара – провъзгласена е за майстор по килимарство. Най-големият персийски килим, който тя е изтъкала през живота си, е с размери 3,5 м х 3 м. През 1947 г. Арменухи преустановява килимарството.[3]

Ето какво ми сподели Крикор Крикорян, майстор-гравьор:

„Този занаят не съм изучавал при никого. Той бе мое хоби, към което се пристрастих, когато чиракувах при баща си, за да овладея неговия занаят – стругарството. Баща ми бе голям майстор и човек, който ми бе за пример във всяко отношение – уважаван от своите клиенти за високото качество на изработваните изделия и за неговата голяма човечност. Като всички стари варненски майстори-арменци, той беше много честен и толерантен човек, готов винаги да помогне на другите и да им предаде своите умения.

Когато за пръв път ми попадна парче плексиглас, донесено в работилницата от един летец, и се опитах да му вдъхна живот с някои инструменти, моят баща ме поощри и коригираше моите действия с инструментите. Така благодарение на своята упоритост и неговата ежедневна помощ, това увлекателно занимание от хоби се превърна за мен професия за цял живот.

Като гравьор съм изработвал изделия с висока художествена и естетическа стойност, за някои от които съм взел първи места на европейски първенства по корабомоделизъм. Стремя се да подражавам на старите майстори от края на XIX в. Тези майстори не са страдали от болестите на днешното време – кражбата и завистта. Те са имали самочувствие, били горди, ча са независими и никой не може да им отнеме занаята. Били работливи и пестеливи, като богатствата и къщите си не са наследявали. Печелели са със собствените си ръце и строяли собствени къщи, които във Варна били едни от най-хубавите. Подкуп, рушвет, злоба, коварство, били чужди за тях.“[4]

Едвард Агоп Серопян, ключар, разказва за своя баща от когото е изучил занаята:

„Занаята изучавах и овладях при моя баща Агоп Мардик Серопян, роден 1907 г., голям майстор, владеещ до виртуозност занаята. Беше много изкусен майстор; всичко му идваше отръки. Беше много строг, взискателен, честен и справедлив, със силно развито чувство към новото. Увличаше се от работата си, към която се отнасяше с любов и отговорност. От него съм слушал, че майсторите, при които той се е учил, са били големи майстори-занаятчии. А и аз познавах от годините на моето чиракуване големи майстори от различни професии. Пред очите ми са такива големи майстори, като часовникарите Мелкон Парлекян и бай Левон, широко скроени хора с голямо сърце и душа.“[5]

Пюзант Пюзантян – майстор-часовникар с 55 години трудов стаж, посветени на часовникарската професия, говори с голяма признателност и уважение за своя учител в занаята и за всички майстори-занаятчии от арменския етнос.

„Аз бях ученик на най-големия майстор-златар и часовникар бай Нигоз, роден 1910 г., от когото съм се научил не само на занаят, но и на честност и дружелюбност в отношенията си към клиентите. Той бе много внимателен и коректен към мен.

В годините, когато като ученик учех занаята, а и преди това в град Варна най-добрите майстори-занаятчии бяха арменци. Хора авторитетни и ползващи се с уважение и доверие не само сред арменците, но и сред българите. Те знаеха как да се отнасят към клиентите си, как с ум, сърце и майсторска сръчност да печелят доверието им. За съжаление днес нямаме такива майстори с голяма душа и широко сърце, а и условията, при които живеят и работят днешните майстори, са съвсем други. Старите майстори имаха отговорно отношение към своя труд и към клиентите си; те бяха инициативни хора и служеха за пример на нас – техните ученици и на своите клиенти не само с високия си професионализъм и отношението си към труда, но и със своя висок морал, човечност, репутация и високо чувство за дълг. Те бяха много честни хора.“[6]

За традицията във фотографския занаят на рода Хаджолян, разказва Арто Хайк Хаджолян – инженер и фотограф.

„Фотографският занаят неусетно изучих от пребиваването си във фотоателието на моя баща – Хайк Хаджолян, а той научил този занаят от своя баща, моят дядо Саркис Хаджолян. Родът ни е един от най-старите арменски родове във Варна, преселил се преди повече от три века. Моите прадеди основават и първото фотоателие в град Варна още през 1892 г. Баща ми беше много голям фотограф и много хубав човек, уважаван от българи и арменци. Беше председател на градската гилдия на фотографите. Беше човек с високо морално поведение, вежлив, с изтънчени маниери. Инициативен, с чувство за отговорност, лично достойнство и чест, готов да се притече на помощ на всеки нуждаещ се. Беше много принципен и с високо чувство на самовзискателност. В отношенията си към хората проявяваше съзнателност, чувство към новото, искреност, благородство. Като голям майстор-фотограф бе търсен отвсякъде и от всички. Хората се възхищаваха от неговата скромност, великодушие и майсторство.“[7]

Ето какво споделя Артюн Каспарян – златар:

„В своята професионална дейност като майстор-занаятчия съм имал за девиз мисълта: „Главното в живота на всеки човек, независимо каква е неговата професия, е да бъде полезен не само на семейството си, но и на хората“. Това беше девиз и на моя баща–галванотехник, от който научих, че нещата, които работи човек, трябва да са хубави. Но тънкостите на това сложно изкуство – ювелирното, овладях при независимия майстор-златар Оник Караованесян. При него овладях занаята не само аз, но и почти всички златари от Варна и страната. Той бе не само голям професионалист, но и забележителен човек, човек с главна буква, с високо морално поведение, честен, скромен, великодушен, безкрайно вежлив и услужлив, принципен и много взискателен, не само към учениците си, но и към себе си. Стремя се да му подражавам, да приличам поне малко на него, но дали постигам това, могат да кажат само моите клиенти.“[8]

От изложеното до тук в определена степен добиваме представа за голямата признателност на занаятчиите–арменци, към техните предци, които са ги научили не само на занаят, но и на редица човешки добродетели.

Неспокойни хора са арменците. Те винаги са напрегнати, безпокоят се за нещо, все нещо са недоволни. Това с особена сила важи за майсторите–занаятчии. Макар да е всеизвестно, че арменците-занаятчии са най-добрите майстори-професионалисти, уважавани и почитани от клиенти и общественост, то те винаги са недоволни от себе си. Те смятат, че това, което са направили, не е най-доброто, защото може да бъде с по-добро качество.

Арменците в България са уважавани най-вече заради прецизността в труда си и отношенията с клиентите или ползващите услугите им.

Бележки

[1] Стоянов, П. Стара Варна в първите години след Освобождението 1878-1890. Варна, 1992, с. 20-21.

[2] Мицева, Е. Папазян-Таниелян, С. Арменците разказват за себе си С., 2007, с. 478.

[3] Инф. Рафаел Рафаелян, р. 1932 г. в гр. Айтос. Преселен в гр. Варна 1970 г.

[4] Инф. Крикор Крикорян – гравьор, р. 1929 г. в гр. Варна.

[5] Инф. Едвард Агоп Серопян – ключар, р. 1929 г. в гр. Варна.

[6] Инф. Пюзант Пюзантян – часовникар, р. 1928 г. в гр. Варна.

[7] Инф. Арто Хайк Хаджулян – инженер, фотограф, р. 1947 г. в гр. Варна.

[8] Инф. Артюн Каспарян – златар, р. 1952 г. в гр. Варна.

В РАБОТИЛНИЦАТА НА МАЙСТОРА (някога и сега)

Биляна Попова

Всяка майсторска работилница крие своята голяма тайна. Там всяка вещ има строго определено място и предназначение. За майсторите тя е повече от дом, защото в нея преминава по-голямата част от техния съзнателен живот.

В работилницата начинаещият майстор прави своите първи стъпки в овладяването на занаята – от подбора на материала до прецизирането на най-финитe детайли. Там придобива уменията на старите майстори, учи се на вещина и прецизност, гради творчески заряд, взема от магията, която превръща непретенциозното парче материал в истински шедьовър на изкуството. Възприема тяхната любов и всеотдайност към професията, натрупани с традицията на времето, за да може един ден самият той да предаде наученото и усвоеното на следващото поколение.

В старите възрожденски работилници е съществувала строга диференциация на работещите в нея. Основно място се е падало на майстора, който организирал и строго следял работата на калфите и чираците. Втората категория работници са калфите, които се намират на преходния стадий между обучението и майсторството. Калфуването продължавало обикновено една или две години. Калфата помагал на майстора и обикновено на него се възлагали по-сложни операции. Калфите били материално зависими от майстора си до преминаването през майсторски изпит, когато от работници те ставали конкуренти.

Чираците били начинаещи занаятчии, наемани от майсторите да учат занаят. Те трябвало да преминат през няколкогодишен период на обучение без никакво възнаграждение, след което можели да преминат в редиците на калфите. Обикновено чиракуването продължавало три-четири години. В този период им се налагало да учат и работят в полутъмните работилници, които понякога имали само по един прозорец. Необходимо било да се трудят година, след година под слабата светлина на маслената или газена лампа, а понякога дори и на свещи. Нито в делник, нито в празник не бивало да спират да работят. Само след дълги и упорити упражнения чиракът имал възможността да развие и усъвършенства природните си дадености и способности, за да стане някой ден добър майстор. Всички големи майстори неизбежно са минали по този труден и изпълнен с много труд и упоритост път.

Ето какво пише в спомените на Петър Христов Драгнев, където четем: „*Земеделието не ми хареса още докато бях на 13 години, защото трябваше да пасем добитъка в забранените участъци. Горските ни гонеха. Когато ни хванеха, биеха ни, глобяваха бащите ни, а след това те пък ни биеха, че не сме съумели да се пазим и да избягаме. Ето защо аз отидох в Писанец да уча занаят. Там ме заведе Велико Пенчев, който беше започнал работа много преди мен. Аз избягах от нивата и отидох на занаят. След няколко дни баща ми ми донесе багажа.*

Работилницата беше голяма, на два отдела. Единият – отдел за дърво, а другият – за желязо. Имаше един струг, който беше пригоден и за желязо. Имаше един тезгях, два оджака и много инструменти. Мен и още едно момче – Господин, ни взеха за начинаещи работници. Ние спяхме в работилницата върху една лесичка от липови кори. Ставахме в 3 часа през нощта. Щом майсторът се изкашляше силно, ставахме и запалвахме лампата. След това идваха и другите работници, и се подготвяха за работа. Аз забърквах два шиника ярма на биволите,

нахранвах ги, издоявах ги и занасях млякото на чорбаджийката. Занасях ѝ *вкъщи 17–18 кобилици вода с два големи бакъра от чешмата, която беше на 150 метра от дома му. След това занасях храна на работниците в работилницата, прибирах съдовете, след като се нахранеха и ги занасях на чорбаджийката да ги измие. След това с Господина мятахме по един чувал с по 2 шиника зърно и го носехме на майстора на мелницата, която беше на 3–4 километра по Лома, за да смелим ярма за прасетата. Донасяхме на ярмата обратно, възлагаха ни друга работа, а вечер прибирахме инструментите в работилницата, чистехме и метяхме в работилницата и двора на майстора.*

Вечер, капнали от умора, ние заспивахме. Останалите работници ни ругаеха, биеха, а вечер, като заспим уморени, понякога ни вземат с лесата и ни отнасят при чешмата без да усетим, а на другия ден ни се подиграват. Майсторът нищо не им казваше за тези им своеволия и гаври над нас." (Савов 2004)

Чираците и калфите са тясно обвързани в зависимост към своя майстор, било в икономическо, социално или морално отношение. Това силно напомня васалните отношения или семейната обвързаност. Освен това първостепенна задача и задължение на всеки майстор били да обучава подчинените си, основавайки се на своя дългогодишен опит. А също да разработва, тества, ремонтира, даже да взема в ръцете си определен инструмент, за да демонстрира на чираците и калфите си най-добрия и подходящ способ за изпълнение на определена операция. Качествено изработеният в работилницата предмет е определящият елемент и същевременно гаранция за добрите му майсторски възможности. Така основен фактор в работилницата се явява присъствието на майстора, в качеството му на ръководещ работата и следящ за нейното стриктно изпълнение. Той играе ролята на източник за предаване на опит, знания и умения на своите ученици, с цел и те самите да придобият самочувствието на истински творци.

След необходимото време за обучение в работилницата на майстора, чираците придобиват званието калфа. А след още няколко години на упорита работа и овладяване на определени умения и качества, калфата полагал изпит пред специална комисия и можел гордо да се влее в редиците на майсторите. От този момент той имал възможността да отвори собствена работилница, в която на свой ред да се заеме с обучението на млади хора, жадни да учат и да получат в ръцете си занаят. Приет за пълноправен член на еснафа, младият майстор трябва да се самодоказва във всяка една област. В основата на всичко са притежаваните от него лични качества и достойнства. Въз основа на тях той гради авторитет и име сред конкуренцията.

В съвременното общество квалификацията необходима за придобиването на майсторско звание, вече не зависи само и единствено от изпита пред определена майсторска комисия. Днес, условията са други и доста различни – официално и публично признание, изложби, награди и други подобни, все неща необходими за получаване на високото призвание майстор. Въпреки това „майсторлъкът“ се постига и утвърждава само и единствено от клиентите и тяхната активност. Много често публично обявени и афиширани майстори са отбягвани от ценителите и търсачите на перфектната изработка и качество на изделията.

За съвременните майсторски работилници може да се каже, че те съчетават умело миналото с настоящето. Във всяка една от тях майсторът-занаятчия с особено чувство и завидна гордост пази по нещо, което е наследил от своите предци. За някои това е просто даден занаятчийски инструмент, за други това е само семейна снимка или артефакт от миналото. Но във всеки случай, тези наглед стари и ненужни вещи имат своето особено място в сърцето на майстора. Това не е случайно.

В тази връзка Жан Бодрияр пише: „*Старинният предмет има особен статут. Доколкото предназначението му е да от-*

странява времето в обкръжаващата среда и доколкото се изживява като знак, той не се отличава от кой да е друг елемент и е във връзка с всички тях. И обратното- доколкото показва минимум съотнесеност към другите предмети и се представя като тоталност, като автентично присъствие, той има специален психологически статут В силния смисъл на думата старинният предмет винаги е „семеен портрет“ "(Бодрияр 2003: 78–79).

За Георги Славов от с. Камено, който е син и наследник в занаята на един от най-добрите и известни в миналото майстори на гайди и кавали Слави Иванов, стругът наследен от баща му има особена стойност за него: *„Този струг е от баща ми. Правен е от него. Той сам си го е сглобявал. И аз свикнах на него и по-ми е лесно. Не бих го сменил с друг. По-бързо работя на него и по-лесно ми е на него“*.

В работилницата на майстор Георги Славов впечатление прави и семейната снимка на родителите му, закачена на видно място, точно срещу него. За тази стара, избеляла от времето фотография, майсторът говори с особено умиление и за него тя е неделима част от интериора на работилницата.

За известния майстор на каба гайди от с. Гела – Дафо Трендафилов предметите, с които той не се разделя през целия си съзнателен живот и които пази с особено чувство в работилницата си, са завещаните му инструменти и сечива от друг легендарен майстор от Родопите – Тодор Шишков. Макар че тези инструменти са загубили своята предишна точност и на места са проядени от дървояди, за бай Дафо имат особено значение и непреходна стойност – подарявайки му ги, когато умира през 1965 година, Тодор Шишков го признава за свой наследник и продължител на занаята. Когато посетих майстор Дафо Трендафилов в работилницата му в с. Гела през 2006 година, той ми показа тези похабени от времето инструменти с едно особено чувство на гордост, като не забрави да ми обърне внимание

върху инициалите, които бяха изписани върху тях – Т. Ш. С тези инструменти майсторът е изработил не една гайда, но сега за него те са само скъп спомен от човека, който го е научил на занаят.

В работилницата на друг майстор и учител по гайда от Родопите – Калин Бочуков впечатление прави стара снимка на доайените в изработката на каба гайда – Тодор Шишков и Михаил Калфов. Ето какво споделя той: *„Е, това ми е работилничката. Тука не се мете, само се събират стърготините, за да не вдига излишен прах. Ето на тази стара снимка мога да ви покажа едни много стари майстори. Е, това е най-добрият майстор на гайди, който е бил в нашия регион, Шишков, ако сте го чували. Ние сме млади и не сме имали щастието да учим и да свирим с тоя прочут гайдар. А това е бай Хальо от Гела, ако сте го чували“.* Присъствието на тази грижливо пазена снимка само по себе си говори за желанието на майстора да се отъждествi като наследник и същевременно продължител на делото на най-добрите в занаята.

С особено значение в работилницата на майстор Фердинанд Генов се оказва един пантограф, който той закупува от човека, при когото се учи да изработва гъдулки. Самият Генов признава, че с хитрина и упоритост е успял да се добере, „да открадне“ занаята от Манахил Манахилов. Точно в този период той остава възхитен от работата на тази *„чудна машина, която така точно издълбава корпуса на гъдулката“.* В годините машината му служи за направата на голямо количество гъдулки, които са намирали прием по пазарите и изложенията в чужбина. Но след промените през 1989 г. и невъзможността сам да пласира продукцията си, а и поради появило се заболяване, решава да продаде част от машините в работилницата. Първата машина, която е закупена веднага от колега-дърводелец е голям и хубав циркуляр. Само след няколко дни обаче, при вида на празното място в работилницата, у него започват да

нахлуват въпроси от рода на този *„Защо трябваше да го продавам“?* И така, след като не може да прежали липсата му, взема решение да си закупи нов. Но с голямо съжаление установява, че *„новият не е като стария“*. За него този циркуляр се оказва не само средство, с което да обработва гъдулките, а нещо много повече – част от идеалната работилница, от идеалния ред, който е вплетен неразделно в живота му, и който бай Фердо така лекомислено е разрушил. За майстор Генов тази машина има своята дълбока сантиментална стойност, която го отвежда далече във времето, в самото начало, когато е започнал да изковава авторитета си на майстор, а тази машина е първата, която е закупил. Тази машина е началото, „крайъгълният камък“ е мечтаният пантограф на Манахилов, който той никак не иска да продава. Едва след смъртта на майстора-гъдулар Генов успява да откупи машината и колкото пъти я погледне, винаги си спомня за малката, тъмна работилница на неговия учител Манахил Манахилов, където успява да се запознае с особеностите и тънкостите на занаята: *„Без пантографа и циркуляра за никъде не съм. Като се разболях, реших да продам машините, продадох циркуляра. Ама една седмица като гледам, че го няма и му е празно мястото там, поболях се. Затова с жената решихме да си купим нов. Ама новият не е като стария. Където и да ида, откъдето и да се върна, непременно трябва да мина през работилницата и чак тогава се прибирам вкъщи. Дори и ключовете за колата си държа в работилницата “*

Работилницата за майстор Фердинанд Генов е втори дом. Той споделя, че по-голямата част от денонощието прекарва в нея. Случвало му се е, след като си легне вечер, изведнъж да се сети за нещо важно и отново да се върне в работилницата, където да остане до сутринта. Две поредни години с жена му Ганка изкарват Коледа там: *„Аз две години с жена ми изкарвам Коледата в работилницата. Гледахме да сварим последните дни от годината, защото имахме много поръчки. По 300-400*

бройки гъдулки на година. По онова време работехме много усилено“.

Днес, когато старият майстор вече не може да упражнява своя любим занаят, поради напредналия стадий на неговото заболяване, с голяма мъка споделя: „*Вярно аз на времето тая техника едно по едно съм я вземал. Много ще ми е трудно да се разделя с техниката си. Ама като влезна в работилницата си и като си помисля, че вече не мога да работя с онези сили като навремето и ми става още по-криво.Като се наложи да ги продам, няма да се спирам у нас. Сутрин ще излизам, за да ме няма в работилницата Какво да направя, човек трябва да си намери някаква утеха. Годините си вървят и чувствам, че с всеки изминал ден остарявам, не мога вече да работя като преди Единственото, което пропуснах в този живот е дето не оставих наследник, който да продължи занаята, да използва цялата тази техника, която имам, а също и инструментите Пазарът си е пазар, добрият майстор за него проблеми няма, продукцията му ще се продава. Това ми е най-болно, иначе съм си отживял, баевата. Бил съм в такава среда, аз съм човек с основно образование, ама съм бил все сред грамотни, възпитани, културни хора. Благодарение на моята работа аз получих много, научих много“.*

Сред майсторите има негласно, но строго правило: „*Инструменти назаем не се дават“.* Дори инструментите не трябва да попадат в ръцете на друг майстор, защото ще бъдат „урочасани“ и ще се изгуби магията на „*перфектната изработка“.* Поради тази причина, а и поради удобството се налага практиката, че всеки сам си изработва необходимите му специфични инструменти. Това е и един вид доказателство за придобития „майсторлък“ и уникалност в начина на изработка и работа. Ето какво споделя по този въпрос майсторът на гъдулки Илю Димитров от град Камено, Бургаско: „*Аз сам си изработвам инструментите. При майстори не ходя, това е най-важното.*

Едно време бай Слави казваше така: „Не се ли научиш сам да си правиш инструментите, нищо няма да стане от тебе “. Щото, оня може да е много добър майстор, ама няма да ти го докара тъй на ръката, тъй както искаш ти. Не може, трябва сам да се научиш да си правиш инструментите “. На същото мнение са по-голяма част от майсторите. Ето защо, на въпроса ми дали биха предоставили инструментите си на друг майстор, те отговарят отрицателно. От друга страна порядъкът, който са си създали в работилницата им дава сигурността, че при определена манипулация биха могли да разчитат на точния инструмент. Не трябва да се забравя и другото – чужд майстор в работилницата не трябва да влиза: „Не му е там мястото, няма работа, да си ходи в неговата, какво дири тука “.

По този повод Антон Антонов от Русе споделя, че неедноктатно се е опитвал да потърси съвет от други майстори и дори да влезне и да огледа работата им, но е срещал сериозен отпор. Много често е бил заблуждаван и подвеждан от колегите си по време на разговор за някои от тънкостите в изработката на гъдулките. Фердинанд Генов с усмивка си припомня, че се е налагало да „черпи“ с ракия Манахил Манахилов, само и само да не го гони от работилницата си. В началото младият Фердинанд само е стоял в някой от ъглите и е наблюдавал, като е пазел пълна тишина и приличие. Едва след време постепенно е започнал да получава елементарни задачи и доста по-късно да бъде обучаван, но не и посвещаван в тънкостите на занаята. Затова той си спомня, че единствено голямата наблюдателност и търпение са му помогнали „да открадне занаята“, а не да го научи.

Основен инструмент за майсторите на гъдулки е обикновената тесла. С нея те извършват основната и същевременно най-трудоемка работа, издълбаването корпуса на гъдулката. В началото на творческата си работа майстор Илю Димитров споделя, че първото нещо, на което го е научил неговият дядо е как правилно да държи теслата: *„Аз съм бил съвсем малък, не*

можех и теслата да държа. Дядо ми ме научи как да дялкам. Той ми каза така теслата ще заточваш, обаче отидеш ли при друг майстор да ти оправя теслата, значи от тебе нищо не става. Трябва ти сам да се научиш да си оправяш инструмента. Стане ли така друг да ти оправя инструмента, няма да стане от тебе нищо". Неслучайно в неговата работилница и днес най-важният за него инструмент е именно теслата: *„Най-любимият ми инструмент е теслата. Защото с теслата отвсякъде може да отнемеш, от всяко кьоше. Повечето работи ги правя с теслата. Ако някой ми вземе теслата, във, сякаш че ръцете ми е откраднал. Тесла да се направи трябва да мине поне месец, да ми удордиса на мен точно на ръката. Като я ударя да има ряз. Щото аз не правя кошници, тука всяка трес-ка трябва да се дяла до мм. Теслата трябва да е изрядна. Те моите колеги работят повече на шлайфове, банцинги, ама при мен работата е друга. Теслата си е тесла".* За Илю Димитров в пълна сила е валидна известната българска поговорка *„Добрият майстор си личи по това, че не оставя трески за дялане след себе си".*

Майсторът не използва в работилницата си никакви машини. Всичко изработва ръчно. Дори и с най-трудоемките операции той се справя само с помощта на собствените си ръце и определен набор от технически инструменти. Гъдулките, които той изработва са възможно в най-автентичен външен вид, поради което са предпочитани от редица известни гъдулари, както и от студенти и преподаватели от Консерваторията.

Теслата е любим инструмент и на майстор Трифон Иванов от град Средец, който се занимава с изработката на гайди. Той споделя, че не би я преотстъпвал на никого, поради факта, че му е необходима във всеки един момент: *„Яд ме е, даже много ме е яд, когато зимно време ми вземат теслата и да цепят дърва за печката с нея. И съм им направил тука друга тесла. Всичко се случва, ще вземат да я чукнат нещо! И после?! Като*

не ти работи инструментът, започваш да се ядосваш и работата не върви“.

Подходящите инструменти са от особено значение в работилницата на майстора. Всеки един от тях има своето определено място. Дори и в привидния безпорядък, който цари наоколо, инструментите са разположени в една нетрадиционна, но ефикасна по своему подредба. Тя е задължителна необходимост във всекидневния свят на майстора и се базира на личните му разбирания, желания и потребности. В контекста на казаното, майстор Никола Бинев споделя: *„Като си го правиш, правиш го така, че да ти е удобно, за да може като работиш, да ти доставя удоволствие. Като ти е трудно да го работиш, като нямаш подходящ инструмент, златни ръце да имаш, нищо не става “*. В думите му се крие философията на майсторлъка, че подходящият инструмент е в основата на тяхната дейност. Поради тази причина майсторите не пестят усилия и време за изработката им.

Във всички случаи работилницата не е мястото, където може да бъде допуснат всеки. Това е лично пространство, принадлежащо единствено и само на майстора. В него има строги, доста често неразбираеми за околните правила, които осигуряват прецизността и качеството на работния процес. Майсторската работилница живее и съществува със собствен ритъм, отделно от ритъма на живот, течащ извън нея. В нея времето лети така, както е удобно на майстора, като доста често денят и нощта се преливат и то спира. Истинско удоволствие е да бъде наблюдаван майсторът и отношението му към работилницата и инструментите му. Говорейки за тях, той неволно се прехвърля и описва „другия“ свят, света извън битовизма му, света в който той се потапя, в който твори, свещенодейства и създава плодовете на таланта си.

Литература

1. **Бодрияр, Ж.** 2003. Системата на предметите. София.

2. **Савов, К.** 2004. Семерджиево. Из миналото и настоящето на село Семерджиево, Русенски окръг. Русе.

Информатори

1. Трифон Иванов, майстор на гайди от град Средец.
2. Илю Димитров, майстор на гъдулки от град Камено, Бургаско.
3. Фердинанд Генов, майстор на гъдулки от град Стамболийски.
4. Антон Антонов, майстор на гъдулки от град Русе.
5. Георги Славов, майстор на гайди от град Камено, Бургаско.
6. Калин Бочуков, майстор на гайди от град Широка Лъка.
7. Дафо Трендафилов, майстор на гайди от с. Гела.
8. Никола Бинев, майстор на гайди от град Сливен.

Снимка 1. Майсторска работилница

ТЪРГОВСКИ МАГИИ И ТАЛИСМАНИ

Ангел Гоев

Народната вяра в магическото въздействие на човека върху заобикалящият го свят се простира и върху неговата търговска дейност, като една от най-архаичните в еволюцията му (Гоев 2004, 376). Резултатът е сравнително големият дял от народни вярвания и съответните им обредни практики за успешна търговия и добър резултат от нея. Вариативността на магическото съдържание включва много широк обхват от използваемо магическо вещество за свръхестествено търговско стимулиране. Тук ще насочим вниманието си към някои търговски магически талисмани от растително и животинско естество.

Широко разпространената вяра казва, че в потайната Еньовденска нощ билките имат най-голяма магическа сила. Затова през нощта срещу Еньовден, дюкянджиите, кръчмарите търговците и всички, които *въртят някакъв алъш-вериш*, берат в лозята и по ливадите *навaличе* (Polystichum lonchitis L Roth.), наричано още *навалче*, *навалниче*, *навал*, *сърповидна папрат*, *копиевиден многоредник*. С него рано сутринта, преди изгрев, закичват портите на дюкяните, бакалниците, кръчмите и продавачниците си, а сергиджиите го окачват по сергиите. Всички вярват, че то *навалвало мющерии на дюкяна* (Райчева 1990, 14), че има сила да привлича купувачи и да предизвиква *навалица* (Папазян 1999, 266). Притегателната сила на билката се подсилва и от сравнителното уподобяване с листата на растението, които са наведени (надвиснали, нависнали, увиснали, висещи) надолу, осмислени като *да висят*, *да надвисват*, *да увисват купувачите* пред или по вратата и вътре в дюкяна (Гоев 2004, 378).

Народната вяра предава същото осмисляне и на *лепката* (Viscaria vulgaris Rochl.), позната и като *прилепка*, *сама китка*, *катраника*. Свойството ѝ за прилепване (лепене, залепване) я прави широко приложима и използваема в традиционната любовна магия (да се *лепят* ергените по момите) и особено в магическите въздействия с търговска насоченост. Затова, наред с девойките и търговците често прибягват до магическите качества на това растение да привлича и специално да задържа, за да се *лепят* (*залепят*, *прилепят*) повече купувачи по тяхната стока; който веднъж си купи, да се *залепи* за купеното и пак да купува; стоката да се *залепи* за влезлия и той да не излезе с празни ръце; който е влязъл и купил веднъж, да се *залепи* за магазина и все от него да купува. За да стане това, народната вяра препоръчва на всеки, занимаващ се с търговия да държи (да има) в дюкяна си от това растение, набрано през нощта срещу Еньовден. Когато го бере, носи и внася вътре, трябва да мълчи и никой не бива да го види, защото ще загуби силата си. Поставя се на невидимо за купувачите място, като при слагането е нужно трикратно да нарече: *Както се лепи лепката където се допре, така да се лепят и купувачите по дюкяна (стоката) ми*!

Този имитативен растителен символизъм е заложен и в магическата практика, търговецът да слага (държи) парче от *лепка* в *кесията* си (портфейл, портмоне), в чекмеджето или касата, за да се *лепят парите* по тях; да се пълнят; да се задържат; да не излизат или *изтичат* навън.

Идеята за магическата лепливост определя и репея (Lappa mayor Gattn), като надеждно свръхестествено средство за привличане на купувачи и осигуряване на добра търговска печалба. Естествената способност на узрялото му семенно топче да се залепя към дрехите на човека, към козината на животните, към тъкани и предмети, за да се разнесат семената (да се разсеят, посеят настрани и надалече), традиционно се осмисля като

магически предмет, който може да въздейства уподобаващо на желания резултат. За по-широка илюстрация отново ще го сравним с любовното магическо привличане. В традиционното общество момъкът замерва (залепя, лепва) любимата мома с топче от репей, за да я *залепи за себе си*. На Гергьовден момите лепят топчета репей по главите си и наричат: *Както се лепи (залепя) репея по мене, така да се лепят и ергените по мене*! За по-сигурно те тайно залепват топче репей върху дрехата на избраника си и персонално наричат за името му, като вярват, че той ще *залепне* неотделно от любов по нея.

Аналогична имитативност прилагат и търговците, за да привлекат купувачи. Вярва се, че ако продавач има в дюкяна си топче репей, залепнало за дрехите и носено (внесено) от влязал купувач, то ще му донася (вкарва) непрекъснато и други купувачи; те ще влизат вътре, както е влязал репеят; ще се *лепят (залепят) за дюкяна му*; ще се *лепят на опашка*, *както е залепнал репея*.

Същото осмисляне прави особено търсени от търговците репейните топчета, залепени по воловете, биволите и конете на кираджиите, които докарват и ги снабдяват с различна стока от *близки и далечни крайща*. Смята се, че те ще *доведат много мющерии от близо и далеч*; ще *докарат пълни коли с купувачи*. Най-предпочитани са репеите, полепнали по опашките на впрегнатите в колите животни, защото се вярва, че *както са залепнали на опашката, така ще карат купувачите да се лепят и редят на опашки*. Тази убеденост превръща репейното топче в търговски талисман, който *докарва* добра търговия и *алъш-вериш*. Притежателите на такива репеи ги *кътат* (пазят) много внимателно, защото са убедени, че ако ги загубят, ще загубят кяровете, алъш-вериша и купувачите си. Ако друг търговец вземе, намери или открадне репея – талисман, той *взема* и *открадва* клиентелата му, защото тя *отива (тръгва) след репея*.

Позната и разпространена практика за примамване на клиенти е дюкянджиите да закичват портите на дюкяните си или да държат в тях стъркове или снопче маточина (Melissa officinalis L.), позната и като лимонка, пчеляк, пчелиняк. Когато я закичват и слагат, те трябва да казват: *Мат, мат, мат, мат, мат*. В този случай магическият символизъм използва реалните свойства на растението да привлича с миризмата си пчелите и пчелните рояци. То има приятна лимонена миризма, на която *пчелите много налитат*. Затова пчеларите я използват при хващането и ловенето на новоотделили се (роени) пчелни рояци. Те натриват (натъркват, мажат) вътрешността на новия кошер с маточина и размахват снопче от нея пред отвора, като многократно казват: *мат, мат, мат мат*. Привлечен от маточната миризма, пчелният рояк влиза в празния кошер и се настанява вътре. Затова традиционната вяра казва, че ако същото направи дюкянджията в дюкяна си, пред него и вътре ще се *наройт* много купувачи; те ще *налитат* на дюкяна; ще влизат вътре, както *пчелите налитат на маточината*; както маточината привлича пчелите. Много често, непосредствено след *маткането,* това трябва да бъде произнесено три пъти гласно от търговеца като заклинателен текст: *Както пчелите (рояка) налитат на маточината, така и купувачите да налитат на дюкяна ми*!

Като магическо вещество за примамване (мамене, привличане), в търговската магия често се използва и пчелният мед. Той трябва да бъде *обаян* от баячка с думите*: Както пчелите налитат и се лепят на меда, така и купувачите да налитат и да се лепят по дюкяна на (името на търговеца)!* или *Както летните пчели се роят и долитат, така и при (името на търговеца) да долитат (идват) купувачите!* С него търговецът мазва на три места (горе, в средата и долу) дюкянската врата и прага (в двата му края и по средата). За да *хване* магията, традицията препоръчва на продавача при мазането трикратно да

каже сравнителните думи като баячката: *Както пчелите налитат и се лепят по меда, така и купувачите да налитат и се лепят по дюкяна ми*!

Народните вярвания приписват и на прилепа голяма привличаща сила, затова той много често се използва в традиционната магическа практика, ориентирана към привличане на нещо. В своята „Народна вяра", Димитър Маринов (1994, 143) пише: „Поверието народно казва, че прилепът има в себе си някаква магическа сила. Вярва се, че ако някоя мома носи в косатника си зашито крило от прилеп, то момците ще летят по нея; също и дюкянджия, който има окачена в дюкяна си глава от прилеп, дюкянът му ще бъде пълен всякога с мющерии (купувачи)".

В многообразието на търговската магия, освен главата на прилепа, се използват още крилата, краката или изсъхналото цяло тяло. Тук магическата имитативност залага на състоянието на прилепа да виси с главата надолу, когато спи. Продължителното му висене предопределя и вербалното съдържание на заклинателната формула: *Както виси прилепа надолу с главата, така да висят и мющериите по дюкянската врата*!

Традиционната вяра казва, че оскубаната и останалата по тръните вълна от овцете, когато са минавали и отърквали в тях, има сила да превлича купувачи и да носи добри кярове. Затова търговците събират по пасбищата вълна от тръните и трънаците, слагат я като талисман в дюкяна, в чекмеджето с парите или в кесията си, за да се пълнят с пари. Това, на пръв поглед наивно вярване, съдържа многопластова магична имитативност: *Както са се закачали овцете по тръните, така да се закачат и купувачите*! *Както са се оскубали овцете по тръните, така да се оскубят и купувачите*! *Както са си оставили овцете вълната, така да си оставят купувачите парите в дюкяна*! Изборът на овцата за носител на основният магически реквизит (вълна) се предопределя от основните ù животински качества на стадно животно. Това залага количественото оси-

гуряване на купувачи – *Както стадото е от много овце, така да са много и купувачите*! или *Както овцете се скупчват на стадо, така да се скупчват и купувачите*! и още, *Както овцете вървят на стадо, така да вървят и купувачите*! Всеизвестна е представата, че където мине една овца, след нея тръгват и останалите от стадото. От нея народната традиция очаква и вярва, че след вълната на оскубаната овца ще тръгнат много купувачи, както тръгват овцете след нея.

Силен търговски стимулатор народната вяра вижда и във водата на нова чешма. Вестник „Хитър Петър" в първия си брой от 1870 г. съобщава, че „Ако искаш да имаш секога алъш-вериш, земи от нова чушма за първи път вода и я излей напред дюгеня си в първата събота на разсипа на месеца и речи: Както ходят хората на онази чушма за вода, тъй и да дохождат на дюгеня ми!".

Има и вярване, че на който змия му пролази дрехата на Благовещение ще придобие големи богатства. Затова търговците рано сутринта на този ден си простират дрехата по поляните и ливадите с надеждата, че влечугото ще им довлече очакваните купувачи и пари. Според друго вярване, който зимно време си грее гърба на огъня, няма да забогатее.

Библиография

Гоев 2004: Гоев, А. Семантиката на „навълчето" като търговска магия. В: Панаири, пазари, тържища в Българските земи. Търговище 2004, с. 376-380.

Кисьов 1892: Кисьов, М. Тълкуване на природни явления, разни народни вярвания и прокобявания от Рупчос. СбНУ, т. 8, 1892, с. 136-141.

Маринов 1994: Маринов, Д. Народна вяра и религиозни народни обичаи. (Второ фототипно издание). С., 1994, БАН.

Папазян 1999: Папазян-Таниелян, С. Наваличе. В: Българска народна медицина. Енциклопедия. (Съст. М. Георгиев), С., 1999 с. 266.

Райчева 1990: Райчева, В. Еньовден. С., 1990.

ПИТЕЙНОТО ЗАВЕДЕНИЕ – ВРАТА КЪМ ОБЩНОСТТА

Вела Лазарова

Кръчмата като етнокултурно пространство, е едно от задължителните места, в които се реализира общностния живот. Казано с други думи, съобщението е опит за проучване на мястото, където са се развързвали и развързват езиците на хората, в случая на габровеца.

Още през Възраждането Константин Фотинов пророчески добавя: „Този свят като околчест казува: или ме върти добре, или те отменувам от търкалянето“.[1]

Градът става обект на по-системни изследвания едва през XX век. А кръчмата е неизчерпаем извор за получаване на информация – като пространство и като дух на общност. В кръчмата всички са равни и вниманието привличат най-вече сладкодумците, вестителите на пресни новини. В питейните заведения се приказва за стоки и цените им, за панаирите, пазарите, за църкви и училища, какво се е писало във вестниците за политика и др.

И по време на робството, и през епохата на Възраждането, и десетилетия след Освобождението, от ранна до зряла и старческа възраст, традиционният българин с по-голямо постоянство посещава кръчмата отколкото черквата. Дори в читалището ходи, за да се опиянява освен от надежди за по-добро и просветно бъдеще и от „сиромашките радости“, т. е. от ракия и вино. Без вино и ракия не минава нито един личен и християнски празник. Вкусът е единственото от петте сетива, което може да се използва в компания. Вкусът е „социално сетиво“. Празнува се с

вино в дома или в кръчмата, която Бърнард Шоу сполучливо нарича „клубът на бедния човек“. Този полифункционален топос е за срещи, обсъждания, общуване, наслада, игри и свобода.[2]

А правенето на вино и ракия, и най-вече тяхната консумация, е много повече от политика и поминъчно занимание. То е не само празнична глъчка, но и дистанциране от другия, социално бягство. В кафенето, кръчмата, ресторанта си дават срещи известни и не дотам известни личности. Своеобразна среда, една по-различна страница от някогашния обществен живот в града. За съжаление, от тези места в миналото, малък паметник на културната история, не е запазено нищо.

Целта на настоящия опит за изследване е с издирени данни да реконструираме, доколкото е възможно, образа на типа питейни заведения, някои от които разрушени и безвъзвратно изчезнали от културната история на града.

През 1945 г. специален закон забранява кръчмите, привидно в рамките на борбата срещу алкохолизма. Чрез един формален акт е направен опит да се промени дълбоко вкоренилата се битова и културна традиция. Тоталитарното време налага своите изисквания. Репресивен подход, който прекъсва разговорната традиция в кръчмата, редуваща сладкодумството с волнодумство. Загубата на вербалния контакт, бюрократичната „функционалност“ създават през 50-те години така наречения – „хоремаг“ (хотел, ресторант, магазин). Създават се заведения от ресторантски тип, отблъскващи местния посетител със своята студенина, официалност, високи цени.[3]

Преоткриването на миниатюрното градско заведение, все още чрез силата на спомена, внася от духа и атмосферата на кръчмата, на питейното заведение с неговата релаксираща атмосфера. „Кръчмата! Добрата стара кръчма. Хралупата, пощата и университетът на мъжа“. [4]

Навремето, отбелязва ревностният изследовател на габровския хумор журналистът Петър Проданов, кръчмите

в Габрово били повече от пияниците. През къща, през две – кръчма. Най-много те били в Лъката, около площад „Първи май 1876“ (центъра с Часовниковата кула), „Пръвчов мегдан“, „Шести участък“, „Пеев геран“ и по пътя за „Боровото“.[5]

В квартал „Лъката“, на десния бряг на р. Янтра – улица „Орловска“, кръчмата на Гъдю Талев била нещо като търговска борса. Тук се извършвали продажби на вълна и сурови кожи за габровските промишлени предприятия. След 1920 г. тази борса се преместила в кръчмата на Андрея Яръмов.[6]

Фирмите на кръчмите са най-различни: кръстени на сорт грозде – „Гъмза“ и „Шевля“, други на някаква случка – „Куцото куче“ и „Ол райт“, по съседство с градски забележителности – „Игото“ (моста с Рачо Ковача) и „Под игото“, по фамилни имена и прякори – „Паяка“ и „Бойкин“ (кръчма с градина), по отличителни детайли – „Стар оджак“ и „Двата бора“, по европейско влияние – „Казиното“ и „Бристол“, на известни габровци – „Рачо Ковача“ и „Чардафон“, та чак до конюнктурните „Хитлер“ и „Лондон“ и др.

Като място за делови срещи, уреждане на взимания-давания, кратък отдих, дружески отдушник, кръчмите привличат своите редовни посетители. Затова и една майка като пратила малкия си син да отиде до кръчмата да повика баща си, му заръчала: „Ако компанията му е шумна, подшушни му да си дойде. Видиш ли го, че тихо разговаря с някого – хич не го закачай!“[7]

Поминъчната сигурност прави съдържателите на питейни заведения по-заможни граждани. В Габрово наричали кръчмите „питиепродавници“, пръснати из целия град. От тях се взимала и сода за пиене, продавана в специални шишета със сифони, лимонада в малки шишета със стъклени топчета за запушалки, пиоквас със светлокафяв цвят в по-големи шишета, червен сайдер в топчести шишета и др. [8]

Едно елитно заведение – ресторант „Попа“ привлича посетителите в града през 40-те години. Началото му поставя

Стефан Ненов Попов (1878-1934), чийто корен е от близкото до града с. Негенци. Баща му имал гайтанджийница на брега на Янтра в Горния край на Габрово. Още малък той го дава да чиракува в кръчмата на Сава Рясков. След няколко години будното момче усвоило умения в занаята („взело си хляба в ръцете“ казват за калфата, научил занаята), било подтикнато от собственика: „Вече си готов сам да започнеш работа“. До този момент Сава Рясков не е плащал на чирака, а му внасял парите в банка. С този събран капитал Стефан Попов отваря собствено питейно заведение в къща на пазара. Къщата е с голям двор и дълбоки мази – складове за вино и ракия, много от които сам произвеждал. За целта купувал плодовете, най-вече грозде от Сухиндол, Търновско. Стабилизирал се материално, с ортака си Недко Иванов, строителен предприемач, строят нова къща на земя близо до старата къща на пазара, чийто парцел записва на името на сина си Васил Попов.

На долния етаж на къщата е уредено питейно заведение. По-късно възникнали недоразумения между собствениците, станали причина да продадат къщата. В това време синът Васил Попов завършва френски колеж във Варна, учи икономика в София. Връща се предсрочно в Габрово да поеме бизнеса от болния си баща, който умира в 1934 г. През 1939 г. Васил Попов строи къща в съседство на старата (на пазара, пресечката на ул. „Отец Паисий“ с ул. „Даскал Цвятко“). Тогава, разказва внукът Стефан Попов, по ул. „Отец Паисий“ от ъгъла на ул. „Шипка“ и Кооперация „Сила“, през пазара до банята се редят гостилница, кръчмата на Донко Амуджев, отдясно е кръчмата „Венеция“. След нея е тази на Иван Пазвантов (с една ръка), който след нейното затваряне е назначен нормировчик в ресторант „Попа“. Той е опитен в занаята и маркира поръчките на сервитьорите.

Проектант на новата, представителна сграда с ресторант „Попа“ е младият габровски архитект Пенчо Бонев, завършил

в Германия и оставил забележителни архитектурни образци в Габрово. Голямо внимание в новата къща е отделено на ресторанта с бирхале, пода с мозайка за танци) в приземния етаж. Добре уредена е градината зад къщата с шадраван с плуващи риби и веранда с влачещ хмел, който лятно време пази сянка на подредените маси за посетители. В двора до сушината за дърва е монтиран меден казан (200 литра) за варене на ракия. Между новата постройка и къщата е тезгяхът, на който се точи бира от варели, които са в дълбокото мазе.

Ресторант „Попа“ е първият в Габрово, края на 40-те години, със салонен оркестър (пиано, цигулка, чело и ударни), което внася нов момент в традицията.

Собственикът Стефан Попов живее със семейството на горния етаж на къщата.

Реномираното заведение се слави с хубавата си кухня. Лицензът на главен готвач е на името на Ана Попова, съпругата на Васил Попов. Родена в София, разказва дъщерята Божидара Попова, тя завършва прочутото „Първо практическо стопанско училище „Мария Луиза“ в столицата. В кухнята на ресторант „Попа“ работи специално нает готвач. Питиетата се поднасят в юзчета винаги с леко мезе. Предлагат се различни вина. Има бутилирано вино, което носи марката „Попов“ (на името на съдържателя), прочутият наложен пелин приготвен по специална рецепта. Асортиментът се допълва от червените вина „Бордо“, „Малага“, френско шампанско, различни видове ликьори и коняци. Сред звъна на чаши, човешки говор, смях, закачки, в заведението с четири сепарета звучи избрана салонна музика. Подиумът на музикантите, спомня си тогава младата пианистка Дора Пенчева, се издига на височина от северната страна на салона над две от сепаретата. Една запазена илюстрована пощенска картичка до Васил Попов носи поздрав на колега, вероятно от софийския „най-сериозен ресторант-пивница „Народняка“ с отпечатан текст: „Ако останете доволен от

вкусните манджи и пивните винце, рекламирайте заведението във вашите среди! А ако не – никому ни дума.“

Рекламата на ресторант „Попа“ в Габрово е не по-малко забележителна, поднесена в стихове. [9]

Новото у „Попа“

Падне ли ти някак път
ти отбий се в „Попа“ –
че каквото има тук,
няма го в Европа.

Ще забравиш само в миг
грижи, политика,
щом послушаш ти веднъж
Щерю и Кертика.

Без купон раздават смях
в голяма доза –
ще забравиш ти при тях
всяка скучна проза.

Щерю – спец е хармонист,
куплетист Киртика,
те признати са от вси –
туй не търпи клика.

Затова не се бави –
тръгвай със жената!
В „Попа“ само ти ще чуеш
нещо за душата.

К. В. К.

Известността на ресторанта „Попа“ в Габрово отговаря на утвърденото реноме на заведението, отстоявано от собственика Васил Попов. То е привлекателно място както за делови и приятелски срещи, така и за семейни посещения в приятна среда и атмосфера, с отлично обслужване. Сервитьорите са в тъмни сака и бели ризи, помощниците на готвача носят дълги бели престилки, а самият той е с боне.

Десетилетната семейна традиция се пази и поддържа. То няма да е същото, ако не съхранява нивото на взаимоотношение между клиент и обслужване. Когато това е в хармония, то има и своята цена. Превръща тази „кръчма“ в ритуално място, в което посетителят обича да влиза.

Ресторант „Попа“ е място и на футболния клуб „Чардафон“. Съдържателят Васил Попов е известен футболен ас и съдия.[10] Всеки може да отиде при „Попа“ до национализацията (23 декември 1947 г.). След това заведението минава като ресторант на Милицията (МВР). Съдържателят е оставен да го управлява две години.

От края на 70-те години до 1982 г., по новия градоустройствен план къщата с ресторанта, избите, уредената лятна градина изчезват от градския пейзаж.

Същата съдба имат и други питейни заведения в града.

Хубавата кръчма като жив терен със завидна динамична среда, където клиентът може освен да се нахрани и пийне нещо, привличала в избора си. Всяка подробност в нея си искала майстора. Кръчмата, тази „врата към общността“, е едно от малкото, ако не и единствено пространство, където винаги всеки е добре дошъл.

Бележки

[1] Башхар, Г. Поетика на пространството. С., 1988, с. 270.

[2] Василева, Сабина. Винцето, ракийката и българинът. С., 2006, с. 140–144.

[3] Павлов, Иван. От пода до масата и обратно. – Български фолклор, кн. 1–2, 1997, с. 24.

[4 в.] Континент, 27–28 януари 1966, с. 12.

[5] Проданов, Петър. Златните габровци. Габрово, 1994, с. 109.

[6] Спомени за Лъката. Съставител Ганчо Танев. Библиотека „Памет габровска“, Габрово, 2009, с. 13.

[7] Проданов, Петър. Пос. съч., с. 110.

[8] Спомени за Лъката, Пос. съч., с. 15.

[9] в. Габровски ек, бр. 30–31, 12 май 1943. „Инициалите К. В. К., отбелязва Петър Проданов, със сигурност са на Коста Василев Кертиков. Роден в Габрово. Дълги години работи в цирка. В антрактите и между отделните номера пее злободневни и шеговити песнички, на които е автор на текста и мелодията. През 40-те години на миналия век се завръща в Габрово. Пее и свири на китара в различни заведения. След 9.IX.1944 г. се изявява на живо и по габровската радиоуредба. После пак се връща в цирк „Лазар Добрич“ като продължава да весели публиката“. Благодаря на сина Стефан Попов от София и дъщерята Божидара Попова от Габрово, които ми разказаха спомени за фамилията и семейния ресторант. Стихотворението „Новото у Попа“, илюстрованата картичка „Народняка“ и бележките на Петър Проданов са съхранени от Божидара Попова.

[10] Васил Попов (1909–1968) е първият габровец, играл в националния футболен отбор. Учи във Френския колеж в Пловдив и Варна. В морския град играе в „Тича“. В София учи в Свободния университет, състезател на „Спортклуб“. След завръщането си в Габрово е един от основните играчи на „Чардафон“. Първи треньор на „Динамо“, Габрово. Футболен съдия.

Снимка 1. Стефан и Минка Попови – 1905 г.

Снимка 2. Васил Попов 1909–1968 г.

Снимка 3. Васил и Анка Попови, Габрово, 1934 г.

ЗАНАЯТИТЕ В ПРАЗНИЧНО-ОБРЕДНАТА СИСТЕМА НА ТРОЯНСКО

Пенка Петрова–Голийска, Елеонора Авджиева

Занаятите, обслужващи обредната и празничната система, превръщат и най-обикновените изделия, употребявани в бита, в значими обредни съдове. С архаични елементи, свързани със старинни езически представи и вярвания са натоварени произведенията на занаятите, използвани като обреден реквизит, които носят определени послания.

Събраното от нас по темата съдържа определена информация, която би могла да подпомогне бъдещите изследвания с аналитичен характер. Занаятчийски изделия, както и домашните тъкани, освен като утилитарни вещи се явяват и опредметен израз на народните представи и вярвания и материално въплъщение на някаква обредна идея.

Грънчарство

Произведенията на грънчарския занаят намирали широко приложение, особено в сватбената обредност.

В село Голяма Желязна горещата блага ракия се носи в *барде* (бардук), на който е вързана китка с червен конец и облепена с жълт варак ябълка.[1]

В Дебнево, в неделя сутринта на сватбата се изпраща заложникът при момата – знак, че сватбата продължава. В едната си ръка той носи *бардуче* (пръстено ибриче) с ракия.[2] Пак в същото село при забулване на булката кумата взема една пръстена паничка, в която налива малко вино, донесено в бъклица.

Прекръства до три пъти булката и я забулва с червено було, така че очите ѝ да останат напълно закрити. Дава от виното на булката да пие до три глътки, а остатъка прелива около нея, за да я предпази от магии и лоши очи.[3]

В Троянско след първата брачна нощ са използвали като обреден съд двойния сватбарски бардук за греяна и студена ракия две бардучета – близнаци с една обща дръжка, извита над тях.[4] Те са покрити с морава глазура, с апликирана пластична украса – рози и гроздове, които са символ на любов и плодородие. В ранни зори се изнасяла брачната риза. Ако честта на булката била запазена, черпили бащата с греяна ракия, гърмели с пушка и музиката свирела. В противен случай поднасяли на бащата студена ракия и, за да не се разтрогне бракът, той „изкупувал" нарушения морал в натура – давал на младоженеца ниви, ливади, гори. Този двоен бардук битувал главно в села със смесено население – християнско и мюсюлманско.[5]

В село Дебнево на малкия годеж бащата на момчето, заедно с няколко комшии или родове, носят *павурче* с ракия, на което е завързан бял пешкир с китка цвете и отиват „годежари". При съгласие от страна на момата тя поема павурчето.[6]

В Троян при годеж бащата на момъка идва с други годежари, а в по-редки случаи и със свещеник в дома на момата. Носят павур с ракия, на който е привързана китка и златни пари – махмудии. След като се постигне споразумение (зестра, дарове, деня на сватбата), момата поема павура от бъдещия свекър, като му целува ръка. Най-важният предмет при годежа е павурът. На тия, които отиват без него, казват : „Тръгнали на годеж без такъм".[7]

В троянския музей се съхранява сватбарска стомна от махала „Габърска"[8], направена през 1861 г. и подписана „Това стовна на Илия Якимовъ". Стомната е изработена от червена глина, покрита с бяла ангоба, безцветна и зелена глазура. Формата е точена, с надупчена шийка и релефна украса от шнурове, розети и кръстове, които са моделирани ръчно.

В понеделник, след сватбата, младата булка напълвала стомната с вода, помитала и измитала стаите. Така тя ставала владетелка, господарка на дома, който тя ще реди и пълни с челяд.[9]

В Музея на занаятите се пази бардук за ракия от края на XIX в., използван при кръщелния обред. Точена форма с пластична украса (шнурове, розети, релефи по столчето) с две ажурни колонки отстрани на шийката. При кръщаването на детето на тях се поставяли свещите. Кръстникът ги запалвал и черпел с ракия присъстващите за здраве и дълъг живот на детето.[10]

Освен в обредността, свързана със сватбата, керамични съдове се използвали с обредно предназначение в практиките на големи празници:

На Гергьовден в село Ломец, преди да започне угощението, изпращат дете или млада булка за вода със *стомна* или бяло менче, която се излива по пътя, за да е дъждовна годината.[11]

На Връбница на ловешкия пазар ставала най-голямата продажба на троянски грънци. Имало обичай всеки, „който имал умряло" – починал близък, да си купи *чиреп* някакъв (*стомна, гърне, блюдо, паница*) и „както олеква глината при изпичането, тъй да олекне пръстта на гроба на умрелия".[12]

В понеделник след Сирни заговезни (Песи понеделник) в село Дебнево се пълнят *гърнета* и *делви* с пепел и се „гърмят" – разбиват пред домовете на застарели моми и ергени. Така им се припомня, че е време да мислят за женитба и да не пропускат времето.[13] Същата обредна практика съществувала и в Троян. В обичая основен реквизит е гърнето с пепел, съд, без който не може ни една къща и в случая символизира дома.[14]

В Троянско калфите и чираците преди да напуснат работилницата, трябвало да извъртят по един съд, който да остане до другия ден на „тапанджата". Колелото не се оставяло никога празно, защото „през нощта с него си играе дяволът, а на пипнато от дявола колело съд вече не става".[15]

Дървообработване

Един от предметите, най-често използван в ритуалната обредност, е ситото. В село Дълбок дол е регистриран вариант на обичая Пеперуда, наречe още „Бъзик старец“. Неговата същност се изразява в това, че жена, преоблечена в мъжки дрехи и покрито с кърпа лице, предвожда група, която обикаля къщите. Стопанката ги посреща със *сито* в ръка. Всички запяват: „ Трупни, булка, ситото, да е сита годината.“[16]

При големия годеж в Орешак, надхвърлянето на сватовете с пари, наричано „рязане на дара“, става над *сито*, в което е сложена една нова риза.[17]

В Орешак и Черни Осъм приготвените китки за сватбата се поставят в *сито-протак*, върху бяла кърпа, като най-отгоре слагат най-хубавите – тези на младоженците.[18] При товаренето на чеиза на булката най-напред мома или мъж от рода на момчето със сито-протак, в което има сложени бели навуща, играе ръченица, вика „иху–у“ и оставя навущата в колата, където ще се товари „моминият дом“, а ситото хвърля на покрива на къщата.[19]

В Троянско (не е ясно точно къде) майката със *сито* на главата захранва за пръв път новороденото.[20] На кръщенето на новороденото кръстницата подава детето на майката през прага на къщата, като новороденото е сложено върху сито. Ако младоженецът има женен брат, двете булки се поглеждат през сито, „за да добруват“.[21]

След първата брачна нощ в Голяма Желязна, ризата с „честта на булката“ се изнася и слага в *решето*, като върху нея се хвърлят китки и пари.[22]

В Троянско на Гергьовден се предприемат различни обреди на социализация, свързани с онези невести, от чиято сватба не е изминала една пълна година. Всеки родственик трябва да подари на младата булка кравай, нанизват ги на кобилицата и така тя ги носи у дома.[23]

Кобилицата се използва и в родилните обичаи в Голяма Желязна. Ако раждането върви трудно, свекървата, която акушира, удря родилката три пъти с нея и казва: „Ако си момиче, бързай да вървиш за вода“. Същото прави и със сапа на брадвата, като вика: „Ако си момче, айде да вървиш за дърва, че няма какво да кладем.“[24]

Пак там при обредното замесване на хляба за сватбата три моми пресяват брашното със сито, в същото време едно малко момче, което ще бъде девер в сватбата, е възседнало *кобилицата*, на която е вързана бяла кърпа, и като кон обикаля около момите.[25] При тръгване на сватбата свекървата възсяда кобилицата като кон и като държи в лявата си ръка керамичен съд с жар и запалени кокоши пера, обикаля тичешком колата и сватбарите.[26]

В Троян на залогньото дават нова *кобилицата* с менци и го пращат да донесе вода от реката. В дома на младоженеца той подава кобилицата с менците на булката, а по-късно с тях тя сама донася вода от чешмата, с която замесва тесто и разточва баница.[27]

В село Дълбок дол сутринта в понеделник залогньото отвежда булката на кладенеца за вода. Спъват краката му с верига и поставят на рамото му *кобилица* с котли с вода, а на главата му нанизи от червени люти чушлета и пуканки.[28]

За да се укроти залогньото, в Троян му поставяли вериги на краката и с *кобилица* с бели менци на рамо го изпращат на най-далечния геран за вода.[29]

Недевствена булка в Голяма Желязна качвали на магаре с *чутура* вода на главата и я прекарвали из цялото село.[30]

В Троянския край имало обичай питата, която се носи на новороденото на втория ден, да се слага на паралия, а върху нея се поставя *чутура* (дървен съд за чукане на жито и други зърнени храни) – детето да е чутовно, умно.[31]

В село Дебнево самото новородено се слага в *чутура,* за да стане чутовно.[32] Пак там са регистрирани и следните обредни практики:

При заклаждане на седянка избират една мома „изтърсак“ (последната рожба в семейството), задяват я с цедило, в което слагат дървена *чутура* и отиват на някой воденичен улей. Чутурата се пълни с вода от воденичния улей – да се носи славата на седянката, както се носи гласът на воденичното кречетало.[33] В четвъртък преди сватбата момите и ергените, близки на годеницата, се събират в момината къща на „груанки“. Житото се груа в дървени чутури, които всяка мома носи от дома си.[34]

В понеделник, преди изгрев слънце, завеждат булката „за вода“. Залогньото играе на *чутура* – задяват на гърба му пълна с вода чутура, поставят друга на земята и той трябва да ситни ръченица върху нея. Колкото вода остане след ръченицата в чутурата – това му е истината за булката.[35]

В с. Борима при заклаждане на седянка най-малката мома в махалата, която е „изтърсак“ (последно дете в семейството), отива на най-близкия кладенец и носи вода в чутура. Това се прави, за да е „чутовна“ (прочута) седянката.[36]

В село Черни Осъм преди да тръгнат за църквата, където ще стане кръщаване на детето, майка му изнася в двора *хурка и вретено*, ако е момиче, или сяда върху рало, ако е момче, за да стане работно.[37]

В село Голяма Желязна на повратки дават на булката *хурка и вретено*, совалка, кърпа и едно голямо менче.[38]

В село Шипково пак след повратки, при второто гостуване на булката при майка си, за да си измие косата, я изпращат с *хурка и вретено* и с парче бяло платно.[39]

Същото се практикува и в Дълбок дол с тази разлика, че дарът за булката *е къжел* (хурка) с бяла вълна и вретено.[40]

Дарът за младоженците от кума и кумата в Троян е *нощви* за омесване на хляб и *два медника с кепче* за вода.[41]

Предмети от дървообработващите занаяти се използват и в погребалните и следпогребалните ритуали.

В село Голяма Желязна, когато свещеникът описва покривката на мъртвеца, използва *две вретена* с обгорели краища. По

цялото ѝ протежение изписва два големи, разположени един срещу друг змея.[42]

В Шипково, ако времето преди Св. Троица и Свети Дух е сушаво, на тези празници жените носят вода с *нощви* и поливат гробовете, за да завали.[43]

В Дебнево, когато някой човек се разболее, три жени запалват три свещи, наречени на трима светци. Свещите се залепват на трите крака на обърнато *дървено трикрако столче*. Която свещ първа изгори, на празника на този светец се обрича ("обрук") – курбан за светеца за здраве.[44]

На Св. Нестор (27 октомври) в Троян и село Чифлик момите и жените се събират и улавят една мъжка и една женска мишка. Завързват ги с връвчица и стъкмяват женската мишка като булка. Двете мишки поставят в *дървени захлупци*. Този обичай се нарича „Мишина сватба".[45]

В село Голяма Желязна, когато се приготви гергьовското агне, пронизва се с буков клон от задните крака към предните и се пече в *молитвеничка* – малко дървено коритце с резба по края.[46]

Вареното и обърканото с мазнина жито е задължителна храна за сватбата в Троянско. В Музея на занаятите има голяма *обредна сватбарска лъжица*[47] с две скулптирани пилета, насочили човките си една срещу друга, оформяйки сърце. С тази лъжица се е разсипвало житото на сватбарите – украсата носи пожелание за любов, обич и благоденствие на младото семейство.

В село Дебнево в сватбената обредност са известни следните практики:

При изнасяне и товарене на дарѝто най-напред се изнася *булчинският сандък*, в който се слагат няколко бучки захар, сливи, круши, ябълки и наронена царевица – за берекет. Върху сандъка се надипля *дарѝто* така, че всичко да се вижда.[48]

При посрещане на булката в момковата къща в село Дебнево свекървата я завежда при *сандъка с брашното*, там забиват

и изгасят свещите – за да има в къщата изобилие, докато животът угасне.[49]

При големия годеж от страна на момъка се свикват гости, които с връзка храна, *бъклица* с вино, *бардучета* с ракия отиват на голям годеж у момата.[50]

Калесниците ходят в събота през деня от къща в къща и канят хората за сватбата. Носят ракия, налята в малки *дървени павурчета* (*бъдненца*) с цифка, от която всеки калесан трябва да смукне.[51]

При опрощаване на младоженците в село Голяма Желязна залогньото ги обръща на изток, слага пред тях бакърен съд, в който има вода, просо и китка босилек. Момък, роднина на младоженеца, сипва вино от *бъклицата* и дава чашата на бащата на момата. След това булката ръси с китката към четирите посоки на света и накрая с десния си крак ритва съда така, че да се захлупи.[52]

Кожухарство

За облекчаване болките на жената при раждане в село Дебнево всички мъже от къщата идват и я тупат с *калпаците* си – така прогонват нечистите сили, които затрудняват раждането. След това действие мъжете излизат – нямат право да присъстват при раждането.[53]

В селата Голяма Желязна и Дълбок дол – обикновено кокошките се насаждат в понеделник преди залез слънце или сутрин, рано преди изгрев. Преди да се поставят яйцата в полога, стопанката ги шари с въглен и ги изсипва наведнъж в *мъжки калпак*, за да са шарени пилетата и да се излюпят изведнъж.[54]

При смърт на едно от децата-близнаци в село Дълбок дол завеждат живото на гроба на починалото. Води го чужд човек (неродственик). Той измита с *калпак* (ако е мъж) или с *кърпа* (ако е жена) гроба, вкарва вътре живото дете и го изкарва оттам.[55]

Металообработване

В село Дебнево са известни няколко обредни практики, свързани с металообработващите занаяти:

При посрещане на младоженците в момковата къща свекървата дава от едно *бяло менче*, в което има вода, овес и дребни пари на булката и на младоженеца да отпият до три пъти, за да им върви по вода и да се множи имането им.[56]

Рано сутринта в понеделник преди изгрев слънце булката се завежда „за вода". На определеното място тя налива *бяло менче* с вода, слагат пари и овес и го рита до три пъти с крак.[57]

След вечерята на Бъдни вечер е Дайладата, която става в стаята за седянкуване. Слагат в *бяло менче* вода, китка босилек и една шепа овес, в което момите пускат *пръстените* си.[58]

В село Голяма Желязна при ритуалното изпращане на жътварската група, която тръгва от дома на драгоманина, негова-та стопанка с китка здравец, привързана с червен конец към *бяло бакърено котле*, поръсва с вода до три пъти съпруга си и всички участници в групата с думите: „*Да е леко лятото*", произнесени три пъти и плисва на излизане от къщата водата след тях.[59]

В село Дебнево след раждане при родилката се поставят *нищелки*, *дилаф* и *сърп* – те предпазват според поверието от зло, самодиви и други тайнствени сили, които вредят на човека. Родилката не излиза от стаята, за да не я „слопотят" самодиви – леуси. Ако се наложи да излезе, тя носи със себе си *дилаф* или някакво желязо, което я предпазва от зло.[60]

При погребение се носи *бял медник* с чиста вода. С нея гробарите си измиват ръцете, за да се пречистят от неблагоприятната работа.[61]

В няколко населени места в Троянския край (селата Черни Осъм, Дълбок дол, Орешак и Троян) при обреда Тайлада момите наливат прясна вода в *бяло котле* (менче), опасано с

червен конец, в което пускат шепа овес и стрък босилек. После всяка девойка оставя свой белег – пръстен или гривна.[62]

На 1 май (Йеремия) още „по роса“ в Троян момите излизат из природата, носят *бяло менче* с прясно мляко и го пият от чаши, „*за да хванат мая*“. В Музея на занаятите се съхранява снимка, датирана от 1 май 1917 г.[63] запечатала този моминski пролетен обичай.

В село Калейца на Бъдни вечер *палешникът* с жарта и тамяна, с който е кадена къщата, стопанските постройки и ястията, се оставя зад вратата до следващата кадена вечеря. Така той гони дяволите.[64]

На Васильовден (Нова година) в Троянско трапезата се кади с тамян и жар върху *палешника* или *огрибката* от най-възрастния член на фамилията.[65]

На сватбата на младоженците в Троян се подаряват бакърени съдове – *пратници, котли, тепсии, тави, легени, черкии, плитки и дълбоки сахани, тигани* – подписани с гравирани букви върху съда. Дарът на кума и кумата е *нощви* за омесване на хляб и *два медника с кепче.*[66]

При сватбените обичаи в село Голяма Желязна се извършва следното:

При преженване младоженецът купува *бели котли (менци) с кобилица*, които в деня на сватбата поставя на рамото на каката – материален еквивалент за обидата, така се откупува грехът на подявката (по-малкото момиче, преженило каката).[67]

Прави се опрощаване на младоженците – залогньо ги обръща на изток, слага пред тях *бакърен съд*, в който има вода, просо и китка босилек. Булката ръси с китката в четирите посоки на света, а после с десния си крак ритва съда така, че да се захлупи.[68]

В четвъртък на „сговора“ (истинския годеж) в дома на момата идва свекървата, задяната с цедило, в което се намира „*менàта*“ (сребърните накити и колан с чопрази), заедно с един хляб.[69]

Тъканите и тъкачният инвентар също намират голямо приложение в различни обреди.

В село Голяма Желязна при раждане жената, която ще бабува (бабата), сваля своята *престилка* и като държи прашките ѝ в дясната си ръка, три пъти обикаля корема на родилката, след което я чуква с коляно по кръста.[70]

Преди да дойдат сватбарите да вземат булката, майка ѝ вдига десния ѝ крак на *престилката* си и така отляво надясно обикаля три пъти булката, изричайки думите: „*Кога ми прочетат нишките на престилката, чедо, тогава да ми те хванат уроки, мама*“.[71]

Когато зълвичка (неженена сестра на младоженеца) участва за пръв път в сватба (т.е. преди това не е дарявана), булката ѝ дава две *бели забрадки*, които се връзват през гърдите на кръст. От това се разбира, че тя се дарява за пръв път.

Булката дарява залогньовицата (женената сестра на младоженеца) с *платно за риза*, дълго 2 м, премята го през дясното ѝ рамо и го връзва отляво на кръста ѝ, където с червен конец зашива *пъстри вълнени чорапи*.

На свекървата се дава и *чѐрджица*, наричана още и *погребален месал* – правоъгълна винено-червена вълнена или конопена тъкан, в двата тесни края с черни зу́ни (ивици). При погребение и помен тя се постила върху гроба и на нея се нарежда поменалната храна.[72]

На пръчката на сватбеното знаме завързват *червено шеврѐ*, *пòшче* и един *бял пешкир*.[73]

На повратки у булкините родители нейната майка ѝ дава една къделя вълна, *совалка*, *бяла кърпа* и *котле* с вино и с тези подаръци младоженците си отиват.[74]

При извеждането на булката от дома на нейните родители млад женен мъж – роднина на булката, излиза преди нея със сито в ръце, в което има *бяло мъжко навуще*.[75]

Три или пет момчета бързоконци препускат преди останалите сватбари, за да съобщят в дома на булката, че „сватбата

идва“. Те са препасани по диагонал през гърдите с *пъстри пешкири*, а на главите си имат зелени венци с варàк и червени пýмпалки. Конете, на които препускат, са червени и вместо със седла са постлани с *пъстри раванѝчета* (китеници).[76]

От къщи до гробищата карат мъртвеца с волска кола, на която връзват *бели пешкири* – „*по тях да няма никаква шарчица*“.[77]

За сватбата пърлят и варят главата на заклания на трапезата овен. На рогата слагат *пешкири*, а в пешкирите са набодени китки от босилек. С овнешката глава на прът залогньото или друг млад мъж от рода на момчето води хорото.[78]

След свождането залогньото или залогньовицата изнася *ризата* с честта на булката на решето.[79]

Китеник се е давал и „за сянка“ – на 40-я ден след погребението. На близък на починалия се дава всичко, което е носил той – „*от главата до краката, и постилка, и завивка*“. Вярва се, че ще му е нужно в отвъдния свят – „*да му се намира*“.[80]

Когато починалият е момък или годеник, неговите родители дават на „изгората“ му или на годеницата му *рàваник* (китеник), а на нейните родители – пешкири.[81]

В село **Дебнево:** Девойката, ожънала първия сноп, го „побива“ пред стопанина – разбражда *бялата си кърпа* и я поставя върху класовете, където стопанинът хвърля като дар до три пъти пари.[82]

При влизане в момковата къща от вратата до собата, където ще заведат булката е постлано *бяло платно* – вълнен шаяк за навуща или пояс.[83]

Когато момиче влиза за пръв път в стана, затъкава на бяла коса – *бяло платно за пешкири или ризи*, та винаги животът му да бъде бял и хубав.[84]

В петък, когато са „груанките“ у младоженеца, детето, което е загруало първото жито, и момата, загруала на груанките, се даряват с *пешкири* от момата-годеница.[85]

На „бръсненки“ майката на момчето дава на бръснаря *пешкир*, завързан на възел, с пари за работата му – както е завързан възелът, така младоженецът да се привърже към бъдещото си семейство и както във възела има пари, тъй да има и в неговата къща.[86]

Жените от страна на момъка след като огледат „дарито“ на младоженката, се даряват с *пешкири*, зашити на раменете им.[87]

Драгинкото (малкият девер – братче на момъка) извежда булката, като я хваща с лявата си ръка за завързан в пояса ѝ *пешкир*.[88]

При смърт гробарите се даряват с *пешкири*, които не се пришиват на рамото, а се оставят на ръка – на жалба.[89]

В село **Дълбок дол**: На малкия годеж, когато момата вземе китката (знак на съгласие), срещу нея тя изпраща на младоженеца *цедилник с дрехи*, един вид залог.[90]

На малкия годеж срещу варакосаната китка, на която са вързани пендари и жълтици, момата дава на младоженеца своя *рàваник* (китеник) или *сукмана*, с който ще се венчае.[91]

Детски китеничета с изображение на кръст са използвани при кръщене на новороденото в селата Дълбок дол и Борима. В Музея на занаятите се съхранява подобно китениче с декоративен мотив кръст, обграден с венец от цветя.[92]

В село **Черни Осъм**: Когато момата е напълно готова за женене, което значи, че тя вече си е приготвила и дара, на комина на къщата ѝ закрепят пръчка, на която е сложена ушита *риза*.[93]

По време на плетенето младоженката е седнала на *червен вълнен месал* под плодно дърво. Щом привършат с плетенето, мятат месала на дървото, където той престоява до вечерта.[94]

До 40-я ден на къщата, в която е живял починалият, се поставял бял *пешкир*.[95]

В село **Орешак** на 1 март (Баба Марта) жените изнасят на двора *червен пояс* или *забрадка*, „*за да не ги почерни Баба Марта*“.[96]

От вратата до собата, където ще заведат булката, е постлано *бяло платно – вълнен шаяк за навуща или пояс.*[97]

В село **Калейца** булка, когато за пръв път влезе в стан, трябва да затъче нещо бяло и широко – *навуща* или *пелени*, та да ѝ е широко в живота, да не е притеснена и да ѝ е на бяло, на хубаво.[98]

При извеждането на булката от дома на нейните родители млад женен мъж – роднина на булката, излиза преди нея със сито в ръце, в което има *бяло мъжко навуще.*[99]

В селата Голяма Желязна, Старо село, Черни Осъм, Шипково, момата, която зажънва нивата, „побива" първия ожънат от нея сноп на стопанина – развързва си *забрадката* или *престилката*, постила я на снопа, който побива, с думите: „Честит сноп, чорбаджи!".[100]

В Троянско на Гергьовден за празничната трапеза се приготвят специални обредни хлябове. Месачката трябва да бъде облечена в чисти дрехи и трябва да бъде забрадена с *бяла кърпа* (ако е в траур сменя черната кърпа с бяла).[101]

В град **Троян**: По време на сватбата пред краката на младоженците слагат *кърпа* и гледат кой пръв ще я настъпи. Оттук и „*стъпил на кърпата*", тоест оженил се.[102]

С *бяло платно* се застила пруста в дома на младоженеца.[103]

„*На сватбата на кака (1898 г.) бяха поискани* 18 женски и 15 мъжки ризи *като основен дар. Мама прибави към тях и* китени пелени*, и* престилки*, и* чорапи*, и* възглавници *според степента на рода. Най-незначителен дар бяха пешкирите, различни по големина*".[104]

Вярва се, че змейовете се влюбват в хора, които са родени през Мръсните дни от Коледа до Богоявление. Още като деца тези хора ги лекуват, като ги обличат в *риза*, шита за една нощ под комина.[105]

В деня на сватбата чеизът на булката се мята на коне, за да се пренесе в дома на младоженеца. Начело на сватбеното шест-

вие застава младеж, яхнал кон, покрит с *китеник* и наметнат с *ризата* на младоженката за първата брачна нощ, следван от втори младеж на кон, покрит с *козяк*.[106]

След годежа като залог, наречен „шей", семейството на момата дава *китеник* на годеника в уверение на това, че няма да бъде омъжена за друг.[107]

Горещниците (15, 16, 17 юли) поставят началото на седенкарския период. При заклаждането на седянката момите събличат *елеците си* и ги мятат върху един *чекрък*. Момиченце-изтърсак се съблича голо, завърта чекръка и нарича: „*Както се върти чекръкът, тъй да се въртят ергените около момите*".[108]

В празнично-обредната система на Троянско произведенията на занаятите са значимо натоварени със знакова символика, която се откроява при декорацията им. Връзката между декорацията и функцията на художествените предмети са забравени, а мотивите се предават от майстор на майстор по силата на устойчивата занаятчийска традиция.

Обредните грънчарски съдове – сватбарската стомна от махала Габърска, кръщелният бардук, двойният сватбарски бардук за топла и студена ракия са запечатали пластични символи: християнски кръст, въртяща се ажурна розета (прастар символ на слънцето и вечния кръговрат), грозда на плодородието и розата на любовта. Отвореният спирален кръг е срещан често в украсата на троянските бардуци, изпълнени в сграфито техника, както и върху чиниите.

Само в медни съдове, никога в глинени, се прави дар. Медните съдове не се чупят, изработени са от траен по-благороден материал, върху който може да се изпише името на дарителя, датата и годината на събитието. В Музея на занаятите има два бели медника за вода с гравирани короновани лъвове с надпис: „*Иванъ Найдиновъ Оряшковъ 2 ий януарий 1889*".

Булчинската ракла с характерния декоративен мотив (въртяща се розета, слънчева символика, световното дърво) съх-

ранява моминския чеиз. Тези символи целят пожелание и магическо предизвикване за здраве, плодородие и богатство у младите.[109]

Кобилицата е произведение на горянството. Присъствието върху нея на слънчева символика и на клонката предпазва момите и булките от самовилите и змейовете. Подобни декоративни мотиви са известни и върху хурките и дараците и изпълняват същата функция.[110]

При тъканите и частите на облеклото също се открива зависимост между функцията и декоративния орнамент, изпълнен в съответния мотив и цвят.

Предметите от народния бит, занаятчийска „направа“ и символите върху тях, представляват неизчерпаем информационен източник не само за митологичните представи на българите, но и за редица обредни практики.

Бележки

[1] Николова, В. Сватбени обичаи и обреди. В: Ловешки край, С, 1999, с. 393.

[2] Дулев-Пейдулини. За балканджиите край Осъм, Видима и Росица. с. 291, N Бр. 12.

[3] Пак там, с. 291.

[4] Инвентарен номер АIII-165.

[5] Цанов, Г. Керамиката през Възраждането. С., 2000, с. 44.

[6] Дулев-Пейдулини. За балканджиите край Осъм, Видима и Росица. с. 285-286, N Бр.12.

[7] Шейтанов, М. Страници от миналото. Велико Търново, 2010, с. 43.

[8] Стомната е в постоянната експозиция на музея, инв. номер А III- 744.

[9] Цанов, Г. Керамиката през Възраждането. С., 2000, с. 44.

[10] Пак там, с. 44.

[11] Попов, Р. Народен светоглед. В: Ловешки край, С, 1999, с. 313.

[12] Цанов, Г. Керамиката през Възраждането. С., 2000, с. 45.

[13] Дулев-Пейдулини. За балканджиите край Осъм, Видима и Росица. с. 304.

[14] Цанов, Г. Керамиката през Възраждането. С., 2000, с. 45.

[15] Пак там.

[16] Попов, Р. Народен светоглед. В: Ловешки край. С, 1999, с. 317.

[17] Николова, В. Сватбени обичаи и обреди. В: Ловешки край. С., 1999, с. 377.

[18] Пак там, с. 381.

[19] Пак там, с. 386.

[20] Тенева, Н. Занаяти. В: Ловешки край. С., 1999, с. 134.

[21] Пак там, с. 134.

[22] Михайлова, Г. Облекло. В: Ловешки край. С., 1999, с. 222.

[23] Попов, Р. Народен светоглед. В: Ловешки край. С., 1999, с. 313.

[24] Воденичарова, А. Обреди, свързани с раждането и ранната социализация на детето. В: Ловешки край. 1999, с. 354.

[25] Николова, В. Сватбени обичаи и обреди. В: Ловешки край. С., 1999, с. 380.

[26] Пак там, с. 384.

[27] Пак там, с. 394.

[28] Михайлова, Г. Облекло. В: Ловешки край. С., 1999, с. 223.

[29] Шейтанов, М. Страници от миналото. Велико Търново, 2010, с. 53.

[30] Николова, В. Сватбени обичаи и обреди. В: Ловешки край. С., 1999, с. 392.

[31] Тенева, Н. Занаяти. В: Ловешки край, С., 1999, с. 134.

[32] Дулев-Пейдулини. За балканджиите край Осъм, Видима и Росица. с. 279.

[33] Дулев-Пейдулини. За балканджиите край Осъм, Видима и Росица. с. 282-283.

[34] Пак там, с. 286.

[35] Пак там, с. 299.

[36] Петкова, Д. КИН 9, 1996, с. 119.

[37] Воденичарова, А. Обреди, свързани с раждането и ранната социализация на детето. В: Ловешки край. 1999, с. 364.

[38] Николова, В. Сватбени обичаи и обреди. В: Ловешки край. С., 1999, с. 395.

[39] Пак там, с. 396.

[40] Михайлова, Г. Облекло. В: Ловешки край. С., 1999, с. 225.

[41] Шейтанов, М. Страници от миналото. Велико Търново, 2010, с. 54.

[42] Михайлова, Г. Облекло. В: Ловешки край. С., 1999, с. 230.

[43] Попов, Р. Народен светоглед. В: Ловешки край. С., 1999, с. 315.

[44] Дулев-Пейдулини. За балканджиите край Осъм, Видима и Росица. с. 343.

[45] Попов, Р. Народен светоглед. В: Ловешки край. С., 1999, с. 279.

[46] Голийска, П, личен архив.

[47] Инвентарен номер БІ-11, в експозиция в зала 6 на музея.

[48] Дулев-Пейдулини. За балканджиите край Осъм, Видима и Росица. с. 293.

[49] Пак там, с. 294.

[50] Пак там, с. 286.

[51] Пак там, с. 290.

[52] Николова, В. Сватбени обичаи и обреди. В: Ловешки край. С., 1999, с. 386.

[53] Дулев-Пейдулини. За балканджиите край Осъм, Видима и Росица. с. 293.

[54] Попов, Рачко. Народен светоглед. В: Ловешки край. С., 1999, с. 230.

[55] Пак там, с. 271.

[56] Дулев-Пейдулини. За балканджиите край Осъм, Видима и Росица. с. 294.

[57] Пак там, с. 299.

[58] Пак там, с. 316.

[59] Голийска, П. Културно-историческо наследство на Троянския край. кн. 9, 1996, с. 65.

[60] Дулев-Пейдулини. За балканджиите край Осъм, Видима и Росица. с. 279.

[61] Пак там, с. 310.

[62] Попов, Р. Народен светоглед. В: Ловешки край. С, 1999 г. с. 301.

[63] Инвентарен номер Е – 409.

[64] Попов, Р. Народен светоглед. Ловешки край. С., 1999, с. 298.

[65] Пак там, с. 300.

[66] Шейтанов, М. Страници от миналото. Велико Търново, 2010, с. 54.

[67] Голийска, П. Личен архив.

[68] Николова, В. Сватбени обичаи и обреди. В: Ловешки край. С., 1999, с. 386.

[69] Михайлова, Г. Облекло. В: Ловешки край. С., 1999, с. 214.

[70] Пак там, с. 207.

[71] Пак там, с. 220.

[72] Пак там, с. 215.

[73] Николова, В. Сватбени обичаи и обреди. В: Ловешки край. С., 1999, с. 381.

[74] Михайлова, Г. Облекло. В: Ловешки край. С., 1999, с. 225.

[75] Михайлова, Г. Облекло, Ловешки край. В: С., 1999, с. 222.

[76] Пак там, с. 220.

[77] Пак там, с. 231.

[78] Николова, В. Сватбени обичаи и обреди. В: Ловешки край. С., 1999, с. 390.

[79] Михайлова, Г. Облекло. В: Ловешки край. С., 1999, с. 222.

[80] Голийска, П. Културно-историческо наследство на Троянския край. кн.1, 1988, с. 79.

[81] Михайлова, Г. Облекло. В: Ловешки край. С., 1999, с. 229.

[82] Дулев-Пейдулини. За балканджиите край Осъм, Видима и Росица. с. 339.

[83] Пак там, с. 294.

[84] Дулев-Пейдулини. За балканджиите край Осъм, Видима и Росица. с. 282.

[85] Дулев-Пейдулини. За балканджиите край Осъм, Видима и Росица. с. 287.

[86] Пак там.

[87] Пак там, с. 289.

[88] Пак там, с. 293.

[89] Пак там, с. 307.

[90] Николова, В. Сватбени обичаи и обреди. В: Ловешки край. С., 1999, с. 375.

[91] Пак там, с. 377.

[92] Голийска, П. Културно-историческо наследство на Троянския край. кн.1, 1988, с. 75.

[93] Николова, В. Сватбени обичаи и обреди. В: Ловешки край. С., 1999, с. 371.

[94] Михайлова, Г. Облекло. В: Ловешки край. С., 1999, с. 216.

[95] Дочев, Д. Страници из миналото на Черни Осъм. с. 187.

[96] Попов, Р. Народен светоглед. В: Ловешки край. С., 1999, с. 308.

[97] Дулев-Пейдулини. За балканджиите край Осъм, Видима и Росица. с. 294.

[98] Кръстанова, К. Домашно тъкачество. В: Ловешки край. С., 1999, с. 175.

[99] Михайлова, Г. Облекло. В: Ловешки край. С., 1999, с. 222.

[100] Голийска, П. Културно-историческо наследство на Троянския край. кн. 9, 1996, с. 64.

[101] Попов, Р. Народен светоглед. В: Ловешки край. С., 1999, с. 313.

[102] Шейтанов, М. Страници от миналото. Велико Търново, 2010, с. 48.

[103] Пак там, с. 50.

[104] Пак там, с. 44.

[105] Попов, Р. Народен светоглед. В: Ловешки край. С., 1999, с. 287.

[106] Голийска, П. Културно-историческо наследство на Троянския край. кн. 1, 1988, с. 79.

[107] Пак там.

[108] Попов, Р. Народен светоглед. В: Ловешки край. С., 1999, с. 318.

[109] Марков, В. Митолигични символи в българското възрожденско изкуство. 1994, с. 24.

[110] Пак там, с. 50–51.

НАРОДНИ ВЯРВАНИЯ НА ДЪРВОДОБИВНИЦИТЕ В БАТАК (КРАЯ НА XIX – НАЧ.НА XX В.)

Мария Йорданова

Интерес представляват редица, спазвани и предавани от поколение на поколение традиционни вярвания и практики, които според дърводобивниците осигуряват спорна работа, ползотворен ден и предпазват човека от злини.

Те са актуални и спазвани в периода края на XIX – нач. на XX в. Някои са живи и до днес и се прилагат и от днешните горски работници.

Изследването се базира на теренен материал, личен архив. Анкетираните информатори са родени в периода 1926–1955 г. в Батак.

На първо място трябва да посочим значението, което дърводобивниците отдават на времето на започване на работа. Те предпочитат и се стремят да започват трудовия си ден рано сутрин по зазоряване, и след първи петли, след като „… лошото е разпъдено от кукуригането на петлите“ (Инф. Тенчева; Тенева 2003:155). Обичат да казват: „… Ранно пиле, рано пее“ (Инф. Тенчев; Тенчева). Всички се стремят да се приберат в домовете си „по видело“ (Инф. Тенчев; Тенчева), никой не остава късно след полунощ „защото тогава се разхождат караконджулите“. (Инф. Тенчева; Ганев; А. Кормушев) Дори като нарицателно за късно прибиращ се човек се употребява „станал си като караконджул“. Информаторите не могат да обяснят и опишат какви точно според тях са тези така наречени от тях „караконджули“, но смятат, че те носят „лоши работи и пакостят“.

За времето след полунощ и вярата им, че то е наситено с отрицателна енергия, показателна е една известна и разказвана и до сега случка, която ще предам както съм я чула от информаторката, която от своя страна я помни от своята свекърва. „Ако в семейството има бебе пеленаче и то не е навършило 40-тия си ден, никой не трябва да закъснява и да се прибира след полунощ, защото може да му навреди. Така станало с едно баташко семейство. Бащата окъснял от работа и тръгнал да се прибира точно след полунощ. Отбил се да се измие на чешмата при долното училище – до реката (вече не съществува в Батак). Както се миел на върбата до самата чешма, той видял едно черно коте, което упорито го следяло и мяукало. Тръгнал си, а котето след него. Опитал се да го прогони и уж изчезнало, а като се обърне – то пак по него. Пред къщата си се огледал и уж то било изчезнало, а като влязъл и затворил вратата, то пак било зад него. Опитал да го изгони и то изчезнало изведнъж. Уплашен от случката, той влязъл в стаята на новороденото при своята жена. Още на другия ден детето се почувствало не добре. Когато разказал случилото се, по-възрастни хора му обяснили, че е примрачил детето, а котката е било лошото, което е внесъл в къщата. Затова не бива след полунощ да се влиза в къща с новородено. В такъв случай старите хора казват, че трябва или да се съблече пред входната врата, или да преспи някъде другаде. Детето иначе става неспокойно, бълнува и се мята на сън. Може и да се разболее “ (Инф. Тенчева).

Според дърводобивниците „ Всеки ден е божи ден!“ (Инф. Тенчева; Ганев; А. Кормушев), но по възможност гледат да започнат всяка нова работа или нов отдел за дърводобив на „спорни и пълни дни“ – понеделник или сряда. Тогава те вярват, че работата им ще е спорна, а започнатото ще се увенчае с успех. Не започват нова работа във вторник, защото смятат този ден за „тежък ден“.

Те добре познават и се ръководят от фазите на луната в своята трудова дейност. Вярват, че на „нова месечина (новина)“ (Инф. Ганев; Тенчева), е добре да се започне нова работа, защото „хванатото“ ще се увенчае с успех. За тях най-важното за добива на добър материал е изборът на „доброто време за сеч.“ (Инф. Ганев; Тенчева). Хубав и чист материал се добива през втората четвърт на луната (т.нар. кратя). Тогава материалът съхне бързо, защото и дървесните сокове забавят своето движение. Такъв материал не се напада и от дървесни вредители. Най-предпочитаната кратя, е Петровската – около Петров ден. Тогава е най-доброто време за бране на дърва за огрев, защото бързо съхнат.

За да им „върви по вода“ и да е лека и бързо свършена работа, те поливат вода пред себе си или пред човека, който изпращат.

Друго разпространено вярване е и това, че тръгнеш ли за някъде, не бива да се връщаш, „защото няма да ти върви през деня“ (Инф. Тенчев; Ганев). Както и вярата, че ако те срещне „лек човек – с добри очи“ (Инф. Тенчев, Тенчева), работата ще ти спори и обратното, човек с „лоши очи“ води след себе си само несполуки (Гоев 1992: 37). „Ако такъв човек ти пресече пътя, по-добре да се върнеш там, задето си тръгнал, защото и без това никаква работа няма да се свърши“. (Инф. Тенчева; Ганев; Г. Кормушев; Тенчев) За „най-лошо“, обаче се смята черна котка да пресече пътя на тръгналия за работа, тогава той или трябва да изчака някой друг пръв да мине „пресяканото“, или да намери обиколен път, за да продължи.

Дърводобивниците вярват, че разсипването на сол, предвещава лошо в семейството.

За да е здраво семейството, никога не се изхвърля чесън или чеснови люспи в огън. В Батак все още се разказва приказката за чесъна, който заръчал на хората: „Аз ви пазя от болести и простуди, грижа се за трапезата ви, ще ви пазя и ще се грижа

за вас, но само едно ви моля – не хвърляйте дрехата ми в огъня, защото се боя от него“. (Инф. Тенчева; Ганев; А. Кормушев).

Разговорът през праг „не е на добро“. През праг не се ръкува или прегръща.

Разпространено е вярването, че ако трима души, здрависвайки се, си кръстосат ръцете, ще има годеж в семейството на един от тримата. Ако пък двама души едновременно пият вода, ще умрат заедно.

Лошо в къщата, на която е кацнала и пее, предвещава кукумявката.

В Батак, дошлият в къщата на дърводобивника гост, в която има мома за женене, трябва задължително да седне и да се почерпи „за да се заседят и годежарите“ (Инф. Тенчева).

Ако ненадейно пред човек се появи вихрушка, не се говори, „защото самодивите си играят и могат да те разболеят, ако говориш“ (Инф. Тенчева). Болест очаква и този, който седне до шипка, защото „ще оградиса, в шипката баячките нахвърлят болестите“ (Инф. Ганев; Тенчева).

Дърводобивниците вярват, че ако огънят в огнището „буботи, като да чуваш гласовете на хора“ (Инф. А. Ганев), някой говори за човека край огъня, както и че ако на човек му трепти лявото око – предвещава лоша вест, а дясното – добра. Когато на човек му „гори“ лявото ухо, това означава, че някой го клевети, говори „леви, неверни работи“ за него и обратно – дясно ухо, хубави думи.

Не се работи след 16.00 часа, ако на другия ден е голям празник, защото „след този час влиза новият ден“ (Инф. Тенчев). Не работят също и на големите църковни празници – Петровден, Гергьовден, Голяма Богородица и др., вярвайки, че извършват прегрешение, а и че работата им ще бъде напразна, неспорна.

Батачани вярват, че за да има берекет в дома, никога не се оставя нож с острието нагоре и не се яде от острието на нож, защото „ще имаш толкова имане, че да се събере на острието

на ножа (ще обеднееш)“. (Инф. Тенчева; Ганев; А. Кормушев) По същата причина и острието на брадвата винаги трябва да е забито в дърво.

На лошо е, ако изпрани дрехи се проснат с лицето надолу „защото така се просват само дрехите на умрелите“ (Инф.Тенчева). Те трябва да са с лице към слънцето, за да е здрав човека, който ги носи.

Показателно за тежка или лека зима за горският работник е плодът на леската. Ако е отрупана с плод, зимата ще бъде много тежка и обратното. Според дърводобивниците зимата е към своя край, ако жарта гори до края на огнището, и обратно, ако е доста навътре – предстоят нови снеговалежи. Ако цъфнат повторно овошките “е на бедна и тежка зима“ (Инф. Тенчева; Ганев; А. Кормушев).

Гадаят за времето по поведението на домашната котка – ако тя, чистейки своята козина, упорито търка с лапа и зад ухото – ще вали скоро. Ако мухите хапят и посред бял ден – идва дъжд. Дъжд предвещават и летящите ниско птици и къпещите се в локви врабчета. Ако реката след дъжд е мътна и се пени, това е знак, че пак ще вали.

Времето ще се развали и ако луната е в облак, също и ако слънцето изгрява в облак или в червен диск. (Анчев 1995:145) Ако новата луна се „хване“ (появи) в дъждовно време, лошото време ще продължи до последната и четвърт (кратя).

Когато в къщата се появи змия, не се убива, защото това е „къщника“, който пази дома и семейството. За да бъде омилостивена, трябва да се нахрани с прясно мляко и да се остави сама да си излезе (Арнаудов 1972: 242; Бонева 1994: 30; Анчев 1995: 104).

Когато кокошка снесе яйце, което е много по-малко от нормалните „е на лошо“. За да се разбере какво предвещава яйцето, което тук наричат „пророк“, то трябва да бъде счупено внимателно над купа пълна с вода. Гадае се по образувалата се

фигура във водата. Такова яйце (счупено, за да се гадае или не) се изхвърля в течаща вода „за да отнесе водата лошото“.

Паяк в къщата предизвестява гости. Сапун, подаден от ръка в ръка, предвещава разправия между двамата.

Не бива да се удря човек с метла, „защото така измиташ човека от къщата“ (Инф. Тенчева; Ганев).

Макар и рядко срещан заради високата надморска височина, орехът в представите на баташките дърводобивници е най-тясно свързаното с живота на човек (Бонева 1994:26). Според дървосекачите орех не се сее, защото поселият го умира в момента, в който дървото достигне дебелината на шията му (Инф. Тенчев; Ганев, Г. Кормушев; Маринов 2003:76). Защитено от отсичане, е и дърво, което е на възраст повече от 70–80 години. Народът казва: „Старо дърво не се пипа. Това не е на хубаво“ (Инф. Тенчев; Инф. А. Кормушев). Само когато то изсъхне, може да му се посегне.

Разгледаните дотук народни вярвания на дърводобивниците, са една малка част от битувалите в периода края на XIX – нач. XX в. Част от тях, оцелели във времето, се прилагат и днес. Някои от тях са част от общобългарските вярвания и практики, а други носят своята локална специфика.

Литература:

Анчев 1995: Анчев, Ан. Пълен български съновник. С., 1995.

Арнаудов 1972: Арнаудов, М. Студии върху българските обреди и легенди. Т. II, С., 1972.

Бонева 1994: Бонева, Т. Народен светоглед. – В: Родопи. Традиционна народна духовна и социалнонормативна култура.С., 1994.

Гоев 1992: Гоев, А. Урочасването. Габрово, 1992.

Маринов2003: Маринов, Д. Народна вяра, Т. I, част I, С., 2003.

Тенева 2003: Тенева, Н. Родопските занаяти, ЕИМ-БАН, С., 2003.

Информатори:

Георги Кормушев – роден в Батак през 1926 г. Дърводобивник и дървопреработвател;

Ангел Кормушев – роден в Батак през 1929 г. Дърводобивник и дървопреработвател;

Ангел Ганев – роден в Батак през 1944 г. Дърводобивник и дървопреработвател;

Димитър Тенчев – роден в Батак през 1950 г. Дърводобивник и дървопреработвател;

Васка Тенчева – родена в Батак през 1955 г. Омъжена за дърводобивник и дървопреработвател.

НАСЕЛЕНИ МЕСТА В РАЗГРАДСКА ОБЛАСТ С НАЗВАНИЯ НА ЗАНАЯТИ, С ИМЕНА И ПРЯКОРИ НА ЗАНАЯТЧИИ И НА ТЕХНИ ИЗДЕЛИЯ (истини, легенди, предания)

Ангел Павлов

В страната не са малко на брой населените места с названия на занаяти, с имена и прякори на занаятчии и на техните изделия. Макар че редица от тях са отдавна или от по-скоро време заличени, то истините, легендите и преданията за тях съществуват до днес. Селища с подобни имена има почти във всяка наша област и те не са малко на брой в страната. Тук е направен опит за посочването на тези населени места в Разградска област и по азбучен ред, а също и кодовете им по Евростат – Единния класификатор на административно-териториалните и териториалните единици (ЕКАТТЕ), и пощенският им код.

За мнозина от изследователите на географията на населените места у нас изключителен интерес представляват техните имена. Особено внимание е обръщано на етимологията, произхода им. Проф. Анастас Иширков[1] дава следното определение за селищните названия: „Имената на селищата във всяка страна имат научно и практично значение, защото с тях се изразяват физикогеографски и петрографски, почвени, етнографски, исторически и политически особености на мястото, дето те са възникнали. Истинското име на едно селище не е нещо случайно, то крие в себе си известен повод за наименуване; то отговаря или на известни свойщини на земята, дето е

възникнало, или напомня някоя паметна случка, която се е извършила там; то е свързано често с главния занаят на жителите му, с името на основателя му, на народността и най-разнообразни предмети, събития и явления; то бива често прякорно, подигравателно име“[2].

Варненският археолог Ара Маргос[3] отбелязва: „Изясняването на основата, върху която са възникнали имената на селищата, е цел на езикознанието. От друга страна, въпрос на достойнство и култура е за всеки да знае и да може да обясни вложения смисъл в името на родното му място или на селището, в което живее Наименованията на селищата най-често произхождат от лични имена и прякори или географско разположение, близки природни забележителности, растителни видове и други подобни. Така например Езерче (правилно Езерец – б. а., А. П.) е свързано със съществуването допреди няколко десетилетия на естественото езеро до селото, Кривня и Кривина – от разположението им край кривите (завоите на реките Бели Лом и Янтра (има и с. Кривина, Софийско пак е на завои, но на река Искър – б. а., А. П.), Осенец, Липник, Дряновец – от растителни видове и т.н.“[4].

Не са малко авторите, които са се отдали на етимологията (произхода) на имената на населените места у нас. Известни със своите научни дирения са Васил Миков[5], а от днешните научни работници – д-р Лиляна Димитрова-Тодорова[6 и 7], ст.н.с. в Института по български език при БАН, д-р Георги Бърдаров[8], ст. асистент в СУ „Св. Климент Охридски“ – София и д-р Пело Михайлов[9], ст. асистент в Аграрния иниверситет – Пловдив.

БАЛКАНСКИ (до 14.VIII.1934 г. – Калфа кьой, Калфа дере[10], до 23.VI.1950 г. – Телец[11], до 4.I.1966 г. – погрешно е изписвано Балканци[12]) – село[13].

Местонахождение. Селото Балкански се намира в една от гънките на централната северна част на Разградските височини и е на 14 км югозападно от общинския си и областен център

гр. Разград. Разположено е в долината на протичащата през него Каловска река (Дермен дере – б. а., А. П.), ляв приток на река Бели Лом и е на около 200 м над морското равнище.

Възникване и имена. В документи и предания се срещат различни названия на селото. През 1689 г. се среща като с. Дере, след което е изписвано като с. Дере, с. Калфа дере, с. Калфа кьой, с. Дермен калфа кьой, с. Калфа дере[18].

Старото село е било на около 3 км югоизточно от сегашното. Преданието е, че след завладяване на България от османските поробители те са отвеждали надалече в Мала Азия като роби българското население. Същевременно османските племена са се насочили към завладяването на държавите от Средна и Западна Европа. Това създава трудности за турците и спира отвеждането в Анадола на поредната колона роби от Лудогорието. „Било е края на лятото. Останало на това място, населението си изгражда землянки, измазани с кал и слама. Годината била дъждовна, кална, поради което селото е наречено Калово“[19]. Откъдето е и името на реката – Каловска. По-късно тя е наречена още Дермен дере[20], поради това, че по течението ѝ са построени много, а днес са известни само 14 от някогашните тук воденици-караджейки.

До 14.VIII.1934 г. селото е известно като Калфа кьой, Калфа дере; до 23.IV.1950 г. – Телец, на името на българския хан Телец (760-763 г.)[21] и до 4.I.1966 г. е изписвано Балканци, вместо Балкански. Днес селото носи фамилното име на родения тук антифашист и стоматолог д-р Христо Балкански[22].

През време на османското робство селото е наричано Халифе (Halife)[14]. През 1571 г. за пръв път се среща в турски документи като Мустафа халифе[15]. То идва от арабските (избран, харесван, елитен) – личното име Мустафа[16] и халиф – управител и собственик на земите и другите имоти на селището[17]. Ето защо през 1676 г. вече е изписвано като с. Халифе-и дегирмен, което ще рече с. Водениците на управителя

(халифа). Тогава по течението на реката е имало много воденици-караджейки.

Кодове и статут: код по ЕКАТТЕ[23] – 02467 и п.к.[24] 7265 – с. Балкански, община Разград, област Разград.

БИСЕРЦИ (до 11.IX.1934 г. – Настрадън, от 23.XI.1940 г. към него е присъединено с. Гълъбари) – село[13].

Местонахождение. Селото Бисерци се намира в северозападния край на Лудогорието. Отстои на 45 км северозападно от областния си център Разград и на 11 км северно от общинския център Кубрат, вляво – западно от шосето за Тутракан. Разположено е на равно място на 304 м над морското равнище.

Възникване и имена. Бисерчанинът Емил Пирински пише: „Сегашното село Бисерци е сбор от три самостоятелни села – Насрадън, Каръшъ махала и Джевезли махала, следствие от преселването на българите, придошли предимно от Добруджанските села – Белица, Варненци, Попино и Топчии (последното село е в Лудогорието – б. а., А. П.). На тях държавата им е осигурила парцели – по едно дворно място в средата на трите села (махали), където местността е била празна и така по естествен начин всички махали образували едно село В началото то е носело Насрадън, по-късно Гълъбари, а през 1934 г., при подновяването на имената на населените места в цялата страна, селото получило името Бисерци

Нека започна със с. Насрадън. Според османските архиви и регистри корените му започват през първата половина на XVI век с названието „Нюсралар“. След една епидемия хората се преселили близо до с. Звънарци с името „Нюсрадин“ Насрадън, което очевидно идва от транскрипцията на двете имена – „Нюсралар“ става първо „Нюсрадин“, а после „Насрадън“.

Другото село „Карашъ махала“ (отсрещна махала) е било създадено от първите преселници от рода „Дьонмелер“ (обърнати) Знае се обаче, че то получило това име, защото хората са се населили срещу друго едно село с име „Газиджилер“ то

е основано през първата половина на XVI век от еничарина Гази Халил ((“Гази“ е военно звание) Исторически е доказано, че алианският вожд – Шейх Бедреттин, обединявайки бедното население – турци и българи от Лудогорието и Добруджа, е вдигнал първото въстание против Османо-султанската власт през 1509 г. След потушаването на въстанието останалите живи се разбягали. Именно тогава еничаринът Гази Халил намерил спасение в нашия край и на 2 км от нашето село, заедно с негови съмишленици създал ново село, което получило името „Газиджилер“ – чисто алианско село Третото село „Джевезли махала“ (Орехова махала). Името му е вероятно свързано с многото орехови насаждения то е било алианско, т.е. шиитско. Следователно ще става дума за историята на така наречената сега казълбашка махала“[25].

Населението му е ислямизирано, за което сочи следващото му название Насредин. В превод то означава „права вяра“ и още – „защитник на вярата“[26].

Повечето от жителите му, заселили се тук през XIV-XV век, са казълбаши, изповядващи исляма, но от алианската му секта – последователи не на пророка Мохамед, а на заместника му и негов зет Али. Неслучайно предишното име на селото е Настрадън (права вяра). Защо селото е наречено Бисерци? Може би тукашните казълбаши са се чувствали като бисер сред другите български мюсюлмани. Най-убедително е, че „Селото извоювало името си на един голям събор в Делиормана преди десетилетия. Тогава нашите майстори-колари предизвикали възхита сред множеството с боядисаните си в сребриста боя каруци. „Откъде са тези бисерни каруци?!“ – питали се всички „От Бисерци!“ – шегували се майсторите“[27]. Затова през 1934 г. старейшините на селото са предложили то да бъде наречено Бисерци.

По време на османското робство селото е наричано Насреддин (Nasreddin)[14]. През 1579 г. то за пръв път се среща в турски документи като с. Ковачува (Ковачево)[15]. И това не е

случайно. Вероятно тук занаятът на ковачите, подковачите на коне и коларо-железарите е съществувал много години преди завладяването на България от османците.

Кодове и статут: код по ЕКАТТЕ[23] – 04131 и п.к.[24] 7334 – с. Бисерци, община Кубрат, област Разград.

БОГДАНЦИ (до 14.VIII.1934 г. – Абдул) – село[13]. Намира се в западната част на Лудогорието. Отстои на 35 км североизточно от областния си център Разград, на 15 км североизточно от общинския център с. Самуил и на 24 км южно от гр. Исперих по шосето за Самуил и е на жп линията Самуил–Силистра, в отсечката Самуил–Исперих. Селото е разположено на равнинен терен на 380 м над морското равнище.

Възникване и имена. Едни от изследователите свързват предишното название на селището с неговия основател, някой си Абдул, който се е заселил в тукашната гора на кръстопътя от Силистра за Шумен и от Русе за Варна. От вековните дъбови гори изсичал дървета, горял ги за дървени въглища, които са му били нужни за неговия занаят на коларо-железар и подковач на коне.

Защо селото е наречено Богданци? Не може да се приеме, че то произлиза от арабската дума Абдал, означаваща глупак. В старотюркски (а не турски) език абдал е със значение на „свят, благочестив“[28], откъдето би могло да се каже, най-старото му название го определя като селото на благочестивите, на добрите хора, на човеците с благ и добър нрав. Според краеведа Борис Илиев, един от изследователите на обширната историко-географска област Лудогорие – Абдул означава „божий син“[29]. Подобно е определението за Абдуллах и личното турско име Абдул – Раб божи. И още, през 1906 г. в селото е открито първото училище. „Хората още помнят името на първия даскал – Богдан Христов, на когото е кръстено селото – Богданци“[30]. Така че, като се почне от името на създателя му – ковачът Абдул, от благия характер на добрите и работните му хора, т.к.

основателят с труда си е станал причина за възникване на селището, и пак трудът на първия учител Богдан Христов е заложен в съвременното название на селото.

По време на османското робство селото е наричано Абдал оглу (Abdal oglu)[14]. През 1789 г. за пръв път се среща в турски документи като с. Абддалар[15].

Кодове и статут: код по ЕКАТТЕ[23] – 04666 и п.к.[24] – 7449, с. Богданци, община Семуил, област Разград.

ВЕСЕЛЕЦ (до 7.XII.1934 г. – Шеремет кьой) – село[13]. Намира се в западния край на Лудогорието. Селото отстои на 40 км североизточно от областния център Разград и на 7 км североизточно от общинския център гр. Завет. Разположено е на равнинен, със слабо наклонен на югоизток терен на 168 м над морското равнище.

Възникване и имена. За предишното име на селото е известно, че в турски език думата „шеремет“ е заимствана от персийски и означава „разпуснат, непослушен“. Като остарял термин и в своята диалектна форма е: „подигравка, шега; обида)“. Буквалният превод на предишното му название означава селото на веселите хора, на веселяците или на шегобийците. Може би затова през 1934 г. местните общинари са предложили то да бъде наречено Веселец.

Кодове и статут: код по ЕКАТТЕ[23] – 10714 и п.к.[24] – 7327, с. Веселец, община Кубрат, област Разград.

ВЕСЕЛИНА (до 7.XII.1934 г. – Кара гьоз) – село[13]. Намира се в най-южната част на Лудогорието и по-точно в неговата подобласт Самуиловските височини. Селото е на 18 км югоизточно от областния си център Разград и на 16 км североизточно от общинския център гр. Лозница. То е в поречието на р. Бели Лом, северно от магистралата Разград – Шумен, в отсечката между селата Каменар и Бели Лом. Разположено е на равнинохълмист терен на 350 м над морското равнище.

Възникване и имена. Според преданието наблизко се намирали три селища с названия Юртлук, Капусчу и Чаушкьой.

Дошли хора, музиканти и кукловоди, които изпълнявали весели номера – били циркаджии. На турски се наричали карагьозци. Те направили шатрите си между трите села. След това построили малки къщи. С времето трите села се групирали около новото селище. То било наречено Кара гьоз – селото на веселите хора, на циркаджиите. Датира от преди заробването на България от османците. Затова свидетелстват стари български гробища. Има две махали – малка и голяма. Днешните им жители са потомци на старите българи преди исляма.

По време на османското робство е наричано Карагьоз (Karagöz)[14]. През 1573 г. за пръв път се среща в турски документи като с. Кара гьоз[15].

Кодове и статут: код по ЕКАТТЕ[23] – 10759 и п.к.[24] 7289 – с. Веселина, община Лозница, област Разград.

ЖЕЛЯЗКОВЕЦ (до 14.VIII.1934 г. – Демирджилер) – село[13]. Намира се в Лудогорието и по-точно в югозападния край на най-високата му част – Самуиловските височини. Разположено е южно от билото на Лудогорските възвишения, по което е прокарана и открита на 7.XI.1866 г. първата в днешните български земи жп линия Русе – Варна. Селото отстои на 16 км от източно от областния си център Разград и на 3 км югозападно от общинския център с. Самуил. По спускащия се на юг скат къщите и дворовете на с. Желязковец са разположени в дъга и на припек, като от сутрин до вечер са огряни от слънцето и е на 357 м над морското равнище.

Възникване и имена. За възникването на селото и неговото име научаваме от легендите и преданията. Според едната – в Разград живяла умната и смела девойка Рада. С идването на турския поробител в този край тя загубва баща си. След години, омъжвайки се, тя се сдобива със синове. Най-големият бил майстор-железар. Той се установява в близост до днешното село. Постепенно дошли да живеят и други хора. Образуваното селище нарекли Демирджилер, т.е. селото на железаря.

На времето една от отсечките по главния римски път от Саксагинта Приста (дн. Русе) – Абритус (Разград) – Марцианополис (Девня) – Одесос (Варна), след Абритус е по тези места. Всеки керван е съпровождан от майстор-железар, който поправял каруците и подковавал конете. Веднъж, керванът стигнал дотук, железарят отказал по-нататък да го съпровожда по тежкия и изнурителен път и останал на това място да посреща керваните. Така възникнало селището. То било наречено Железковец – по професията на първия му заселник[35].

Друга легенда разказва, че едно от най-тесните места по течението на Желязковска река (Фандъклъ дере) е между селата Желязковец и Хума, където днес се разливат водите на язовир Желязковец. Преди хилядолетия тези земни пластове не били издигнати до днешната си надморска височина. По време на бури вълните на бушуващото Черно море са преминавали с грохот през теснината. Солената морска вода не давала живот на растенията и моряла от жажда животните и хората. За да спрат това бедствие, те преградили теснината с метални врати. Затова днес тя е известна като Железните врата. Близкото село, от което са майсторите, изковали вратите и сторили добрината за хората от населените места по долината на реката – Хума, Богомилци, Желязковец, Мортагоново и Ушинци било назовано Желязковец.

По-скорошна е легендата от XIV век, след поробването на България. В теснината Железните врата пълчищата на османските поробители срещнали упоритата съпротива на българските войници. Те били облечени с метални ризници, направени от тукашните изкусни майстори. Османците понесли големи загуби, но като разбрали от къде са майсторите нарекли селото им Демирджилер[34], т.е. селото на силните и здрави като желязо хора (от демир – желязо, а когато е име на човек, то той е символ на личност със здрав характер).

По време на османското робство селото е наричано Демюрчюлер или Тимюрчюлер (Demürcüler или Timürcüler)[14].

През 1573 г. за първи път се среща в турски документи като с. Демурджълар, а през 1678 г. – Тимурджълар[15].

Кодове и статут: код по ЕКАТТЕ[23] – 29218 и п.к.[24] 7455 – с. Желязковец, община Самуил, област Разград.

КАРА МИХАЛ (до 21.XI.1986 г. – Караман, Кара Михал, до 17.V.1994 г. – Розино[31]) – село[13]. Намира се в западната част на Лудогорието. Селото отстои на около 37 км североизточно от Разград, на 13 км североизточно от общинския си център с. Самуил и на 14 км югоизточно от гр. Исперих. Разположено е на левия, полегнал на изток склон покрай Сенковец река на 267 м над морското равнище. Както и в други селища в Исперихско, така и тук има надгробни камъни с погребани еничари, надгробни камъни с кръстове, което говори за ислямизиране на някогашните жители на с. Кара Михал.

Възникване и имена. Според преданието селото носи името на основателя си – балканджията Михал. На вид бил мургав, а по занятие – бакалин. Османците, когато завладяват тази част на България, идвайки в селото наричат българина Кара мал – черният продавач на стоки. Така преиначено наричат и селото му – Карамал. С това име, сред местното население то е известно до 1906 г. Оттук за по-благозвучно и по-точно селото е назовано Кара Михал.

По време на османското робство селото е наричано с. Кара Михал (Kara Mihal)[14]. От 1986 до 1994 г. то е назовано Розино[32]. Преименуването му е сторено на фамилията на адвоката Трендафил Розов, един от ръководителите на Разградската партийна организация, който през февруари на 1919 г. тук учредява организация на Българската работническа социалдемократическа партия (тесни социалисти), т.е. на БКП (дн. БСП).

Кодове и статут: код по ЕКАТТЕ[23] – 36333 и п.к.[24] 7453 – с. Кара Михал, община Самуил, област Разград.

КРИВИЦА (до 16.XI.1935 г. – погрешно Кривци[33], до 7.XII.1934 г. – Топал) – село[13]. Намира се в централната част на

Лудогорието и по-точно на южната граница, северно по билото на неговата географска подобласт – Самуиловски височини. Населеното място отстои на 25 км източно от Разград и на около 6 км североизточно от общинския си център с. Самуил. Кривица е сбито село, разположено в котловина, в горното течение на Сенкувец река, която води началото си няколко километра югоизточно от селото и северозападно от с. Висока поляна. Южно от Кривица е прокарана жп линията Самуил – Исперих. Селото отстои на 365 м над морското равнище.

Възникване и имена. Според преданието предишното име на селото е определено от походката на основателя му. Той бил коларо-железар, който поправял колите на керванджиите, които пътували от север на юг към Варна и обратно – от изток на запад от Варна. Коларо-железарят бил куц и с единия крак стъпвал накриво, откъдето хората нарекли основаното от него тук селище Топал, което на турски означава куц. За жителите на близките населени места и преминаващите от тук пътници това място станало известно като селото на куция.

По време на османското робство то е наричано също – с. Топал (Topal)[14]. Преданието за кривата походка на основателя на това населено място е послужило през 1934 г. новото му название да е в превод на български език – Кривци, а година по-късно и на сегашното – с. Кривица.

Кодове и статут: код по ЕКАТТЕ[23] – 39815 и п.к.[24] 7456 – с. Кривица, община Самуил, област Разград.

КРОЯЧ (до 7.XII.1934 г. – Хасан терзи) – село[13]. Намира се в югоизточния край на Разградските височина, западно от горното течение на р. Бели Лом и югозападно от построения на реката и пуснат в действие на 26.V.1963 г. за напояване на обработваемите земи на околните села едноименния язовир „Бели Лом“. Селото отстои на 27 км югоизточно от гр. Разград и на 7 км североизточно от общинския си център гр. Лозница, разпо-

ложено на равнинно място във височинния пояс 200-300 м над морското равнище.

Възникване и имена. Предишното название на селото се състои от името на предполагаемия му основател, някой си Хасан и от професията му на терзия – шивач[34]. Жителите на околните селища, когато наближавали това място, са наричали селото на Хасан шивача.

Изглежда той се е вслушвал в народната мъдрост: „Седем пъти мери – един път режи!". Затова и Хасан шивачът се е прочул като добър майстор, ама изключително добър майстор, който е правел дрехите точно по мярката на всеки свой мющерия – клиент. Това се дължи на способността му от видовете платове да скроява най-хубавата дреха, но усетът му подсказвал, че когато бъде готова, тя да подхожда на всеки човек, според възрастта и фигурата му – да го прави по-красив. Ето защо през 1934 г. за новото име на селото общинските му съветници са предложили на вишестоящите органи на властта за най-подходящо – то да бъде наречено Крояч. Така е и до днес.

По време на османското робство населеното място е наричано Хасандерзи (Hasanderzi)[14]. През 1676 г. за пръв път се среща в турски документи като Хасан терзи[15].

Кодове и статут: код по ЕКАТТЕ[23] – 39949 и п.к.[24] 7278 – с. Крояч, община Лозница, област Разград.

ЛОВСКО (до 11.IX.1934 г. – Шекере) – село[13]., от 8.V.1971 г. слято с гр. Лозница и заличено от списъка на населените места[37]. На 22.VIII.1991 г. – отново е обявено за село[38]. Намира се в югоизточния край на Разградските височини край язовир „Бели Лом". Селото отстои на 20 км югоизточно от Разград и е на 3 км североизточно от общинския си център гр. Лозница. Има стъпаловидно разположение като старата му махала е на висока поляна с наклон на изток, а новата – на по-ниска равнина на 275 м над морското равнище.

Възникване и имена. Според преданието старото име на селото произлиза от занятието на първите му заселници. Те произвеждали захарни изделия (от персийската дума „Шекер“ – захар)[17].

По време на османското робство селището е наричано с. Шекере или с. Шекерие (Şekere Şekeriye)[14]. През 1573 г. за пръв път се среща в турски документи като с. Шекерие[15]. Вероятно за по-лесното му изговаряне е станало Шекере, така както е изписвано до 1934 година.

Кодове и статут: код по ЕКАТТЕ[23] – 44937 и п.к.[24] 7291 – с. Ловско, община гр. Лозница, област Разград.

МОРТАГОНОВО (до 7.XII.1934 г. – Ахмак, Ахмач) – село[13]. Намира се в централната южна част на Лудогорието и по-точно в югозападния край на Самуиловските височини. Селото отстои на 14 км източно от Разград и на 3 км северно от разклона на шосето с. Ушинци – с. Самуил. Оградено е от живописни хребети на Лудогорските възвишения, заети с лозови насаждения, гори и полета със зърнени и други земеделски култури. Това село е разположено на хълмист терен и е на 360 м над морското равнище.

Възникване и имена. За възникването и името му легендата разказва[39], че в чифлика на бея от близкото село дошла неговата дъщеря. Казвала се Садифе. Тя се славела със своята красота – черноока с вити вежди, с тънка и стройна като топола снага. В нея се влюбил бащиният ѝ ратай Ахмед. За нечуваната му дързост да я поиска от бея за съпруга бил жестоко наказан. Разгневеният и позеленял от яд бей наредил да му ударят двеста тояги. След това ратаят започнал да мъсти. От силната му ръка пострадали беят, близките му и другите потисници от селото. Подгонен от потерята, той се скрил тук, сред някогашните Лудогорски дебри. Изплел си колиба от пръти. Край него намерили убежище и други онеправдани хора. Поляната сред кичестите липи и вековни лудогорски габъри заприлича-

ла на селце. Ахмед бил пчелар. Приятелите му казвали Балджи Ахмед (медарят Ахмед). Така било наречено и селцето.

След години поради мочурищата покрай селската рекичка – било наречено Амак, което впоследствие хората произнасяли като Ахмак (арабска дума, възприета в турски език и означаваща глупав, безразсъден човек – глупак. Буквалният превод на този изговор и така изписваното име на селото не съответства на характера и поведението на някогашните и днешните му жители. В подкрепа на това е, че селото е известно и като Ахмач.

Сегашното име Мортагоново, както и имената на много други селища в Североизточна България – Исперих, Кардам, Крумово, Кубрат и други са свързани с имената на ханове и царе от Първото българско царство (681-1018 г.). „Наречено е така по името на българския цар Омуртаг, но с друга форма, за да не става повторение и объркване с името на гр. Омуртаг Как се е явила тази форма? Взета е от Паисиевата „История славянобългарска". В нея той пише името – **Муртагон**. Знае се, че Паисий е използвал за написване на историята различни чужди съчинения В тези съчинения името на българския цар е предадено с форма **Муртаг** (с изпускане на началното **О**). А Паисий го е писал пак без началното **О**, но с форма **Муртагон** (с наставка **ОН,** както в гръцки имена)"[40]. През 1934 г. е записано с. Мортагоново, вместо Муртагоново.

По време на османското робство селото е наричано Ахмак (Ahmak)[14]. През 1573 г. за пръв път се среща в турски документи като с. Балджъ Ахмед[15].

Кодове и статут: код по ЕКАТТЕ[23] – 49093 и п.к.[24] 7248 – с. Мортагоново, община Разград, област Разград.

НОЖАРОВО (до 7.XII.1934 г. – Кълъч) – село[13]. Намира се в Западното Лудогорие[41]. Селото отстои на 36 км североизточно от Разград и е на 27 км южно от гр. Исперих. Разположено е на високо място, на равнинен терен и е на 296 м над морското равнище[42].

Възникване и имена. Предишното име на селото означава „сабя“[17]. „Би трябало да се прекръсти Саблево, а не Ножарово“[26]. „При избора на името Ножарово „е взето предвид значението на местната дума **калъч** „нож“, докато в тур. Kilic е „сабя, меч“, а не тюркското лично име Кълъч.

В описа на шириатския съд в Разград от 1880 г. са записани български мюсюлмани с фамилното име „Абдуллах“, също доказателство, че са потомци – трето поколение, на насила ислямизирани българи към края на XVIII или началото на XIX в.“ (Атанасов, 1988)[43].

По време на османското робство селото е наричано с. Кълъчлар (Kiliclar)[14]. През 1573 г. за пръв път се среща в турски документи като с. Кълъдждължар[15].

Кодове и статут: код по ЕКАТТЕ[23] – 52341 и п.к.[24] 7441 – с. Ножарово, община с. Самуил, област Разград.

ПРЕЛЕЗ (до 11.IX.1934 г. – Юнузлар) – село[13]. Намира се в северозападната част на Лудогорието[41]. Селото отстои на 40 км североизточно от Разград и на 7 км северно от общинския си център гр. Завет[44]. Разположено е на високо и равнинно място – на билото на рът, на около 200 м над морското равнище.

Възникване и имена. Преди столетия на това място във вековния лудогорски лес се е укривала банда от разбойници-турци. Постепенно край къщите им се заселват нови и нови пришълци. Така възникнало селото. Поради това, че главатарят на бандата се е казвал Юнуз, то хората започнали да го наричат с. Юнузлар[26]. По време на османското робство то е наричано също с. Юнузлар (Yunuslar)[14].

Защо сегашното му название е с. Прелез? Съгласно Букурещкия мирен договор от 28.VIII.1913 г. Великите сили отнемат от България и предават на Румъния българските земи – Южна Добруджа и Северното Лудогорие. Селото е в пределите на България, северната част от землището му е на чуждата територия. Двустранното – законно преминаване на границата е

на определено място, наречено „Прелеза“[41]. Селяните са преминавали като през прелез границата, за да отидат до нивите си и ги обработват. Затова общинският съвет единодушно е приел новото име на селото да напомня на следващите поколения, за усилията на дедите им да се добират до нивите си и трудностите, с които са изкарвали своята прехрана. И оттук днешното му име – с. Прелез.

Кодове и статут: код по ЕКАТТЕ[23] – 58147 и п.к.[24] 7325 – с. Прелез, община Завет, област Разград.

ПЧЕЛИНА (до 7.XII.1934 г. – Кованджилар) – село.[13] Намира се в западната част на Лудогорието. Населеното място отстои на 48 км североизточно от гр. Разград и на 18 км югоизточно от гр. Исперих. Разположено е в присойна котловина на 310 м над морското равнище.

Възникване и имена. Селото е основано около 1810 г.[45] от човек, който е отглеждал пчели.[46] И оттук названието му е според професията на основателя му – Кованджилар,[26] т.е. това е селото на пчеларя.

По време на османското робство е наричано с. Кованджилар (Kovancilar)[14]. През 1573 г. за пръв път то се среща в турски документи като с. Кованджълар, също е и през 1676 г. и 1689 г.[15] Днешното название на селото е превод на предишното му име от 1934 г. – с. Пчелина.

Кодове и статут: код по ЕКАТТЕ[23] – 58877 и п.к.[24] 7438 – с. Пчелина, община с. Самуил, област Разград.

СВЕЩАРИ (до 11.IX.1934 г. – Мумджилар) – село[13]. Намира се в западната част на Лудогорието[41]. Селото отстои на 40 км североизточно от Разград и на 7 км северозападно от гр. Исперих. Разположено е на равнинно място на 200 м над морското равнище.

От многобройните могили, които са в землището на селото, тук се намира най-високата в Лудогорието, известна като Мумджиларската или Свещарската могила – 289 м над морското

равнище. На северозапад от нея е ня 2,5 км южно от с. Свещари е Хлътналата или Гинината могила. В нея на 1.IX.1982 г. при редовни археологически разкопки първият и най-дългогодишен директор на Окръжния исторически музей в Разград археологът Стоян П. Стоянов откри Царската тракийска гробница. Тя е феномен на тракийското гробищно строително изкуство. Затова твърде скоро, само след 3,5 години от откриването ѝ, на 3.XII.1985 г. в Париж експертите на световната организация ЮНЕСКО я включват в своя списък като девети български паметник на световното културно и природно наследство с общочовешка стойност[47].

Възникване и имена. Названието на селото – „Името е старо, както стари са имената Хърсово, Топчии, Черковна, Завет, Белица и др. от Лудогорието, само че те са се запазили непроменени, а името Свещари е било преведено на езика на завоевателите и се е произнасяло Мумджилар – Свещарите. Това е станало, защото правенето на свещи тук е продължило и в годините на османската власт – в селото е имало непрекъснато фамилии, които са се занимавали с тази дейност и са назовавани мумджии Правенето на свещи тук било особено засилено през XVII и XVIII в., когато манастирището при извора Петте пръста било вече оживено казълбашко теке, и около гроба на Железния баща Демир баба идвали непрекъснато поклонници.

Свещите били необходими при култовите обреди на българите християни от миналото, почитатели на манастира Свети Георги и по-късно на казълбашите-алиани, които продължавали местната традиция и почитали храмовия празник Гергьовден до най-ново време. Името на селото, преведено още в началните векове на робството на турски език, през 1934 г., отново било възстановено като Свещари“[48].

По време на османското робство то е наричано с. Момчулар (Mumcular)[14.] През 1573 г. за пръв път се среща в турски документи като с. Мумджълар[15].

Кодове и статут: код по ЕКАТТЕ[23] – 65650 и п.к.[24] 7423 – с. Свещари, община гр. Исперих, област Разград.

СТРАЖЕЦ (до 7.XII.1934 г. – Инебекчии, от 8.V.1971 г. – слято с гр. Разград[37] и заличено от списъка на населените места, от 22.VIII.1991 г. – признато за село[38]) – село[13]. Намира се в западната част на Лудогорието. Населеното място отстои на 3 км северно от Разград. То е разположено в една от южните гънки на Лудогорските възвишения и теренът му е с малък наклон на юг и югоизток. В близост до селото в югозападния му край е шосето гр. Разград – жп гара Разград, в посока за градовете Кубрат и Тутракан. Изгледът му е на югоизток, към областния център Разград и е във височинния пояс 200-300 м над морското равнище.

Възникване и имена. Предишното название на селото вероятно произтича от турските лични мъжки имена Инал и Инан, както и от професията бекчия. Инал, означава принц – мъж, на когото може да се разчита, а близкото по произношение и значение Инан – чувство за сигурност[16] и от думата бекчия – нощен страж, нощен караул[17]. Допускаме, че от превода на това словосъчетание на български език се е получило звучното име на селцето – Стражец. То произлиза от старобългарската дума стража[5].

По време на османското робство селото е наричано Ейнибекчи (Eynibekçi)[14]. През 1676 г. за пръв път се среща в турски документи като с. Ине бегджи[15].

Кодове и статут: код по ЕКАТТЕ[23] – 70860 и п.к.[24] 7217 – с. Стражец, община Разград, област Разград.

ТРЪБАЧ (до 14.VIII.1934 г. – с. Борозан) – село[13]. Намира се в южния край на централната част на Разградските височини. Това населено място отстои на 23 км южно от гр. Разград, на 3 км западно от с. Трапище и на 10 западно от общинския си център гр. Лозница. Разположено е с наклон на юг и на 280 м над морското равнище.

Възникване и имена. Малко се знае за предишното название на селото. Може би основателят или първите му заселници да са били музиканти, известни като свирачи на тръба[17]. И от тук, през 1934 г. жителите му са предложили името на селото им да е в превод на предишното – Тръбач.

По време на османското робство то е наричано с. Борузан (Boruzan)[14]. През 1767 г. за пръв път се среща в турски документи също като с. Борузан[15].

Кодове и статут: код по ЕКАТТЕ[23] – 73262 и п.к.[24] 7283 – с. Тръбач, община гр. Лозница, област Разград.

Бележки

[1] Научни трудове на проф. Анастас Иширков. В: Сборник в чест на проф. Анастас Иширков по случай 35-годишната му професорска дейност. (Известия на българското географско дружество, кн. 1). С., Държ. печ., 1933, IX–XX.

[2] Михайлов, П. Страници за професор Анастас Иширков. Пловдив, 2008, с. 29.

[3] Маргос, А. Освен преданията и легендите (за произхода на някои селищни имена в Разградска област: Бабово, Бесарбово, Вятово, Гагово, Иваново, Калово – сега Дянково, Калипетрово, Нисово, Обретеник, Сеново (две селища в Разградско и Силистренско – б.а.). Разград, в. „Възход“, бр. 52, 15.III.1990.

[4] Маргос, А. Имената като исторически извор (за произхода на топонима – Торлак, дн. гр. Цар Калоян, Алибалица, местност в землището на с. Кривня; за имената на селата Дряновец, Езерче, Кривня, Липник и Осенец). Разград, в. „Възход“, бр. 136, 11.VII.1989.

[5] Миков, В. Произход и значение на имената на нашите градове, села, реки, планини и места. С., 1943.

[6] Тодорова-Димитрова, Л. Местните имена в Поповско. С., 2006.

[7] Тодорова-Димитрова, Л.– Местните имена в процеса на езиковата комуникация (въз основа на материал от Поповско). С., 2009.

[8] Бърдаров, Г. Произход и значение на имената на селищата в Благоевградска област. С., сп. „Годишник на Софийския университет

„Св. Климент Охридски“, геолого-географски факултет, книга 2 – география, 2002, т. 94, с. 171.

[9] Михайлов, П. Възпоменателни селищни имена в Пловдивска област. Пловдив, 2010.

[10] Заповед № 2820 на МВРНЗ за нови наименования на населените места в Царството. С., ДВ, бр. 109, 14.VIII.1934.

[11] Указ № 290 на ПНС. Преименуване на населени места и други обекти с народностно и обществено значение (с. Телец на с. Балкански, с. Калово – с. Дянково, Разградска околия). С., ДВ, бр. 147, 23.VI.1950.

[12] Указ № 960 на ПНС. Уточняване и осъвременяване на имената на населени места. С., ДВ, бр. 1, 4.I.1966.

[13] Мичев, Н. Речник на имената и статута на населените места в България 1878–2004. С., 2005.

[14] Андреев, Ст. Речник на селищни имена и названия на административно-териториални единици в българските земи през XV-XIX век. С., 2002.

[15] Стойков, Р. Наименования на български селища в турски документи на ориенталския отдел на Народна библиотека „В. Коларов“ (дн. „Св. св. „Кирил и Методий“ – б.а.) от XV, XVI, XVII и XVIII век. Сп. „Известия на Народна библиотека „Васил Коларов“ и библиотеката при Софийския университет (дн. Софийски университет „Св. Климент Охридски“ – б.а.) за 1959 г., т. I (VII). С., 1961.

[16] Мюмюн Т. Речник на турските лични имена в България. С., 2004.

[17] Речник на чуждите думи в българския език. С., 1982.

[18] Колев, Н. Село край римски път. Разград, в. „Ново Лудогорие“, бр. 253, 25.X.1987.

[19] Георгиев, Г. История на село Балкански (историко-географски и фолклороетноложки изследвания 1988 година). Разград, 1997.

[20] Коев, Ив. Русенски окръжен илюстрован исторически алманах 1930-1931. Русе, 1931.

[21] Енциклопедия България. Б А Н. С., 1978–1997, т. VI.

[22] Балкански, Хр. (24.XII.1894 г., с. Балкански, Разградско – 24.VIII.1941 г. остров Света Анастасия, Бургаско), д-р, антифашист. Той е един от инициаторите през 1940 г. в Разград да бъде създадено българо-съветско дружество, което е едно от първите в Разград,

областта и страната. След започването на Втората световна война д-р Балкански заявява, че „пътят на България е само с Русия, че Русия ще победи!“ Затова той е заточен на остров Света Анастасия (от 1945 г. – о-в Болшевик), който е в Черно море, на около 5 км източно от пристанището на Бургас.

[23] Решение № 565, 10.VIII.1999 на МС. Утвърждаване съдържанието на Единния класификатор на административно-териториалните и териториалните единици (ЕКАТТЕ). С., ДВ, бр. 73, 17.VIII.1999.

[24] Български пощи ЕАД. Указател пощенски кодове за страната (за всички населени места – б.а). С., 2008.

[25] Пиринска, Ю. и Е. Пиринski. Живот, отдаден на хората. Разград, 2008, с. 5.

[26] Маринов, В. Делиорман (южна част). Областно географско проучване. С., 1941.

[27] Мустафов, М. С изгрева на нашето слънце. С., в. „Работническо дело“, бр. 281, 7.X.1984.

[28] Иванова, Ел, М. Селищни имена от Исперихско, Разградска област. Сб. „Материали за миналото на Разградския край“. ИМ – Разград, 1988.

[29] Личен архив на автора.

[30] Сюлейманов, Г. 90 години от създаването на училището в Богданци. Разград, в. „Гледища“, бр. 99, 22.V.1994.

[31] Указ № 3864 на МС. Село Кара Михал е преименувано на с Розино, Разградски окръг. С., ДВ, бр. 90, 21.XI.1986.

[32] Указ № 98 на МС. Село Розино е преименувано на с. Кара Михал, община с. Самуил, област Русе. С., ДВ, бр. 41, 17.V. 1994.

[33] Заповед № 1966 на МВРНЗ. Грешно изписвано с. Кривци, вместо с. Кривица. С., ДВ, бр. 258, 16.XI.1935.

[34] Речник на чуждите думи в българския език. С., 1982.

[35] Заптиев, Ив. Описание на селищата на Разградски окръг (ръкопис). ОДА – Разград, ф. 681, арх. Ед. 32/972.

[36] Жеков, Ц. Д. Съставител Пламен Радев. Миналото на с. Желязковец (историческо проучване). Пловдив, 2000, с. 15.

[37] Указ № 757 на ПНС. С., ДН, бр. 36, 8.V.1971.

[38] Указ № 250 на Президента на Република България. С., ДВ, бр. 69, 22.VIII.1991.

[39] Христов, Хр. Когато мълчи историята. Разград, в. „Лудогорска правда“, бр. 80, 7.VII.1964.

[40] Въгленов, М. Името на с. Мортагоново. С., сп. „Турист“, кн. 2, 1980.

[41] Илиев, Б. Родно Лудогорие (алманах). С., 2008.

[42] Абтула, М. А. История на Самуилска община. Самуил (вероятно е Разград – б.а.), 2007.

[43] Атанасов, Георги. Ценни постъпления в документалната ни съкровищница (регистри на шериатския съд на околия Разград, които сдържат преписи на документи от правен характер за периода 1880-1900 г.). Разград, в. „Възход“, бр. 209, 28.X.1988.

[44] Мичев, Н., Ц. Михайлов, И. Вапцаров, Св. Кираджиев. Географски речник на България. С., 1980.

[45] Юбилеен сборник „Българското село“ (описание на населените места в Царство България по окръзи, околии и общини). С., 1930.

[46] Расиев, Т. Български фамилни имена от турски, арабскии персийски произход. Варна, 2008.

[47] Павлов, А., Р. Станев, Ст. Стоянов. Разградски окръг – пътеводител. С., 1987.

[48] Илиев, Б. Свещари – селище край древни светилища. С., 2008, с.с. 10, 190 и 232.

Занаяти по населени места

Български ханове и царе – Мортагоново.

Коларо-железарство – Бисерци, Богданци, Желязковец, Кривица.

Охранителност (краул, стража) – Стражец.

Пчеларство – Мортагоново, Пчелина.

Свещолеене – Свещари.

Сладкарство – Ловско.

Стоматология (зъболекарство) – Балкански,

Търговия (с бакалски стоки) – Кара Михал,

Учителство – Богданци,

Ханове и царе – вж. Български ханове и царе.

Циркаджийство (кукловодство) – Веселина.

Шивачество – Крояч

НАРОДНИ ЗАНАЯТИ – СУВЕНИРНА ИНДУСТРИЯ

Даниел Руменов

Още от древността хората осъществяват пътувания на близки и далечни разстояния по една или друга причина. В съвременния свят, с напредването на техниката и средствата за транспорт, това е още по-ярко изразено. По тази причина туризмът се е превърнал в една от трите най-бързо развиващи се индустрии. Ето защо е напълно нормално, и в реда на нещата, тази сфера да бъде съпътствана с допълнителни туристически дейности. Една такава е сувенирната индустрия. Както споменава *Tina Butler* в своята статия *Souvenirs and the Museum Store: Icons of Culture and Status to Go* „хората отдавна са колекционери и туристи". Пътуването и събирането са се обединили в често проблематични и понякога обезпокоителни материални прояви, израз на които са сувенирите. Тези хибридизирани и дълбоко разнообразни стоки се появяват навсякъде, като причините винаги са идентични – сувенирите функционират като стоки, които имат за цел да донесат печалба на производителите си.[1]

За целта на изложението е редно да се дефинира и понятието *сувенир*. Думата *souvenir* е от френски произход. В *„Речник на чуждите думи в българския език"* тя е отбелязана с две значения: 1. *спомен* и 2. *подарен предмет за спомен.* Тъй като трайно е навлязла в говоримия език с второто си значение, тя е посочена в *„Български тълковен речник"* със значение на *дребен художествено изработен педмет, който се подарява за спомен.*[2] Понастоящем се счита, че в света броят на магазините

за сувенири и подаръци е над 30 хиляди. Годишният приход от тази дейност е около 17 млрд. долара. Водещи компании са Disney, Hallmark, Spencer Gift и др. Обща характерна черта за всички производители на сувенири е тяхната голяма трудоемкост. Много често те се правят ръчно. Делът на един работник в общия обем на печалбите от сувенирната индустрия е едва 80 хил. долара годишно.[3]

Каква е връзката на сувенирите с народните занаяти? В много от случаите предметите за спомен са изделия на художествените занаяти и художественото изкуство. И това не е случайно. Именно тези произведения будят в туриста най-добър спомен за чуждата страна и най-ярко предават нейните културни особености. Точно по тази причина започват да се възраждат забравените с навлизането на промишлените стоки народни занаяти и по този начин стават основата на сувенирната индустрия в глобален план.[4]

Упадъкът на традиционните производства в България бележи своето начало в последните години на XIX и в началните на XX век, с проникването в страната на чуждите фабрични стоки и българските такива, които са по-евтини, по-модерни и същевременно формират нов потребителски вкус в населението. Да говорим, обаче, за изчезването им ще е пресилено, защото в средата на века те продължават да съществуват в по-малките населени места, а и наличието на занаятчийски сдружения потвърждава този факт. В този ред на мисли, с разрастването на туристическата индустрия и в България те стават, както и в световен мащаб, база за развитие на сувенирна промишленост (колкото и малка да е тя в страната). Налага се мнението, че туризмът е основният фактор, който в последно време вади от забвението народните художествени занаяти. Може би то е твърде крайно, но е факт, че наред с нарасналия интерес към миналото ни – духовно и материално, туристическият поток, преминаващ през българските културни (и не

само) обекти, е един от стимулите за възраждането им. А и в свят на глобализация те са един от етническите белези, които характеризират нацията ни.

Връзката между туризма и народните занаяти е заложена в стратегиите за развитие на отделните области в страната. Там обаче те са разгледани по-скоро като атракция за посетителите, като условие за по-висока посещаемост на отделни обекти в различните градове. Значението им за сувенирната индустрия е застъпено в много малка степен, а безспорно и на двете роли, които изпълняват българските художествени занаяти, трябва да се отдава еднакво значение по простата причина, че са взаимосвързани. От икономическа гледна точка сувенирите могат да бъдат разглеждани като инвестиция в различни аспекти. Наред с другите предлагани туристически продукти, предметите за спомен в някои страни са считани за важен ресурс в съживяването на икономиката.[5]

Един от начините да се развие сувенирната индустрия и да бъде в помощ на населените места и самото население е да се обособят центрове на занаяти така, както са съществували, и са били развити в най-силните си години, а именно през периода на Българското Възраждане. Напълно естествено и разбираемо е не всички да предизвикват интерес в потенциалните туристи, както от страна на атракцията, така и от икономическа гледна точка (продажба на готовите изделия), но художествени занаяти като златарство, резбарство, иконопис, грънчарство, медникарство и ножарство все още имат своето място в туристическата индустрия. Такива центрове за посочения период са златарство – София, Враца, Панагюрище, Карлово, Котел; резбарство – Дебър, Трявна, Самоков; грънчарство – Троян, Бусинци; хлопкарство или звънчарство – Неврокоп; иконопис – Трявна, Самоков, Банско; килимарство – Котел, Чипровци, Самоков; оръжейно производство – Сливен, Габрово, Никопол, Казанлък, Панагюрище, Видин, Враца; медникарство – Велико

Търново, Шумен. В настоящият момент някои от посочените занаяти се практикуват във вид, достъпен за туристи на определени места, които за съжаление са твърде ограничени и по скоро са изключение, отколкото някакво наложило се правило, в помощ на туристическата индустрия.

Един от обособените центрове за занаяти, запазил традициите си, е град Троян. Троянската керамика е станала един от символите в областта на туризма както в рамките на страната, така и извън нея. Майсторството за изработка на глинени съдове се предава от поколение на поколение, което е един от факторите за запазването на занаята и превръщането му както в символ на града и страната, така и в печелившо за местните хора занятие. Една такава фамилия е тази на Йовкови – Йовко Стоянов, Стоян Йовков, Николай Йовков и Ралица Йовкова. Семейството е издигнало производството на керамика до пределите на изкуство.

Направата на керамични изделия е съхранена и на още едно място в България. Това е село Бусинци, което в периода на Българското Възраждане е център на този занаят. В него в момента функционира малък цех за сувенирни керамични изделия, а освен това съществува и музей, в който могат да се видят предмети, изработени през XIX век, и да се проследи как местната грънчарска традиция се развива до степен на изкуство.[6] В селото се провеждат и ежегодни пленери – национални и международни, което е предпоставка за популяризиране на местното грънчарство, по-голям туристически поток и съответно повишаване доходите на местното население от предоставени услуги, в това число и продажбата на сувенири.

Що се отнася до Троян е редно да отбележим, че в града се практикуват и други видове занаяти – дърводелство (фамилия Лалеви), медникарство (фамилия Тотеви), които в още по-силна степен спомагат за развитието на сувенирната индустрия. Не на последно място роля има и съществуващия Музей на

занаятите, който със своята дейност е една пряка реклама на местните занаятчии и хранител на традициионното местно занаятчийско изкуство.

Друг един център на развито занаятчийско производство в днешно време, и респективно сувенири, е Трявна. Наред с музеите, които са едни притегателни за посещения места, в старата част на града са разположени много дюкяни и ателиета, които възпроизвеждат занаяти, характерни в миналото за балканския град – дърворезба, зографство, папукчийсто. От всички тях може да се закупи сувенир според вкуса на туриста. Съчетанието на природа, традиционен възрожденски дух, в който причисляваме и практикуването на традиционни занаяти, развитието на допълнителните туристически дейности (в това число и сувенирната индустрия) превръщат град Трявна в едно от най-посещаваните туристически места в България.

Може би най-добрите примери за връзката народни занаяти – сувенирна индустрия са двата етнографски музея на открито АЕК „Етър“ и ЕАК „Златоград“. АЕК „Етър“ е първият по рода си музей в България – открит на 7 септември 1964 г. Идеята за създаването му е на Лазар Донков. За него той казва: „… се роди у мен мисълта да се създаде действащ музей на открито … за да може миналото да стане видимо, лесно за възприемане и разбиране, да може да се съхрани и запази това огромно национално богатство.“[7] В Етъра, както в миналото, занаятчията сам произвежда и сам продава изделията си. Така посетителите могат да наблюдават старинната технология, оригиналните инструменти, да разговарят с майсторите и да отнасят със себе си ръчно изработен предмет от метал, кожа, глина, дърво, вълна, козина. Там са събрани занаяти, практикувани в Габрово в миналото – ножарство, шекерджийство, грънчарство, куюмджийство, бакърджийство и др. Ежегодният Панаир на занаятите спомага за популяризирането на запазеното българско занаятчийство и с това пряко спомага и за развитието на суве-

нирната индустрия, особено що се отнася до предмети за спомен, изработени ръчно и по автентична технология.

Златоградският комплекс е открит на 24 май 2001 г. Освен характерната местна архитектура, в комплекса функционират няколко занаятчийски работилници – терзийска, сараческа, гайтанджийска, ножарска, златарска, медникарска, резбарска, грънчарска и тъкаческа. Те от своя страна захранват с произведения специално устроеният сувенирен магазин, но и всеки турист може да закупи избрания от него сувенир от самите производители.[8]

Двата обекта са пример за сътрудничество между община – музей – занаятчийски производители, което пряко се отразява върху качеството на услугата, която получават туристите и съответно върху приходите на приемащата страна.

Други градове, които залагат на възстановяването на отминали занаяти съчетани с продажба на сувенири, са Добрич и Велико Търново – съответно Етнографски комплекс „Стария Добрич“ и Самоводската чаршия в старопрестолния град. Наред обаче с работилниците има и сувенирни магазини, които предлагат на туристите евтини азиатски стоки (най-вече китайски) и по този начин автентичните изделия на българските майстори остават на заден план. Такова едно мнение споделя и майстор–грънчар от Добрич: „Най-сериозният проблем обаче е навлизането на китайските стоки. Вносът на евтини керамични изделия от Далечния изток убива българския продукт. Нискокачествените изделия се предлагат на цена около 1 лв. за керамична чаша например. При положение, че стойността на немската глазура, която ползваме, е около 1 лв., как мога да пусна целия продукт на тази цена. Малко са хората, които търсят качество, въпреки че го признават. Повечето предпочитат евтиното“.[9]

Такъв проблем се забелязва и при направата и продажбата на мартеници (не до такава степен свързан с туристи-

ческия бизнес). Въпреки че местните производители на този традиционен символ залагат на оригинален дизайн, типично български мотиви и качество на изработката, определяща за клиентите остава цената на продукта, а не дизайна и качеството. Примерът е показателен и валиден за цялото сувенирно производство на българските занаятчии и огромната конкуренция от евтини китайски стоки.[10] Тук можем да си зададем въпроса дали цените на родните майстори са изцяло адекватни на платежоспособността, особено на българските туристи, и дали не се търси една бърза печалба без да се вземе под внимание различните категории посетители (българи и чужденци, интересите им, финансовите им възможности). Би било редно сувенири да се предлагат на различни цени или „за всекиго по нещо", практика, застъпена на твърде малко места в българските туристически обекти. Като пример за добра практика от Европейските държави може да се спомене традиционното дървено холандско сабо, което се предлага в най-различни размери и това съответно се отразява на неговата цена.

Посочените обекти са някои от добрите примери и практики за съчетаване на традиционен народен занаят, който е в полза и на сувенирната индустрия, и респективно на населението за покачване на доходите. Прави впечатление, че повечето от местата, развиващи този вид дейност, са по-малки селища. Едно от обясненията е, че при тях липсата на други дейности, осигуряващи прехраната на населението, е довело до възстановяването на забравени производства, имащи потенциал в туристическия бизнес.

По време на Възраждането има градове, които по една или друга причина (наличие на големи гарнизони, панаирни селища, разположени на търговски пътища и др.) са със силно развито занаятчийско производство. С навлизането на фабричните стоки, с миграция на населението към по-големи градове и ред други фактори, те губят функциите си на занаятчийски

центрове. В съвременния етап на развитие на туризма те все още не използват традицията, която имат, що се отнася до народните художествени занаяти и не експлоатират наличния си потенциал за повишаване доходите на местното население. Като пример може да се приведе Шумен, който през Възраждането е голям занаятчийски център, обусловен от огромния турски гарнизон, находящ се в града и имащ нужда от изделия от всякакъв род и вид, изработвани от местни занаятчии и внасяни от различните краища на огромната Турска империя. След навлизането на модерните фабрични стоки напълно естествено някои занаяти западат до ниво на пълно изчезване, но други остават да съществуват. С бума на туристическата индустрия обаче те не се възраждат до степен да станат съпътстваща туристическа услуга. А град Шумен има дадености за развитието на такъв вид дейност с голямата концентрация на забележително културно-историческо наследство от различни епохи (тракийска култура, култов център Мадара, двете столици Плиска и Преслав, силно изразено Възраждане и др.). Допълнително предимство е и местонахождението на града в близост до морската ни столица Варна и не на последно място традиция по отношение на народни художествени занаяти. За честването на 1300 години от създаването на българската държава тогавашните власти оформят Възрожденски комплекс, който по една или друга причина в годините след негово завършване не изпълнява отредените му функции. Чест прави на сегашната местна власт, че отново възражда идеята за функционирането на коплекса, в който не малка част ще имат традиционни за Шумен занаяти и респективно ще бъдат свързани със сувенирната индустрия. Разбира се Шумен не е единственият пример за пропуснати възможности що се отнася до развитието на този вид услуга, но все пак е радостен фактът, че с течение на времето нараства разбирането за този вид дейност, което от своя страна води до положителни резултати.

Друг „проблем“, който стои пред сувенирната индустрия е автентичността на готовите изделия или до каква степен те се доближават до произвежданите в разцвета на занаятите предмети, независимо дали за бита или за украса. Изискванията на пазара поощряват разнообразието и обогатяването на продукцията като форми, материали, техники, колорит, декоративни мотиви. Тенденцията към унификация на стилистичните белези и изобилието на предлаганите стоки показва, че изделията са продукт на масово производство. Забелязва се по-скоро шаблонизиране на предметите, ограничаване на ръчния труд и предлагане на серийно произведени продукти. Битуват мнения, че тези процеси водят до обезличаване традициите на занаятчийството, до излизане извън рамките на националната идечност и налагане вкуса на чуждия потребител. Въпреки всичко обаче трябва да се признае, че дори и да има подобен момент в производството на предмети за спомен, то той по скоро запазва, отколкото унищожава, националната култура, като и дава живот извън музейните колекции. А това, имайки предвид увеличаващият се туристически поток, е плюс за запазване на българската идентичност.[11] Тук може да се изтъкне, че дори не се използват пълноценно съвременните дадености и емблематични материали, с които разполагат музеите в страната. Като илюстрация е занаятчийството в Шумен, което не експлоатира факта, че Мадарският конник е глобален символ на страната и би могъл да присъства в много от занаятчийските изделия без да се нарушава традицията.

Някои от мерките, които могат да се вземат за привличане интереса на потенциалните туристи към произведенията на българските занаяти, са следните:

1. Предварително изработване на диплянки или информационни карти с цени за артикулите, произвеждани в дадено селище.

2. Информация за произвежданите сувенири и местата, където може да се наблюдава самия производствен процес, а също така магазините, от където да се закупят.

3. Рекламните материали да се разпространяват в хотелите, ресторантите, туристическите центрове.

4. Места, където майсторите могат да демонстрират своите умения и щандове, на които да се излага готовата продукция (по възможност лесно достъпни, в центъра на селището и свързани с други културни обекти).

5. Организиране на курсове по грънчарство, тъкачество и др. приложни занаяти (изработване на традиционна българска мартеница), ориентирани към туристи с по-високи изисквания за свободното си време, а също и с по-високи финансови възможности.

6. Стимулиране и протекция от страна на местните власти на предприемчиви занаятчии (предоставяне на места за упражняване на съответния занаят, изкупуване на част от продукцията с цел реклама на региона и др.).

7. Майсторите на уникални занаятчийски производства, в т. ч. и сувенири, могат да участват в реномирани национални и международни туристически изложения и панаири, което позволява директно договаряне и елиминиране на псевдоизкуството и кича.[12]

Обобщавайки изложеното до този момент, можем да сведем значението на народните занаяти и сувенирната индустрия до няколко аспекта:

1. увеличаване приходите от търговията със сувенири на дадения обект и занаятчия;

2. роля на косвена реклама за туристическата дестинация;

3. засилване етнографския облик;

4. запазване старите занаятчийски производства за идните поколения на съответната страна.

Бележки

[1] Tina Butler. Souvenirs and the Museum Store: Icons of Culture and Status to Go. May 6, 2005: www.news.mongabay.com.

[2] Рибов, М. и др. Туризмът в ерата на развлекателната индустрия. С., 2008, с. 434; Пенерлиев, М. География на туризма (допълнителни туристически дейности). В. Търново, 2011; Цанкова, Т. Габровските хумористични сувенири като част от туристическата атракция на града. В: Сб. Народните занаяти – минало, настояще и бъдеще. Габрово, 2006, т. I, с. 298-311.

[3] Пенерлиев, М. География на туризма (допълнителни туристически дейности). В. Търново, 2011.

[4] Сувенирная продукция в туризме. 2011-05-24 www.magazine-rest.in.ua.

[5] Янева, Ст. Сувенирите: инвестиция в спомена. В: Свакодневна култура у постсоциалистическом периоду у Србии и Бугарской. Београд, 2006, с. 329-344.

[6] www.bgizlet.com

[7] Донков, Л. Кратки бележки по създаването на Етнографския парк-музей „Етър". Фабер, 2008, с. 5.

[8] www.eac-zlatograd.com

[9] www.olddobrich.dir.bg

[10] www.bbt.tv/news/

[11] Янева, С. Туризъм и художествени занаяти. В: Сб. Културно-историческото наследство на Троянския край. Кн. 15. Градът-история, етнология, култура. Троян, 2007, с. 35-41.

[11] Цанкова, Т. Габровските хумористични сувенири като част от туристическата атракция на града. В: Сб. Народните занаяти – минало, настояще и бъдеще. Габрово, 2006, т. I, с. 298-311.

РЕСТАВРИРАНАТА ТАБАХАНА И ЕКСПОЗИЦИЯТА „ТАБАШКИЯТ ЗАНАЯТ В СЕВЛИЕВО“

Ивета Миленова

Една от сградите с най-голяма стойност като недвижима културна ценност в Севлиево е Табаханата. Тя е сред обектите, в които пространството е осмислено от уредниците от Историческия музей и е разположена музейната експозиция „Табашкият занаят в Севлиево“.

Сградата е известна на севлиевци като „Табаханата на Петю Ванков“ по името на нейния последен собственик. Интересен е фактът, че е запазен т.нар. строителен надпис на сградата. Върху специално отредена за целта дъска, с врязани цифри и букви е написано „20 август 1873“. Този уникален експонат е част от експозицията в приземния етаж. **(Инв. № 2034 В)**

Табаханата на Петю Ванков е една от десетките, разположени в северната част на града. Там река Росица прави един живописен завой и обособява един квартал, който е бил почти изцяло застроен с кожарски работилници. Освен, че се простира така ниско до реката, този терен бил изключително благоприятен за развитието на табашкия занаят заради изобилните и плитко течащи подпочвени води. Друго обстоятелство, което не само подпомагало, но и налагало да се обработват кожи било силно развитото животновъдство, особено в балканската част на севлиевския край. Като пример може да се посочи голямото балканско село Кръвеник, землището на което в най-обширните си граници е обхващало около 64 000 декара гори, пасища и стопански имоти. **(Ковачев 1972, 13)** Повечето семейства

отглеждали по няколко десетки овце и кози, до десет крави и биволи, чифт волове за обработване на земята, по 1-2 коня за пренасяне на товари и придвижване, свине за месо и мазнини. По време на кървавия разгром на Априлското въстание от Кръвеник били отвлечени близо 9000 глави добитък, по-голямата част от които овце и кози. **(Ковачев 1972, 129)**, Цифрите са показателни за добре развитото скотовъдство в района до освобождението. Част от животните били откарвани в прочутите севлиевски салхани (кланици), работили и през първите десетилетия на XX век. Друга част били заколвани на място, а всички кожи трябвало да бъдат предадени за обработване.

Тези условия вероятно били водещи, когато преди вековe табашкия занаят започнали да упражняват турци, които пренесли уменията за обработване на кожи от Мала Азия. В Севлиево се помнели имената на майсторите Мустафа Касъ Бойоолу, Хаджи Мустафа, Бачо Мехмед, Ибрям Чукуроолу. **(Йонков, Ковачев, Панов 1986, 51)** Проф. Вълчанов разказва, че в началото турците табаци били контролирани от правителството, което изпращало всяка година двама дервиши, на които майсторите дължали известно заплащане.

Постепенно през дългите и тежки години на робството предприемчиви българи усвоявали занаята и започнали да отварят свои работилници.

Към средата на XIX век в Севлиево табашкият занаят е почти изцяло преминал в ръцете на български майстори. Те обработвали разнородни кожи. Произвеждали дори качествен гьон, технологичният процес при добиването на който бил сложен и трудоемък и обичайно продължавал по няколко месеца.

С времето севлиевските майстори се специализирали в обработването на кожи от дребен добитък – овце и кози, агнета и ярета. От тях се произвеждали висококачествените мешин и бланк – кожи за ръкавици, чанти, облекла, лица за обувки, марокен за подвързване на книги и др. Това фино производ-

ство те усъвършенствали дотолкова, че през 1880 година белгийският консул Янсен бил впечатлен от добрите работилници за обработка на кожи в неголям град като Севлиево. Той отчел, че по това време в Австрия се изпращат годишно 16 000 полуобработени кожи и добра вълна, и бил удивен от факта, че севлиевските кожи не отстъпвали по своето качество на европейските. **(Паскалева 1967, 21, 22)**

Към средата на XIX век табашкият еснаф в Севлиево вече бил установен, с определени позиции в обществото и със собствен печат **(Вълчанов 1942, 143)** и устав. До Освобождението броят на табаханите достига около 50. В сборника „Севлиево“ от 1942 г. проф. Харалан Вълчанов изброява имената на 46 собственици на табахани през втората половина на XIX век (и 16, които все още работят самостоятелно през 1942 г.).

Работата на табаците била тежка. Старите севлиевци разказват, че когато някой тръгвал към Божи гроб, сменял своите средства при табаците, за да отиде на поклонение с тези трудно изкарани „измъчени“ пари. От друга страна те имали добри доходи и много от тях натрупали голям капитал. Севлиевските кожи се продавали най-вече във Виена, но имали добър пазар и в Лайпциг, Париж, Дубровник, Петербург, Цариград, Генуа.

Счита се, че годишно от продажбата на кожи в Севлиево са влизали 30-40 хиляди златни турски лири. Като пример може да се посочи един от най-крупните табаци и търговци с кожи Илия Денчев, Денчоолу. Непосредствено след освобождението на България той подписва договор с австрийския архитект Йозеф Шниттер, като му възлага построяването на голяма жилищна сграда. През годините в нея се е помещавал районният съд. Завършена през есента на 1878 г., днес тя е една от най-представителните сгради в града и в нея се помещава художествената галерия. Много от севлиевските табаци ставали спомоществуватели на възрожденски книги и дарители за различни народополезни дейности.

Доскоро в Севлиево бяха запазени няколко сгради на табахани частна собственост, някои изоставени, а последната в окаяно състояние и досега се използва като жилищна сграда. Не е известно каква би била съдбата и на табаханата на Петьо Ванков, ако не е била отчуждена и изкупена от собствениците от Община Севлиево в края на 60-те години. Представлява голямо триетажно здание. В приземния етаж се е осъществявал същинският процес по обработване на кожите, на специално пригодените парапети, опасващи горните етажи са сушели кожите, а вътрешността се използвала като склад. Предоставена е за стопанисване на Историческия музей.

В периода 1968-1972 г. специализирана група към Националния институт за паметниците на културата извършва реставрация на сградата с използване на автентичните елементи. Уредникът Йончо Панов подготвя тематико-експозиционен план и ангажира за изготвяне на експозиция художника от Велико Търново Мири Нанев. Старата експозиция е била модерна за своето време, с витрини с вътрешно осветление, специално направени макети и експониране в двора.

С течение на годините възникна необходимост експозиционната мебел да бъде подменена. Това стана възможно през 1996 г. със средства, предоставени от Кожарското предприятие „СЕВКО“ Севлиево.

Новата експозиция е разположена в приземния етаж на сградата. Останалите етажи се ползват като фондохранилища. Разгърната е във вертикален план в стъклопакети в дървена рамка, които висят на синджири от тавана. В хоризонталните витрини и върху подиуми са подредени многобройни експонати от инструментариума на майсторите-табаци. Използвани са и старите сполучливо направени макети.

В двора са обновени варовите каци, в които първо са били накисвани кожите, за да паднат от тях космите и мазнината. По подходящ начин са показани и щерните за вода в двора. В

тях кожите били третирани в отвара от смрадлика и постепенно изпирани в чиста вода. Вътре в сградата също е показано съществувалото съоръжение за ползване на вода при необходимост.

Експозицията проследява целия процес на обработване. На подиум е поставен оригинален дървен хаван за счукване на смрадлика с впечатляващи размери. В двете големи камини в помещението намират място големите казани за варене на смрадликата. Кожите се накисвали в получената отвара, а понякога в накиснати и размити във вода кучешки изпражнения. За снабдяване с тези т.нар. „кучници“ се грижели чираците, които обикаляли да ги събират из града. Понякога те съставяли хитроумен план как да избегнат изморителното обикаляне из градските улици. Стари севливци разказват, че из града бил пускан слух, че градската управа изисква всички кучета трябва да бъдат заведени в специално оградено място на пазарния площад. След като престоявали там няколко дни, чираците отваряли заграждението, огладнелите кучета се прибирали при стопаните си, а табаците набързо прибирали необходимите им кучници.

След накисването кожите били изстъргвани от останалата мазнина и дебелината им била уеднаквявана със специални ножове – бочак, шервиц и различни по размер рукани. Показани са и съоръженията, на които ставало това, наречени хоспии. Талаширът и калдърачът са експонирани върху централния подиум.

Следва продължителният процес на омекчаване на кожите, което майсторите правели с различни уреди – стъргалки, блашири, стирове и др. Наименованията са различни, както и работещата част на стъргалките – метал, камък, стъкло. Гъбата – пота е различна на вид, но има същото предназначение. Запазени и показани са дълги табашки ботуши, кожена табашка престилка, специални шилци за разпъване на кожите, както и чанта за тяхното съхранение.

След многократните процедури, при които една кожа минавала през ръцете на табаците десетки пъти, те се опаковали по десет в пакет. Този пакет се наричал тура, 12 тури образували бала, и така пакетирани кожите се изпращали на пазарите. Счита се, че чрез упражняването на табашкия занаят преди Освобождението се изхранвала почти една трета от населението на Севлиево. Известна е фамилия Табакови, и досега съществува улица „Табашка".

Експозицията представя доста изчерпателно развитието на така важния за Севлиево и района табашки занаят, за посетителите е приятно изживяване и да се разходят в двора на красивата възрожденска сграда. Посещението в реставрираната табахана в Севлиево ще ви достави удовлетворение, че сте направили още една малка стъпка за запазване на традицията и спомена за истинските българи – трудолюбиви, предприемчиви и родолюбци.

Литература

1. **Ковачев, Н.** Миналото на героичен Кръвеник. С., 1972.

2. **Вълчанов, Х.** Занаятчийството в турско време. В: Сб. Севлиево 1842–1942. С., 1942.

3. **Паскалева, В.** Из стопанското минало на Севлиево през Възраждането. В: Сб. Севлиево и Севлиевският край. т. I. С., 1967.

4. **Йонков Хр., Н. Ковачев и Й. Панов.** Севлиево и Севлиевския край през Възраждането. С., 1986.

В експозицията

В експозицията

Вареви каци в двора

Дюбек за накисване на смрадлика

Коледен концерт

Макет на табахана

Реставрираната табахана, северен вход

Складово помещение, макет

Строителен надпис на табаханата, 20 август 1873 г.

Табаханата

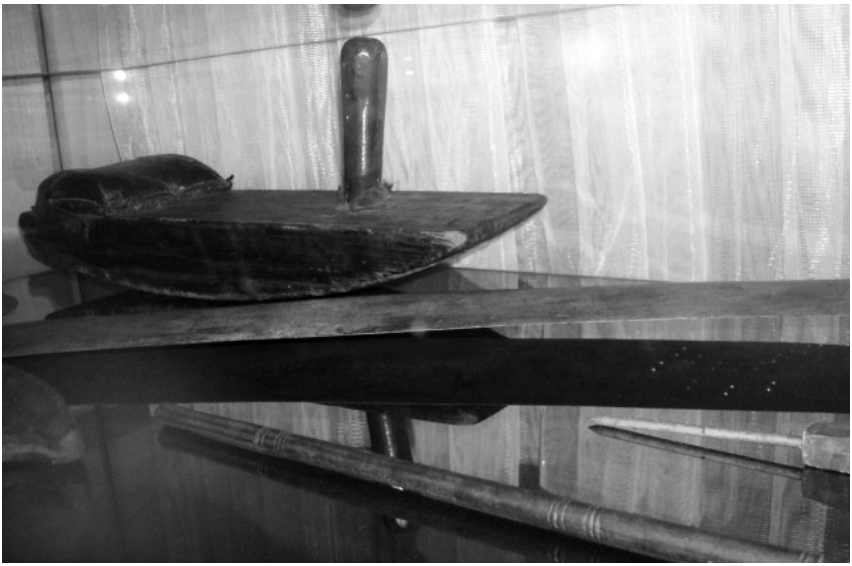
Табаханата на Петю Ванков, Севлиево, строена 1873

Табаханата през зимата

Табашки ботуши

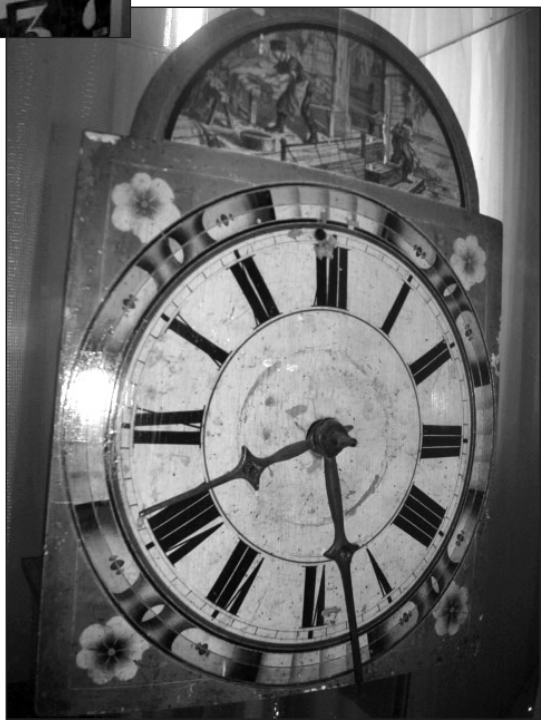

Табашки инструменти

Табашки инструменти

Часовник със сцена от табашкия живот

ЕТНОГРАФСКИ–АРЕАЛЕН КОМПЛЕКС ЗЛАТОГРАД – ЗАНАЯТИ И РАБОТИЛНИЦИ

Димитър Василев

Град Златоград – история, религия и култура.

В най-южната част на Източните Родопи, в град Златоград се намира първият частен етнографски комплекс – Етнографски–ареален комплекс (ЕАК) Златоград.

За първи път Златоград е споменат като Беловидово в „Исторически бележник“ (ЕБ 1981), документ, чиято достоверност все още се оспорва. До 1934 г. селището е известно с турското си име Даръдере (Мичев, Коледаров 1989). По време на Османското владичество населението е предимно от християни. След Санстефанския мирен договор, то почти изцяло се изселва. След това до освобождението си градът е бил населен почти изцяло от българо–мохамедани.[1] През 1912 г. градът се заселва отново от българи християни от други краища на страната. В демографската статистика на Любомир Милетич от 1912 г. се посочва, че в града живеят 200 помаци и 120 българи. (Милетич 1912: 295).

Днес в града се изповядват две религии – православно християнство и ортодоксален ислям (сунити). Две са основните религиозни български общности, които населяват града. Близо половината е съставена от мюсюлмани (помаци), а другата половина от православни. Има две църкви от Османския период. В града има и една действаща джамия, където мюсюлманската общност осъществява своите религиозни и обредни

дейности. На мястото на днешния пазар се е намирала голяма джамия, която е била културен и духовен център на целия регион, но по време на тоталитарния режим тя е разрушена. В момента в града се строи нов молитвен храм. Извън града, в почти цялата община преобладава помашкото население.

Община Златоград е център на рудодобив. Край града (Ерма река) се добива оловно-цинкова руда. В селището работи и памукотекстилно предприятие.

На територията му се намира най-старата построена по време на Османското владичество църква в Родопите – „Успение Богородично" – построена през 1834 година, сградата на най-старата поща в България и килийното училище, поставило началото на просветно-образователното дело в Родопите. Тук е открит и най-старият писмен паметник от Родопското Възраждане – „Златоградски писмовник" (1852 година). Традиционната архитектура се отличава с белите си зидове, с откритите си дворове, с широките дъбови врати и кръглите комини. В нея сериозно влияние има от ксантийския и пловдивския тип къщи. В дворовете на повечето къщи има кладенци, оградени с дъбови кошове, с „вртки" за въжето и стрехи от едноулучени керемиди. В Златоград са регистрирани над 120 архитектурни и археологически паметника. Именно около една част от тях, къщите в „Стария квартал", започва изграждането на Ареалния етнографски комплекс Златоград.

Идея и създаване

Комплексът е изграден благодарение на Александър Митушев, успял местен бизнесмен и доц. Борис Тумангелов, негов зет, починал, за съжаление, през 2007 г., научен сътрудник в тогавашния Етнографски институт с музей при БАН. *„Как се зароди самата идея ли?! Ами, идеята се зароди в домашна обстановка дотолкова, доколкото съсобственикът сега на ЕАК*

– инж. Александър Митушев та той е син на един от най-известните шивачи в Златоград. Така че по отношение на терзийския занаят той е един от тези с терзийско потекло, също така той тогава беше заместник–директор на техническата част на сегашната фирма „Белотекс", а в момента това е най-голямата фирма в България, която се занимава с тъкане на памучни тъкани в цялото им разнообразие. Тъй че тогава в разговор с него той каза, че няма да е лошо – нещо, което и преди сме го обсъждали, ако направим терзийски работилници, които да тъкат такива материи, които да са по традиционния начин изготвени и евентуално да им се търси приложение, да им се търсят купувачи и освен това да покажат нещо, което е свързано с миналото на Златоград. Митушев в същото време има голям, безспорен афинитет към всичко, което е свързано с традиционната материална и духовна култура и решихме наистина такива работилници да бъдат разкрити. Това беше някъде 1998–1999 година. И тогава вече се породи основната идея, че ние трябва да направиме от една страна и едно заведение, работилници и музейна експозиция. И така започна всичко! На 24 май 2001 година, след като предната 2000 г. и най-вече втората ѝ половина – ние създадохме предпоставките, включително и чрез общината, да вземем под наем тези две къщи, по същия безвъзмезден начин бяха наети и помещенията за първите работилници плюс кафенето, тъй че на 24 май – деня на Светите братя Кирил и Методий, ние тържествено открихме комплекса. Тогава той включваше освен музейната историко–етнографска експозиция още три работилници, едно кафене – кафенето на Стария град, което сега е прочуто с ритуала „въртенето на кафето", известно вече в цяла България, а също и тази гостилница – механа Беловидово, в която ние сега се намираме. Всяка година всичко се разрастваше и понататък – известно е, на третата година влязохме в 100-те национални туристически обекта под номер 86, а за минала-

та 2005 г. бяхме обявени на туристическата борса в София на 22 февруари 2006 г. за най-добър комплекс – уникален за 2005 г. Това е абсолютно накратко историята за началото на ЕАК“[2] (Спасов 2009: 59–61).

Комплексът е открит с тържествен ритуал на 24 май 2001 г., като част от честванията посветени на Делю Хайдутин. Цялостната програма „2001 – Година на Делю войвода“ представлява опит да се насочи вниманието към историята и културното наследство на града и региона, като се представят негова история, материална и духовна култура. Мястото, избрано за изграждане на комплекса, е в старинния квартал на града, където има останали типични архитектурни образци от средата на XIX до началото на XX век, като една част от тях обявени през годините за паметници на културата. Те са общинска собственост, като общината може да отдава правото им за ползване. То е дадено на фирма Бултекс, която се заема с реконструирането и възстановяването им. Къщите, които са частна собственост, също биват предоставени на фирмата, при условие, че собствениците ще участват в бъдещите дейности на комплекса.

Занаятчийски работилници[3]

Първите създадени работилници са терзийската, сарашката и ножарската. Другите възникват през годините, като днешния им брой е девет – гайтанджийска, тъкаческа, грънчарска, медникарска, златарска и резбарска. Всички те се помещават в реставрирани архитектурни паметници in situ, но не са възстановени ателиета, а новосъздадени.

Една от първите, отворили врати в ЕАК Златоград, терзийската работилница, представя този занаят чрез интересни колекции от стари фотоси, шевни машини, ютии, ножици и аршини. Един от характерните за региона и също така един от

най-добре развитите занаяти в миналото, днес терзийството се демонстрира от майсторките Здравка Чолакова и Марина Теритова (р. 1975 г. в Златоград), които познават занаята в тънкости, изработват облекла от всички етнографски области на България, както и олекотени и стилизирани костюми за сценични изяви, но редом с тях и копие на оригинален стар костюм. Украсата от гайтани все още се изработва ръчно, като самият гайтан се плете в съседната гайтанджийска работилница.

В сарашката работилница занаята представя Румен Меричев (р. 1951 г. в Златоград). Тапицер по професия, след откриването на комплекса той почти няма нужда от преквалификация и започва работа в ателието. Той представя и трите разновидности на занаята: седларство – изработване на ездитни и товарни седла (самари), хамутчийство – изработване на ремъчните принадлежности за впрягане на коне, магарета, мулета и камили – юзди, оглавници, хамути и др. и тапицерство – обшиване на седлата с подплънки от слама, вълна или други омекотяващи материали. И той, разбира се, трудно може да избяга от сувенирното производство, затова като интересни хрумвания в тази насоченост могат да се определят мъничките цървулки или кожена кесия за монети.

В ножарската работилница майсторите са двама. Иван Митушев (р. 1968 г. в Златоград) и Веселин Асенов (р. 1976 г. в Златоград), има и чирак – Димитър Павлов. Тук работят и правят демонстрации двама от малкото истински майстори, занимавали се със занаята си много преди отварянето на комплекса. Родени в Златоград, те владеят и представят традиционните техники при изработката на хладни оръжия. Отделно имат свои работилници, където работят и на частно. Реставрират стари ножове и ятагани. По стените на работилницата има богата колекция от парадни и бойни саби от времето след Освобождението до Първата световна война. Сред експонатите в колекцията има още интригуващи предмети: руски меч–тесак,

турски ятагани, овчарски и черкезки ножове. Кои от тях оригинали, кои копия или реплики, непрофесионално око трудно може да различи. Майсторите също доста често се „шегуват“ с произхода и автентичността на предметите.

Ножарите изработват традиционните за района каракулаци, ками, касапски и ловджийски ножове, ножове за дране, ловджийски брадви. За дръжките използват дърво – чимшир или орех, рога от елен, бивол и др. Украсата е богата и разнообразна – инкрустация, гравюра, дърворезба, метална релефна украса и др.

Гайтанджийска работилницата е едно от атрактивните места за посетителите. В нея Стефан Аршинов (р. 1948 г. в Златоград) представя зародилия се в Средния Балкан занаят. Строител по професия, но занимавал се известно време и с производството на гайтани, майсторът с удоволствие приема поканата да работи в комплекса. Чаркове са пренесени от Габрово и се задвижват с електричество. Представят се всички производствени елементи на занаята – от изплитането, през пърленето и боядисването, до сушенето. За съжаление, това не може да се види всеки ден, а само, когато има голяма поръчка или на някой от празниците, включени в културни календар на града.

Преди повече от двеста години Златоград се утвърждава като център на тъкаческия занаят, чрез основното си производство на аби и шаяци. Това е най-характерният за района занаят, който от домашен се превръща в професионален и спомага за изхранването на населението.

Майсторката Нина Чолакова (р. 1961 г. в Старцево) е от съседно на града село и работи в комплекса от две години. Тя демонстрира и тъче на хоризонтален стан типичните, използвани и до днес кенарени платна, деверски яглъци, вълнени килимчета, пътечки от парцали, намазли, миндили, торбички, възглавнички и много други. В своя занаят тя използва традиционните за региона цветове и шарки, които допълва и осъвременява с фантазия и изобретателност.

Много е интересен случаят при грънчарството. Той е абсолютно нехарактерен за района, като няма никакви сведения за практикуването му в областта през Възраждането. Отварянето на грънчарската работилница е по идея (желание) на собственика на комплекса. За тази цел е извикан грънчар от Троян, който да обучи местни кадри. За няколкомесечния си престой майстор Енчо Ганковски успява да предаде само основните неща от занаята. Така днес в работилницата работят неговите ученици майсторите Велин Хашъмов (р. 1966 г. в Златоград) и Гергана Ботева (р. 1982 г. в Смолян). Поради липсата на типични традиционни съдове за региона, те изработват съвременни сувенири, реплики на съдове – археологически находки, както голям брой уникални предмети резултат на тяхната фантазия и продуктивност. И двамата не са типични майстори грънчари, но имат художествено образование, което помага неимоверно при работата им.

Медникарската работилница, работеща преди, на този етап няма майстор и е затворена. Това е един от добре развитите занаяти в Родопите и има дълбоки корени из целия регион. Една от причините е не толкова липсата на местен майстор, колкото условията, които се предлагат на майсторите.

В златарската работилница работи един от собствениците на къщата, в която е поместена. Той не е майстор и демонстрации там не се извършват, само се продават бижута и сувенири от благородни метали.

Майсторът на цървули Румен Георгиев (р. 1973 г. в Благоевград) е усвоил занаята от баща си. За разлика от другите работилници, той плаща наем за помещението, като печалбата от продаваната продукция остава за него. Ръчно изработените цървули са скъпи и не са много конвертируеми на пазара, затова майсторът изработва и сувенирни цървули с много помалки размери. Предлагат се и много други сувенири, които обаче не са изработени от майстора. На практика, повече от половината работилница е сувенирен магазин.

В резбарската работилница твори един от най-добрите майстори и познавачи на традиционните техники на работа в България Петър Лазаров (р. 1946 г. в Добрич). Той владее три занаята – изработване на музикални инструменти, дърворезбарство и дървоструга рство. Майсторът е родом от Добрич и дълги години работи, демонстрира в етнографския комплекс „Старият Добрич". Той рисува, изработва дърворезбени съдове и музикални инструменти. Негова гордост е техниката, при която в дървото се инкрустира метална нишка. Така той украсява ручилата на гайдите, великденските дървени яйца, стругувани съдове и др. Дело на майстора са таваните в конферентна зала „Станислав Сивриев" и в ресторант – винарна „Александрови къщи" в комплекса, и иконостасът на параклиса „Св. св. Константин и Елена", построен на връх Костадин в близост до пропускателен пункт „Златоград – Термес". Освен, че е майстор, той е бивш шампион на България по спортна гимнастика, художник, поет, музикант – свири прекрасно на гайда и кавал. Достойна за неговия живот и творчество е присъдената му през 2010 г. награда „пазител на традицията".[4] Като цяло той спокойно може да бъде наречен „живото традиционно наследство" на комплекса и майстор с главно „М".

Положителните и отрицателни страни

В едно свое интервю от 2006 г. собственикът на ЕАК дава оценка на развитието на комплекса. „*Пет години след началото вече имаме един завършен туристически продукт. Уникалното на комплекса е, че е организиран в реална среда. Работилниците, механите, кафенето обслужват местните жители. Хубаво е, че хората сами започнаха да настаняват туристи в къщите си. По моя преценка около 50 хиляди души годишно минават през комплекса. До края на септември са ангажирани всички места в хотелите. Интернет сайта ни се посещава от*

десетки хиляди хора, желаещи да научат нещо повече за ЕАК. Започнахме като хоби. Но сега очевидно възможностите да се развива туризмът като един сериозен бизнес надделяват – това означава, че той ще бъде приоритет. Програмите от ЕС също в голямата си част са предназначени за развитие на туризма." (Спасов 2009: 62).

Най-голям е приносът на ЕАК Златоград във възстановяването и експонирането на традиционната архитектура от епохата на Възраждането. Множество паметници in situ бяха реставрирани и възстановени. Към тях спада и комплексът „Воденицата". Така старата част на града, се обнови, като ѝ се вдъхна нов живот.

Разглеждайки внимателно занаятчийските работилници, може да стигнем до определени изводи: майсторите предлагат своята продукция директно в работилниците или чрез специално създадения онлайн магазин. Повечето майстори са наемни работници – не плащат наем за помещения, работят на заплата. Предлаганата занаятчийска продукция се определя от пазара, като спазването на традиционната техника и форми, за разлика от АЕК „Етър" например, не са задължителни. Залага се предимно на сувенирното производство. „*За целите на сувенирното производство характерните за определен район стилови особености и форми бързо сменят географската си локализираност и регионалните белези се възприемат вече по-скоро като национални в интеркултурния диалог между чуждите потребители и местното българското население*" (Янева 2004: 151). Тази характеристика на сувенирите много ясно очертава продукцията, която може да се види в работилниците на ЕАК Златоград. „*Какъв точно вид продукция се произвежда зависи изцяло от пазара – затова най-търсените предмети са основният дял в производството*" (Янева 2006: 88). Въпреки че, утилитарната функция често се преплита със сувенирната, все по-малка част от продукцията е насочена към практическите нужди.

Към това може да се добави и фактът, че в комплекса може да се закупи „традиционната българска“ керамика, в голямата си част „троянска“, „неповторимите“ по звук „родопски“ чанове, произведени обаче в Пловдив.

„*След замирането на институционалните форми за поддържането на художествените занаяти, през последното десетилетие те се развиват в условията на интензивно разрастване в сферата на туризма*“ (Янева 2008: 41). Със своята туристическа насоченост, чрез своята професионално изградена структура, включваща голям брой демонстрации и представяне на различни народни занаяти, ЕАК Златоград несъмнено има голям принос в популяризирането на народните занаяти и е важна част от тяхното съвременно развитие. Трябва да се отбележи обаче, че за запазване и „традиционност“ тук много трудно може да се говори. Опитите за възстановки на различни обичаи и празници, или техни елементи, като цяло също може да се отчете като принос на ЕАК Златоград за опазването и популяризирането на традиционната култура и фолклор.

Макар да има някои от белезите на музей на открито – запазени и възстановени архитектурни паметници in situ, водни съоръжения, също in situ, действащи занаятчийски работилници, ЕАК Златоград е много далеч от същността на един истински музей на открито и неговите идеални цели. Комплексът не се стреми към това, а и самата му цел при създаването е различна. Основната му задача е генерирането на приходи, опити за представяне на различни елементи от народната култура и архитектура. За съжаление, последната драстично намаля след смъртта на един от създателите на комплекса Борис Туманге-лов през 2007 г.

Това, че е частен, както и обстоятелството, че комплексът в почти цялата си част е независим от държавната политика в сферата на културата, спомага за неговата политика на гъвкавост, икономическа устойчивост и самостоятелност. Компле-

ксът непрекъснато нараства и се разнообразява, което кара потокът от посетители за изминалите години да се увеличава. Като причина за този прираст е и дългочаканото отваряне на КПП между България и Гърция само на 4 км от Златоград, което увеличи още повече туристическия поток. Като обобщение може да се каже, че туристическата цел, с която е създаден комплексът, засега се реализира успешно. Културният туризъм в района се превърна в една от основните икономически сфери на региона. А покрай нея се „случиха" и някои важни дейности по опазването и популяризирането на българската традиционна народна култура, в различните ѝ прояви и форми.

Бележки

[1] Родопите са под Османска власт до 1912 г.

[2] Интервю проведено от Кристин Спасов с г-н Борис Туманге-лов – етнограф, уредник на Етнографския музей и мениджър на АЕК „Златоград" – 27.07.06 г.

[3] Представеното състояние на работилниците и майсторите е регистрирано на терен през лятото на 2011 г.

[4] Това е награда присъждана от Асоциацията за Развитие на Изкуствата и Занаятите – А.Р.И.З. 7 на хора, които са отдали живота си на Изкуството, Занаятите и Творчеството, оставили дълбоки следи в развитието на традициите в страната.

Използвана литература

1. Милетич 1912: Милетич, Любомир. *Разорението на тракийските българи презъ 1913 година.* София, БАН, 1918.

2. Мичев, Коледаров 1989: Мичев, Николай. Коледаров, Петър. *Речник на селищата и селищните имена в България 1878-1987.* София, 1989.

3. Спасов 2009: Спасов, Кристин *Културният туризъм в България – случаят Златоград.* СУ „Св. Климент Охридски" (дипломна работа), С., 2006.

4. Янева 2004: *Янева, Станка* Сувенирите като етнически знаци. – В: Етнокултуролошки зборник. Т. IX, Сврљиг, 2004, 149–155.

5. Янева 2006: *Янева, Станка* Миналото в настоящето: художествените занаяти в туристически контекст. – В: Българска етнология, 2006, кн. 2, 82–99.

6. **Янева 2008:** *Янева, Станка* Традиционните изкуства в туристически контекст. – В: Етнокултуролошки зборник. Т. XII, Сврљиг, 2008, 39–48.

Използвани интернет източници

http://www.ariz7.com	18.02.2012 22:04
http://www.eac-zlatograd.com/	18.02.2012 22:22
http://www.zlatograd-bg.com/	18.02.2012 22:50

Велин Хашъмов – грънчар

Гергана Ботева – грънчар

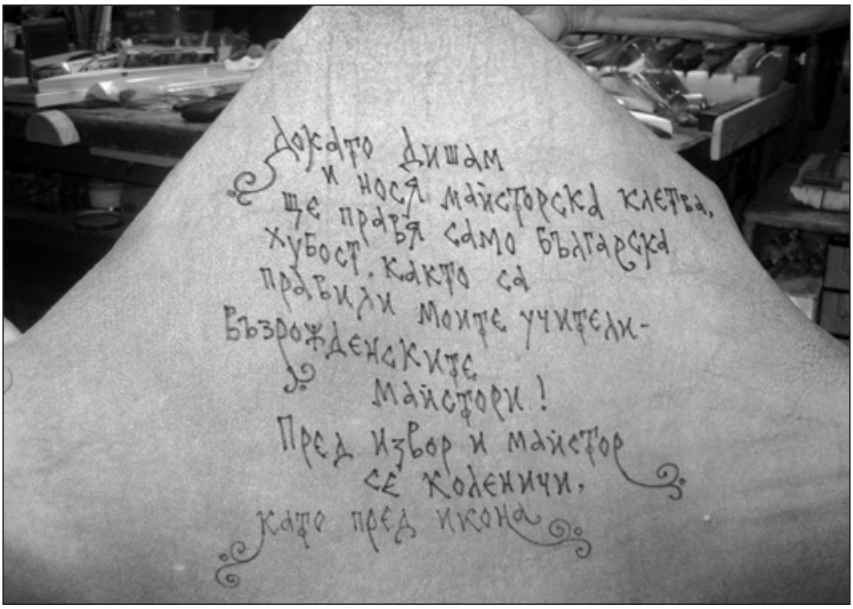
Майстор Петър Лазаров

Нина Чолакова в тъкачницата

Предмети изложени в ножарската работилница

Ръчно изработеният от Петър Лазаров девиз

Стефан Аршинов – гайтанджийска работилница

Цървулджийска работилница

„КРАДЕНЕ НА ЗАНАЯТ“ – АНИМАЦИЯ С УЧЕНИЦИ, СВЪРЗАНА СЪС ЗАНАЯТА ШЕКЕРДЖИЙСТВО

Цветалин Цветанов

Когато говорим за занаятите, несъмнено трябва да обърнем внимание и на това как те да продължат в бъдещето, и как да се съхранят за идните поколения. Например всички знаем за самарджийството като занаят, но в момента самари можем да видим само на снимки и като експонати в музейни експозиции. От тази гледна точка идеята на ИМ – Исперих и ПГ по СС „Хан Аспарух“ – град Исперих беше да се покаже изцяло в детайли един от занаятите, замиращ за в бъдеще. Това е занаятът шекерджийство, практикуващ се в момента от ромското население на територията на Лудогорието. В миналото този занаят е бил доходоносен от гледна точка на панаирите и съборите във всяко населено място, но в момента почти е замрял с въвеждането на фабричните захарни изделия.

Различните клонове на домашното материално производство на територията на българската народност, наследени, заети или създадени под влияние на технически похвати и производства, не само се обогатяват със собствен опит и постижения, но и приемат печата на творческите възможности и изпълнителско майсторство на трудовия български народ. Домашното производство е едно от гнездата, където се заражда, разраства и укрепва народностната специфика на българската традиционна култура като плод на непосредствения производствен и творчески труд на широките народни маси, нейните истински носители. (1)

Именно този занаят, шекерджийство, преминава от домашно занятия в занаят с традиции в миналото. Българинът е усетил нуждата както от манифактурни изделия, свързани с бита, така и хранителните – свързани с неговата прехрана и препитание.

Хронологически трудно може да се докаже, откога шекерджийството е занаят по нашите земи, но факта, че все още има хора, които го практикуват показва, че той не е отмрял и има бъдеще в днешно време. (2)

При онагледяването на този занаят първо трябваше да запозная учениците теоретично как се правят шекерчетата. Това беше нужно, тъй като те изучават занаятите като цяло, а не в частност или в детайли – по отделно всеки един от тях.

На един литър вода се поставя един килограм захар. След като заври този захарен сироп се поставя и една лъжица оцет. Начинът, по който са познавали кога е готов този сироп за направа на захарни изделия, в миналото и сега, се различава. В миналото, когато тази течност заври, майсторът си потапял пръстите на ръката в студена вода, след това във врелия сироп и веднага отново в студената вода. Ако по пръстите се получи кристална маса, то сиропът е готов за по-нататъшна работа. В днешно време този процес се извършва с дървен прибор – лъжица или бъркалка. След като сиропът е готов се изсипва върху предварително намазана с олио или зехтин мраморна плоча и започва веднага да се меси с ръце. (3)

Атракция беше, когато се наложи да се бърка във врялата вода. Някои от учениците се престрашиха, но други отказаха. Самото онагледяване на целия процес за направа на шекерчета разви интереса на подрастващите още повече – освен сухата теоретична част, те се потопиха и в самата действителност в майсторлъка на този занаят. Това е един от иновативните елементи в обучението на подрастващите относно традициите. Тенденцията за обучаването на подрастващите към бита,

традициите и в частност занаятите, трябва да минава и през практическа част, която онагледява същността им. Именно чрез тези иновативни елементи в обучението, ще се запазят и съхранят тези морални и изконно български ценности.

Когато се залага изучаването на народни занаяти в учебно-образователния процес трябва пряко да се съблюдава наред с теорията да има и практическа част, която спомага за по-доброто възприемане на поднесения материал и да онагледява всичко това в един цялостен завършен процес.

Литература

1. Етнография на България. т. 2, С., 1983, с. 67.

2. **Цветанов, Цв.** Шекерджийството в Исперихския край. В: Народните занаяти – минало, настояще, бъдеще, т. 5, Габрово, 2010, с. 154.

3. **Цветанов, Цв.** Шекерджийството в Исперихския край. – В: Народните занаяти – минало, настояще, бъдеще, т. 5, Габрово, 2010, с. 155.

CAD СИСТЕМА ЗА ПРОЕКТИРАНЕ НА РЪЧНИ ПЛЕТИВА И ПРИЛОЖЕНИЕ В НАРОДНИТЕ ЗАНАЯТИ

Доц. д-р инж. Елена Захариева-Стоянова,
инж. Стефан Бозов

I. Въведение

CAD/CAM системите са програмни продукти (приложения), които масово се използват в инженерното проектиране на изделия и съответно, при тяхната реализация. Съвременното производство е немислимо без тези програмни продукти. В текстилната индустрия CAD/CAM системите се използват в различните дизайнерски дейности, например при проектирането на тъкани и плетива, конструирането на изделия на шивашката промишленост и др. Наред с промишленото производство, интерес към компютърното проектиране на изделия има в области, в които липсва машинна реализация на изделията. Най-често става въпрос за ръчно изработени продукти.

Независимо че сега производството е изцяло машинно, напоследък се забелязва интерес към ръчната изработка. Дали се дължи на носталгия по миналото или на желание за творческа реализация е без значение, по-важното в случая е, че така се възраждат традиционни занаяти и домашни занятия. Примери за това са ръчно изработените плетива и бродерии [1], [2], [3], [4], [5].

При ръчната изработка на плетени и бродирани изделия също възниква необходимост от проектирането на модели и

затова интерес представляват програмни продукти, които дават възможност за подобна дейност. Необходимо е да се подчертае, че една CAD/CAM система за промишлено производство не е подходяща в тези случаи. Причините са следните:

- Тези системи са ориентирани към възможностите на конкретни плетачни машини или бродировъчни автомати. Възможностите им са големи, но и повечето от тях са неизползваеми при проектиране на плетиво или бродерия за ръчна изработка.
- Твърде скъпи са и не е рентабилно тяхното използване единствено и само с цел проектиране на изделия.
- По-големите възможности на системата, както и ориентацията ѝ към машинно производство само биха затруднили работата на човек, който се интересува единствено и само от проектирането на плетени структури или на мотиви за бродерия.

Като програмни продукти, на пазара се предлагат CAD системи за проектиране на плетива и бродерия. В Интернет съществуват безплатни версии на системи за проектиране на бродерии [6], [7]. CAD системи за проектиране на плетива се срещат сравнително рядко, като софтуерът е платен.

В настоящето изложение се представя CAD система Visual Studio for Knitting Pattern Design. Системата е предназначена за проектиране на плетени структури. Приложението може да се използва от потребители, които се интересуват от проектиране на плетива за ръчна изработка – дизайнери на бутикови облекла; редактори на списания за ръчно плетиво и бродерия; хора, за които плетенето като традиционно домашно занятие е хоби. Освен това, системата би могла да бъде използвана и от етнографи, занимаващи се с традиционни домашни занятия като плетене, бродерия и тъкане, както и с елементи на традиционното облекло, за съхраняване на мотивите на плетените изделия в електронен формат.

II. CAD системи за проектиране на ръчно изработени изделия

Идеята за използване на CAD системи за проектиране на изделия за ръчна изработка в народните занаяти, не е нова. Пример за това е приложение на CAD система при проектиране на ръчно изработени месингови изделия [8]. Но трябва да се има предвид, че става дума за Индия – страна, в която ръчното производство заема значителна част от неформалния сектор на индийската икономика.

При традиционните домашни занятия като плетиво и бродерия има особено голям интерес към подобни системи за компютърно проектиране на мотиви. Версии на CAD системи могат да бъдат намерени в Глобалната мрежа. Примери за такъв софтуер са системите *PC Stitch7* и *Pattern Maker for cross stitch* [6], [7].

И двете системи са предназначени за проектиране на бродерии. Програмната системата *PC Stitch7* [6], чийто основен екран е представен на фиг. 1, разполага с богата гама от бодове и готови изображения. Също така е наситена с множество инструменти, които способстват за голямата ѝ функционалност: увеличаване и намаляне на изображението, видима и невидима растерна мрежа, регулиране на големината на мрежата, множество опции, свързани с използване на готови галерии с изображения и внедряване на други в работния процес, ротиране на фигури, запълване на определна област с различни цветове и други. В страничната лява и в долната лента с инструменти се вижда една малка част от бодовете, с които разполага системата. Чрез система от менютата потребителят може да увеличи този брой. Програмата разполага и с голяма палитра от цветове.

CAD система *Pattern Maker for cross stitch* [7], също предназначена за проектиране на бродерии (фиг. 2), разполага с богата гама цветове, които съответстват на набора от цветове на конците за бродиране на фирмите DMC и Anchor. Не е нужно в даден момент потребителят да работи с всички тези цвето-

ве. Той може да избира необходимите му и да ги присъединява към отделна, създадена от него самия, палитра. Премахването на палитра също е алтернативна функция на системата. Системата има възможности за задаване на набор от специфични бодове. Чрез диалогов прозорец се избира бод във всеки един момент от процеса на проектиране. Системата има възможности и за настройки на параметрите на растерната мрежа – задаване размер на квадратчетата в растера, заедно с избор на измервателна единица (инч или милиметър), регулиране на броя на квадратчетата, промяна на цвета на мрежата, както нейното премахване. Наред с показаните функции, *Pattern Maker for cross stitch* съдържа в себе си голям набор от инструменти, които облекчават работата на потребителя и в същото време съкращават времето за създаване на модели.

III. Функции на CAD система за проектиране на плетени структури

CAD системата Visual Studio for Knitting Pattern Design е следваща, втора версия на CAD система Knitting [9]. Реализацията ѝ е въз основа на програмен език C# и платформа .NET (точка NET). За сравнение, предишната версия е реализирана на програмен език Visual C++ 6.00 като MFC приложение.

CAD системата Visual Studio for Knitting Pattern Design представя структурата на плетивото като изображение в растерна мрежа. Всеки елемент от растерната мрежа съответства на бримка от плетивото. Такъв тип изображение на плетена структура се нарича ***фигурен патрон***. Системата поддържа два типа документи:

- палитра от бримки за представяне на структурни плетива;
- палитра от цветове за представяне на цветни плетени структури.

Чрез първия тип документи се представят структурни плетива, получени чрез комбиниране на различни видове бримки

(лицеви, опакови, наметки, преплитане и др.). По този начин се получават различни ефектни плетки, в това число ажури и плетеници. Графично, различните видове бримки се изобразяват чрез различни битмап изображения. Системата поддържа палитра от такъв тип изображения. За втория тип документи са за изображения на цветни плетки. Такива са жакардовите, интарзионните и плетивата от тип „рае". Така, чрез Visual Studio for Knitting Pattern Design могат да се създават различни плетачни мотиви, както като структура от бримки, така и като структура от цветове. При работа потребителят избира да работи с единия от двата типа документи, но тъй като системата е разработена като многодокументно приложение, възможно е на екрана на системата да се покажат и двата типа документи, както е показано на фиг. 3.

Освен вече споменатите, при работата с документи системата разполага и със следните основни функции:

- създаване на множество документи в един проект;
- запазване на документ (Save);
- отваряне на документ (Open);
- интерфейс, активиращ своите инструменти (функционалности) в зависимост от типа на документа;

Тъй като изображенията на плетените мотиви се съхраняват във файлове, по-голямата част от гореспоменатите функции всъщност се отнасят до работата с файлове-документи.

Файловете с документи, представящи мотиви на плетени структури, се създават като изображения върху растерна мрежа. За редактирането им на потребителя се предоставят следните възможности:

- запълване на цветове в растерната мрежа (за документ с палитра от цветове);
- запълване на бримки (битмап изображения) в растерната мрежа (за документ с палитра от бримки);
- палитра от цветове;
- активиране на палитра от бримки;
- гумичка за изтриване на елемент от растерната мрежа ;

Посредством тези функции проектантът създава и редактира фигурния патрон елемент по елемент т.е. бримка по бримка. За да се използват максимално възможностите, които дава компютърното проектиране, CAD системата е снабдена с функции за редактиране на част от изображението като се използва маркирана област. Такива функции са:

- избор на област (маркиране на област) от растерната мрежа;
- копиране на „избрана област“ (Copy);
- пресъздаване на „избрана област“ (Paste);
- запълване на „избрана област“;
- завъртане (ротиране) на „избрана област“;
- изтриване на „избрана област“;

На фигури 4, 5, 6, 7 и 8 последователно е показано действието на повечето от тези функции. Маркирането на област е представено на фиг. 4, копиране на „избрана област“ – на фиг. 5, пресъздаване на „избрана област“ – на фиг. 6. Маркиране и последвала ротация на избраната област е показано на фигура 7. Вместо изтриване на група бримки чрез гумичката елемент по елемент, в системата е предвидена и функция за изтриване на цяла маркирана област. Мотивите на плетивата, представени на фигурите са образци от плетени чорапи от фонда на АЕК „Етър“ – Габрово.

За по доброто възприемане на фигурния патрон, растерната мрежа, в която се разполага изображението също може да бъде променяна. Функции, с които системата може да променя мрежата са:

- изтриване на цялата растерна мрежа;
- смяна на цвета на растерната мрежа;
- видима/невидима растерна мрежа;
- увеличаване/намаляване на растерната мрежа;

Действието на част от тези функции е показано на фигури 8 и 9. В системата е предвидена и функция за връщане в предходно състояние (UNDO).

Както беше споменато, една от възможностите на системата е работа с палитра от цветове при разработката на фигурен патрон за цветни (жакардови и интарзионни) плетива. На основния екран е предвиден ограничен набор (палитра) от 15 цвята. Посредством команден бутон потребителят може да променя вече зададените цветове като избира нови от целия спектър, както е представено на фиг. 10. На практика потребителят реално разполага с неограничен набор от цветове. Така системата дава възможност при проектиране цветовете във фигурния патрон точно да съответстват на реалните цветове в плетивото.

Функционалността на CAD система Visual Studio for Knitting Pattern Design работи с команди от основното меню, система от падащи менюта и командни бутони. В приложението са предвидени и подсказващи съобщения за потребителя.

IV. Заключение

В настоящото изложение се представя CAD система Visual Studio for Knitting Pattern Design. Системата е нова версия на CAD система Knitting. Разработена е на език за програмиране C# и платформа .Net. И двете версии са предназначени за проектиране на мотиви за ръчно плетиво. Освен това, системата може да се използва и за проектиране на бродерии.

Новата версия притежава по-добър интерфейс и развита функционалност. От гледна точка на потребителя, интерфейсът е изчистен и опростен за работа. Наборът от инструменти е достъпен чрез две ленти с инструменти, меню и клавиатурни акселератори. Съществуват редица ограничения за използването им, които гарантират до голяма степен правилната му работа. Интерфейсът е разработен така, че да се модифицира в зависимост от типа на изделието (избрания документ), което се създава.

Освен за проектиране на нови мотиви на плетени структури, системата успешно може да се използва и за съхраняване на

съществуващи. Така образци на части от народни облекла ще бъдат записани на информационни носители, което би било полезно за етнолозите, занимаващи се с традиционните облекла. Посредством CAD система Visual Studio for Knitting Pattern Design елементи на облеклото могат да бъдат съхранени в електронен вариант. Примери за това са показаните на фигурите образци в настоящото изложение. Това са мотиви от плетени чорапи от фонда на АЕК „Етър“ – Габрово.

Литература

1. Vogue Knitting, http://www.vogueknitting.com), 2010.

2. Knitting Pattern Central, http://www.knittingpatterncentral.com/index.php, 2010.

3. Knitting on the Net, http://www.knittingonthenet.com), 2010.

4. All Fiber Arts, Knitting, http://www.allfiberarts.com/cs/knitting.htm, 2010.

5. Sivia Harding Knitting Design, http://www.siviaharding.com/patterns), 2010.

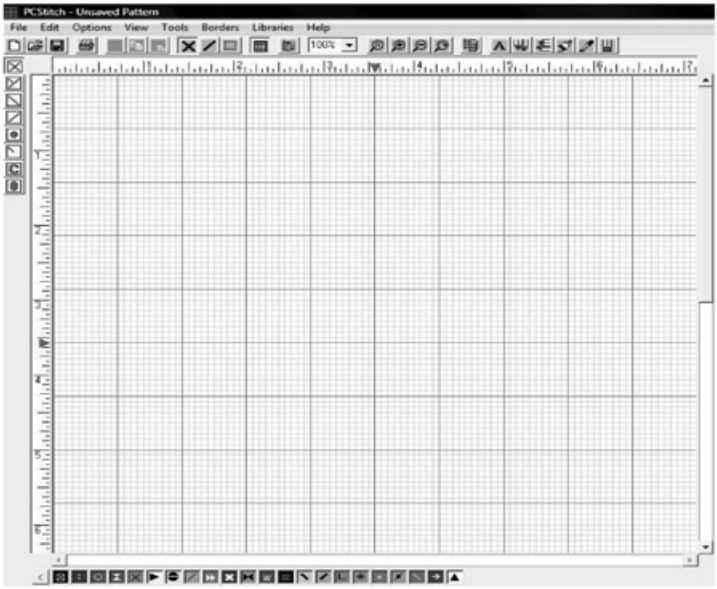
6. PC Stitch7, http://www.softwarepod.com), 2010.

7. Pattern Maker for cross stitch, http://pattern-maker-for-cross-stitch.software.informer.com), 2010.

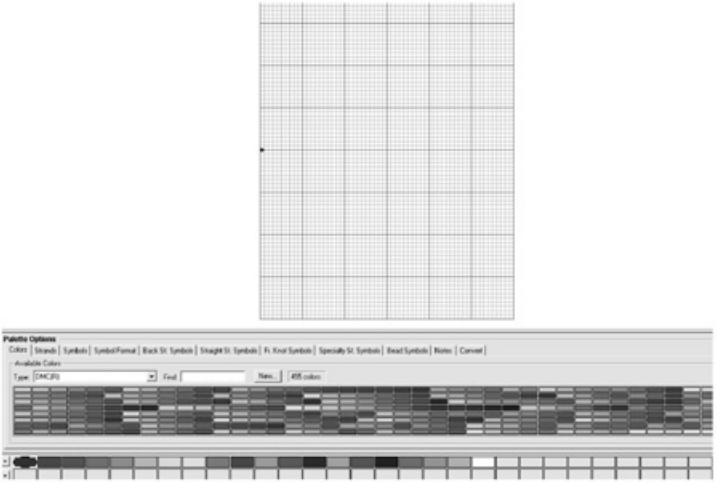
8. **Sudhanshu Trivedi, Amod Tiwari, Dr. Aurobinda.** Chatterjee, Dr.Vinay Pathak, Prof.S anjay G. Dhande,Prof.Durg S. Chauhan, Application of CAD, Rapid Prototyping and Reverse Engineering in Handicrafts Sector – A Success Story, 9th International Conference on Engineering Education, San Juan, PR, July 23–28, 2006.

9. **Захариева-Стоянова, Елена.** Приложение на компютърни програми за запазване елементите от традиционните костюми, 6-та Международна конференция „Народните занаяти – минало, настояще, бъдеще“, Габрово, 2010 г.

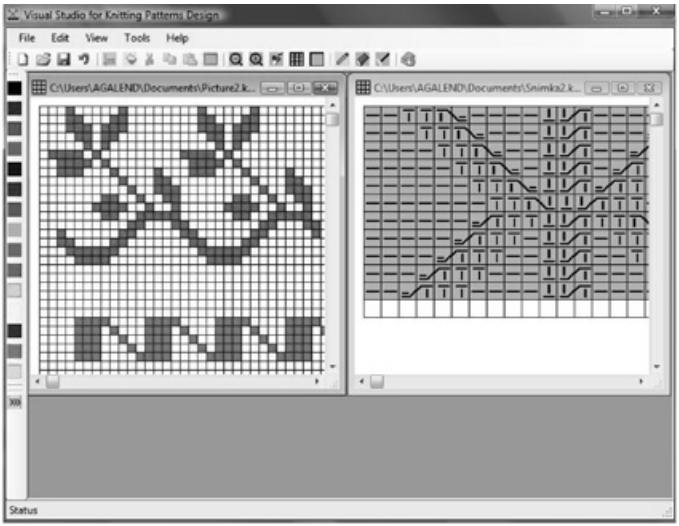
Приложение

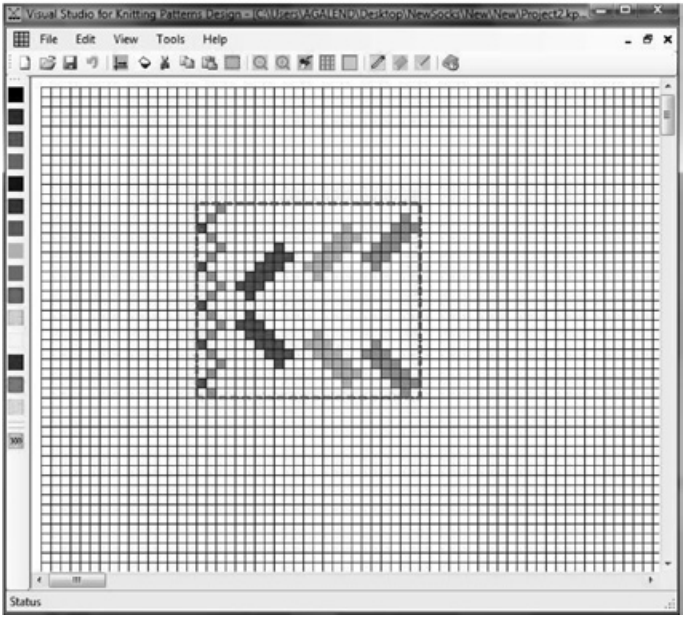
Фиг. 1. Основен екран на CAD система PC Stitch7

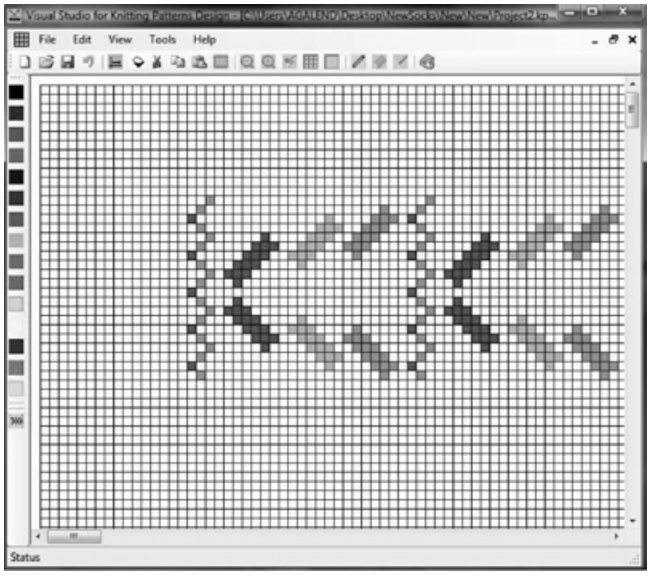
Фиг. 2. Основен екран на CAD система Pattern Maker for cross stitch

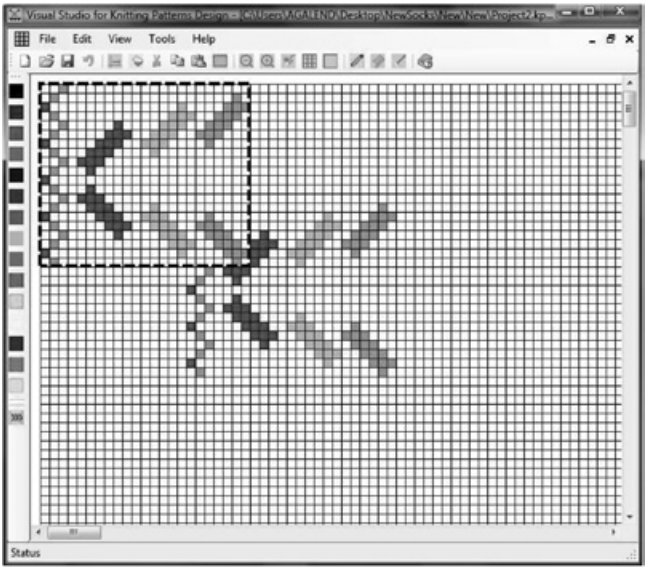
Фиг. 3. Основен екран на CAD система Visual Studio for Knitting Pattern Design

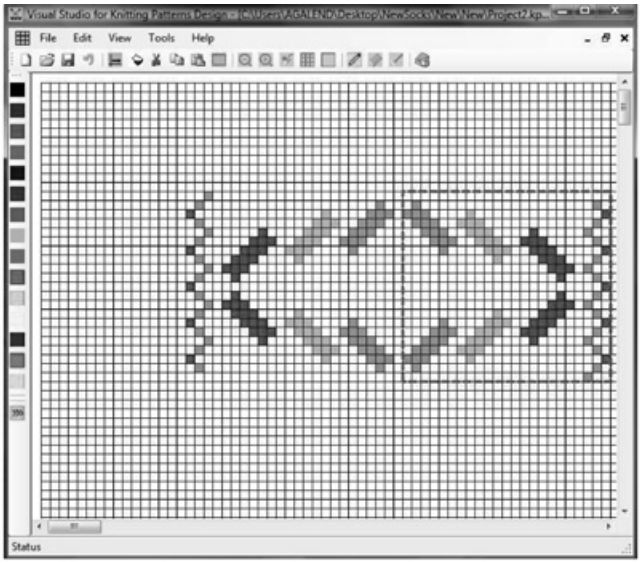
Фиг. 4. Маркиране на област

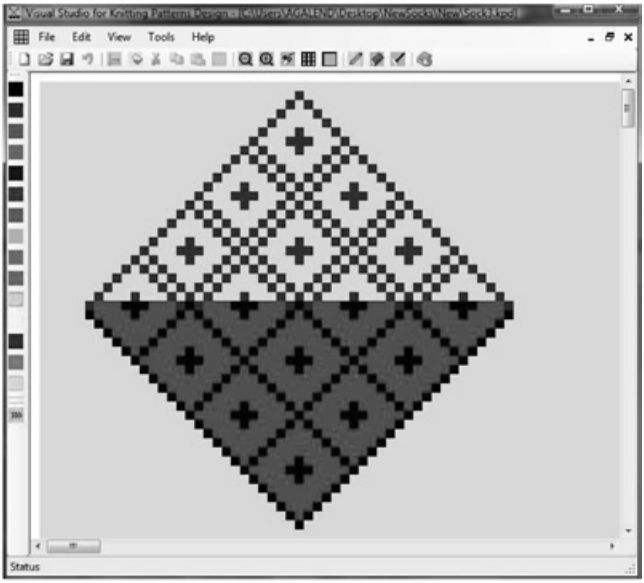
Фиг. 5. Копиране на маркирана област

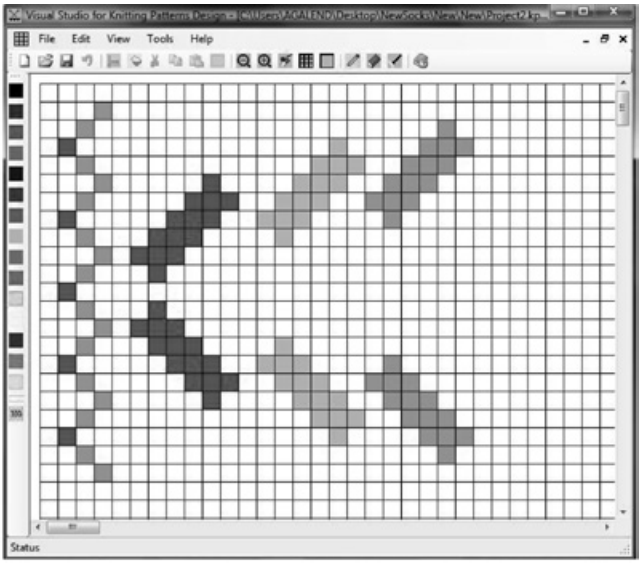
Фиг. 6. Пресъздаване на избрана област

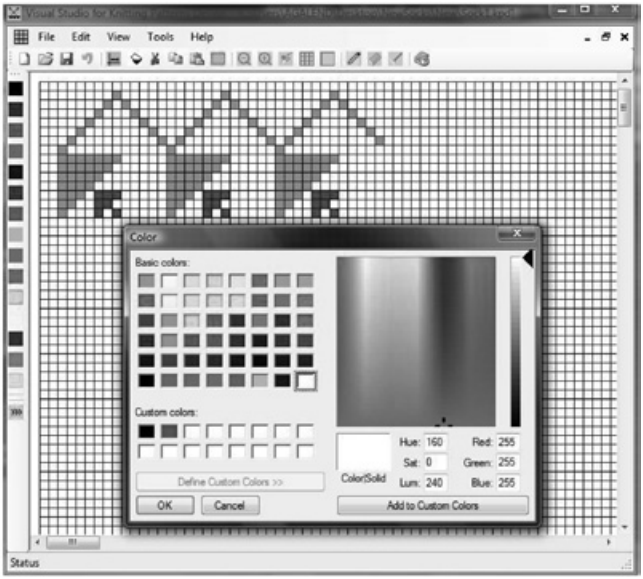
Фиг. 7. Маркиране и последвала ротация на избрана област

Фиг. 8. Невидима растерна мрежа

Фиг. 9. Увеличаване размера на растерната мрежа

Фиг. 10. Избор на нови цветове в палитрата